

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

«НАЛЬЧИК»

ТОКУМАЛАНЫ
ЖАГЪАФАР

КЮЛКЮЧЮ ЧОНАЙ

ХАПАРЛА

ЧАМЛА

ТАУРУХЛА

ТАМСИЛЛЕ

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
2009

УДК 821.512.143-3
ББК 84(2Р-Балк)
Т 519

ISBN 978-5-7680-2215-0

© Токумаланы Ж. З., 2009

© «Эльбрус» китап басма, 2009

СОКЪУР ТЮЙЮМЧЕК

ХАПАРЛА

СЛЕДОВАТЕЛЬНИ ХАПАРЛАРЫ

Сокъур тюйюмчек

Самолётдан тюшгенден сора, ары-бери бурулмай, ишлеген жериме – уголовный розыскга – келдим. Тюзюнлей таматабызгъа кирдим. Кёбюрек къалып келсем да, ол мени ишиме ыразылыгъын билдирди. Къырал банкны тонагъан уручу, не бек бугъаргъа кюрешсе да, бизден къутулуп кеталмагъанды.

– Ахшы, жолдаш Болатов, хорламынг бла алгъышлайма, – дей, ол къолуму тутду. – Арыгъан болурса... Юч кюннге эркин этеме. Солу.

Кертида бек арыгъанымы юйге келгенде сездим. Сакъалым да ёсюп, кеси кесими танымазча болгъанма.

Ваннагъа кирип жууундум да, башымы да жан жаулукъ бла чёргеп, диваннга аудум... Уянганымда, юйню ичи къарангы болуп тура эди. Терк окъуна кийинип, тышына чыкъдым. Жаз башы ингирни салкъын хауасы аламат хычыуун кёрюндю.

Мен Ларисаны кёрмегенли, ай чакълы болады. Кете туруп, анга: «Бир ыйыкъдан кёп къалмам», – деген эдим. Алай мен умут этгенча болмагъанды. Не этериксе – следовательни иши алайды. Заманны не бек къысхартыргъа кюрешсек да, ол бизге бой салмайды.

Автобуса минип, сахарны энишге къыйырына дери бардым. Лариса анда жашайды. Экибиз танышханлы, юч ай чакълы болады. Ол кеси да кийим тикген ательеде ишлейди. Къабакъ эшикни манга Ларисаны атасы Семён Гаврилович ачды.

– А-а, капитан, – деп, ол манга жарыкъ тюбеди. – Кел юйге, нек сюелип тураса?

– Лариса къайдады?

– Ётмек алыргъа тюкеннге кетгенди. Бусагъат келликди.

Биз юйге кирдик. Ларисаны аш юйде шапалыкъ эте айланган анасы да, мени кёргенде, жарыкъ болду.

– Не кёп айландынг бу жол? – деп, Семён Гаврилович манга соруулу къарады.

– Бир-бирде алай да тюшеди, – дедим мен, къабыргъада тагъылгъан суратлагъа къарай.

Бир кесекден Лариса келди. Ол эшикден киргенде, экибиз да бир бирге къарап къалдыкъ. Аны кёксюлдюм уллу кёзлери къууанчлы ышара эдиле.

Ол ингирде окъуна биз киногъа бардыкъ. Андан чыккыгъандан сора да, бираз айландыкъ.

– Кел, юйге ашырайым. Кечди, атанг урушур, – дедим Ларисагъа.

– Ол манга бир заманда да урушмагъанды.

– Иги адам кёрюнеди.

– Ол мени ёге атамды.

– Хоу бирда?!

– Мени туугъан атам урушда ёлгенди, – деди ол, мудах болуп.

Ол алай айтханда, анга жюрегим жазыкъсынды. Мени атам да урушдан къайтмай къалгъанды. Ол Польшаны азатлай ёлгенди. Сабийге атасыз ёсген кыйынды. Аны мен сынагъанма.

* * *

Хар жыл сайын 9-чу Майны биз, уголовный розыскда ишлегенле, бирге жыйылып ётдюрюючюбюз. Бизни арабызда Уллу Ата журт урушха къатышханла аз туююлдюле. Ала талай сейирлик хапар айтыгучудула. Мен а аланы хапарларына тынгыларгъа бек скойюучюме. Бюгюн да биз Хорламны байрам кюнюн бирге жыйылып ашырыргъа оноулашханбыз.

Мен, бир къауум иш бла чырмалып, ашыгъып кетип бара тургъанымлай, дежурный аллымы тыйды.

– Жолдаш капитан, бусагъатчыкъда райондан сёлешгендиле. Узун кёлню къатында ёлюк табылгъанды...

Эки милиционерни да, судмедэкспертизада ишлеген врачны да нёгер этип, жолгъа чыккыдым. Тапсыз болду... Бу жол Хорламны Кюнюн байрамларгъа тюшмеди.

Биз Узун кёлню къатына жетгенде, анда, милиционерледен сора да, бир къауум сабий бар эди. Милицияны район бёлюмюню начальниги манга:

– Жолдаш капитан, ёлюкню ма бу сабийле тапхандыла. Аны суудан да была чыгъаргъандыла, – деп, къысха рапорт берди.

Ёлюк кёлню жагъасында эди. Мен, ёлюкню хуржунларын къармап, бир тюрлю документ табалмадым. Менден сора ёлюкге врач къарады.

– Жаны чыккыгъанлы, он-онбир сагъатдан кёп озмагъанды, – деди ол, ёлюкню башын кётюре. – Ким эсе да ургъанды. Желкеси къаралышды. Ауур зат тийгеннге ушайды...

Милиционер нёгерлеримден бири ёлюкню суратын алды. Энтта да бир жашырын мурдарлыкъ. Ёлген элли-элли беш жылы болгъан адамгъа ушайды. Кимди ол? Аны ёлюмю кимге керек болгъан болур?.. Да, соруула кёпдюле. Мени ишим – алагъа жууап табыуду.

– Ёлюкню къалай тапхан эдигиз? – деп сордум сабийлеге.

– Чабакъ тутаргъа келген эдик, – деди аладан бири. – Келсек, ма бу ыргъакъ сапны къыйыры жагъагъа чанчылып тура эди, – деп, бир ыргъакъны кёргюзтдю. – Биз аны тартып чыгъардыкъ. Сора жангыдан жерине салдыкъ...

– Ыргъакъгъа чабакъ илинипми эди? – деп сордум мен жашчыкъгъа.

– Угъай, – деди ол. – Чабагъы жокъ эди.

– Ыргъакъдан сора, жукъ тапханмысыз?

– Ма ол артмакъ да былайда эди, – деп, жаш манга рюкзакны кёргюзтдю. Аны ичинде бир туурам ётмек бла къыйма бар эди.

– Тутулгъан чабагъ’а жокъму эди? – деп сордум жашчыкъгъа.

– Угъай, жокъ эди.

– Айт, андан ары айт, иги жаш. Ыргъакъны жерине салдыгъыз, сора уа?

– Сора, кетейик деп тургъаныбызлай, Алёшка: «Къарачыгъыз!» – деп къычырды. Биз барыбыз да ол кёргюзтген жерге къарадыкъ. Сууну башындан аз ёрге чыгып, чурукъ бурун кёрюне эди. Биз, ма былайдан эниште тюшюп, аны тутуп кёрдюк. Ол адамны аягъы эди. Алгъа, къоркъуп, барыбыз да жагъагъа чыкъдыкъ. Сора мен, ким биледи, суугъа кёп болмай кетген эсе, сау болур, келигиз, чыгъарайыкъ дедим. Тартып чыгъардыкъ, алай ол ёлюп тура эди. Сора, барып, милициягъа билдирдик.

– Башха адам кёргенми эдигиз?

– Угъай...

Ёлюкню машина бла шахаргъа ийдик. Мен, тегерекге къарай барып, ёлюк болгъан жерден он атлам арлакъда паспорт тапдым. Ачып окъуйма: «Назирова Борис Тауланович»...

Шахаргъа къайтханымда, ахшам болгъан эди. Тюзюнлей кабинетиме келдим. Биргеме айланган эки милиционерни паспортну иесин табып, алып келирге жибердим. Ишни болушуну юсюнден сагъыш эте тургъанымлай, дежурный селешди.

– Сени бир тиширыу излейди, – деди ол.

– Кирмеге къой, – деп, трубканы жерине салдым. Баям, Лариса тубеширге айтхан жерибизде мени табалмагъанына, тынгысыз болуп, бери келгенди деп ойладым.

Эшик ачылды да, Лариса угъай, бир акъ шинли тиширыу кирди. Аны кёзлеринде къоркъуулу хал эсленеди.

– Киригиз, киригиз... – дей, жеримден къопдум. – Не жумушугъуз барды?

Абызырагъан халын жашырмай, тиширыу:

– Узун кёлде ёлген кимди? – деп сорду.

– Алыкъа билмейбиз.

– Мени атам эрттенликде эртте, чабакъ тутама деп, ары кетген эди. Ол энтта да къайтмагъанды.

– Атангы аты къалайды?

– Хоренко... Николай Николаевич Хоренко.

– Кесинги атынг а?

– Светлана.

– Мени бла кел, Светлана, – деп, эшикге тебиредим.

– Къайры? – деп, тиширыу тынгысыз болуп сорду.

– Моррга.

Жолда бара, къыз бу сахаргъа бир жыл мындан алда кёчюп келгенлерин айтды.

Светлана, ёлюкню кёргенлей:

– Па-па-а! – деп, ачы кыгчырды.

Къызгъа жаным ауруп, къолтугъундан тутуп, билгеними айтып, жапсарыргъа кюрешдим.

Светлананы врачла бла анда къоюп, ишлеген жериме къайтдым. Милиционерле ёлюкню къатында табылгъан паспортну иесин да келтирдиле. Аны жүлюннген башына жангыдан чач чыгъа башлагъанды. Жыйырма юч – жыйырма беш жылындан кёп болмагъан алаша бойлу, бёкем санлы адамды. Урлагъаны ючюн беш жылгъа да тутулуп, тюремеден кёп болмай чыккыгъанды.

– Атынг, тукъум атынг, атангы аты? – деп сордум мен анга.

– Тукъум атымы билмей, сиз мени бери келтирген болмазсыз, жолдаш капитан, – деп, ол къужур жууап берди.

– Паспортунг къайдады?

– Юйде. Ишге кийиучю костюмumu хуржунундады.

– Ишлеген а къайда этесе?

– Заводда.

– Бу адамны таныймыса? – деп, мен анга Николай Николаевични суратын кёргюзтдюм.

- Таныйма, – деди ол, бош алай сансыз кибик этип.
- Кимди?
- Ким боллукъ эди, – подлец, – деди ол, жулуп алгъанча.
- Нек айтаса алай, не хата этгенди ол санга?
- Бир зат да этмегенди.
- Сора нек жанныса да сен аны?
- Мени юсюмден сизге тил этгени ючюн.
- Сени юсюнгден бизге киши да тил этмегенди, – дедим мен. – Бу адам Узун кёлню боюнунда ёлюп тургъанлай табылгъанды.
- Ёлюпмю?! – деп, жаш, эки кёзю уллу жанып, жеринден къопду.
- Хау, ёлюп тургъанлай. Тюзюн айтханда, ол кеси аллына ёлмегенди. Сени паспортунгу уа ёлюкню къатында тапханбыз. Ма, кёр.
- Мени паспортум юйдеди! – деди ол, мен узатхан паспортха сейирсинип къарай. Ол аны, кёлуна алып, ачып къарады. Сора, жукъ да айтмай, бир ауукъгъа дери сын къатып турду.
- Не тынглайса, Борис? – деп сордум жумушакъ ауаз бла.
- Ол, терен жукъудан элгенип уянганча, башын кётюрюп, манга къарады.
- Сен паспортунгу юйде сунуп тура болур эдинг, алаймыды?
- Жолдаш капитан, – деди ол, паспортну манга бере, – не суйсегиз да этигиз... Мен айтханнга сиз ийнанырыкъ туюлюсюз.
- Нек ийнанмайбыз? Тюзюн айтсанг, ийнанмай кёряргъа эркин туюлюбюз.
- Мени кибиклеге сиз ийнанмаучусуз. Ашагъан да – бёрю, ашамагъан да – бёрю. Тутугъуз мени, манга сюд этигиз.
- Борис, сен бизни бир зат ангыламагъан сунма. Терслигинг жокъ эсе, санга бир тюрю сёз айтыллыкъ туюлюдю. Алыкъа биз мурдарны ким болгъанын билмейбиз. Сен эсенг да, башха биреу эсе да, белгисизди. Алай ол табылыргъа керекди.
- Табыгъыз, – деди Борис, ёню къалтырай. – Мен бир кишини да ёлтюрмегенме. Ийнанамысыз, ёлтюрмегенме!..
- Ёлгени не замандан бери таныйса?
- Бир айдан кёп болмайды. Аны кызы Светлана бла мен бир цехде ишлейбиз.
- Экигизни арагъыз къалайды?
- Биз бир бирибизни сюебиз, жолдаш капитан.

– Сора, къызын суйюп, атасына «подлец» дегенинг а неге ушайды?

– Николай Николаевич, мени тюремеден чыккыгъанымы билгенден сора, Светлананы мени бла тюбеширге эркин этмей къойгъан эди. Мен, анга барып, экибиз бир бирни суйгенибизни, юйдегили болургъа оноулашханыбызны айтхан эдим. Ол а: «Сени кибик уручугъа мен къызымы берлик туююлме», – деп, къоншуларын да юсюме къаратып, итни къыстагъанча, къыстап ийген эди.

– Сен тюнене ишге баргъанда, паспортунг биргенгеми эди?

– Мен ишге къуруда бир костюмну кийип жюрююме. Паспортуму да хар заманда аны къоюн хуржунунда тутуучума.

– Тюнене уа паспортунг костюмунгдамы эди?

– Тюненеми?.. Билмейме...

– Ахшы, Борис, керек болса, энтта да чакъыртырбыз. Шендю уа юйюнге бар.

– Къалай?.. – деп, сейир эте, жаш жеринден къопду. – Юйге окъуна?..

– Хау, эркинсе. Алай сенден бир тилеригим – бу ишни юсюнден хапар жайма. Керек туююлдю.

– Ахшы, жолдаш капитан, ахшы... – дей, Борис, ызына да къарай-къарай, кабинетден чыккыды.

– Нек жибердигиз? – деп, милициячы негерлерим сейирсинип сордула.

– Хоренкону ол ёлтюрмегенди, – деп жууапладым мен.

– Жангыла болурмуса, капитан? – дедиле ала, манга тюрслеп къарай. – Сиз аны бир кесек къыссагъыз эди, ол терслигин боюнуна аллыкъ эди.

– Угъай, багъалы жолдашла, терслиги болмагъан адамны керексиз къысып тургъандан эсе, заманны оздурмай, мурдарны табаргъа керекди.

Кабинетге таматабыз кирди. Ол тынгысызды. Мен анга ишни башындан ахырына дери болушун айтдым. Ол а, тынгылап бошап:

– Не этергеди умутунг? – деп сорду.

– Ёлгенни юйюне барыргъа деп турама.

– Тюзю. Бек алгъа ёлген не адам болгъанын иги тинт, – деди ол. – Санга болушургъа Алексей да келликди. Хайт де, Магомет. Не зат керек болса да, билдирип къой.

Таматабыз кетди. Милиционер негерлерим бла мен тышына чыккыдыкъ. Къарангы кече тынгысыз керюндю. Жел уруп, тегерек шууулдайды. Жолну ёрге, къаты сыз-

гъырып, женгил болушлукъ бериучю машина барады. Кёк къаралыпды, жауун жауаргъа ушайды.

– Кетдик, – деди шофёр, машинагъа от алдырып.

– Эй, тохтагъыз! – деп кычырды биреулен.

Мен машинадан чыкъдым. Чабып келген Алексей эди. Аны келгени кёлюмю кётюрдю.

Хоренкону юю сахарны кыбыла жанында эди. Биз ары жетгенде, ююню ичи да, арбаз да адамдан толуп эди. Светлана анасы бла бирге ёлюк салыннган гулланы кыатында олтуруп жилайдыла. Асыры кёп жилагъандан, экисини да кёзлери кёпчюгендиле. Быллай бушууларында аланы къозгъай айланнган да иги туююдю. Алай не этериксе, – тинтиу не къадар женгил барыргъа керекди. Алайсыз жарамайды.

Светлана, мени кёргенлей окъуна, жеринден кьопду. Биз аны бла ич отоугъа кирдик.

– Сени атанг 9-чу майда эрттенликде чабакъгъа барлыгъын адамгъа иш айтхан болурму эди? – деп сордум мен анга.

– Айтмай а, аны ары барлыгъын кьоншуларыбызда атамы шагъырейлери биле эдиле. Ала, 8-чи майда бизге келип, атам бла Хорлам Кюнню къалай байрамларыкъларыны юсюнден оноулашхан эдиле, – деди Светлана, ауур кючюне. – Ой, папам, жюрегим жарылып къалады...

– Мени да атам жокъду, – дедим, аны жапсарыргъа кюреше, – не этериксе, дунияда адам аз тюрлю кыйынлыкъгъа тубемейди, тёзерге керекди.

– Мени папам кёп кыйынлыкъ сынагъанды. Урушда ол кёрмеген ачылыкъ къалмагъанды. Аны жара тапларын кёрмеген ийнанырыкъ туююдю. Сау жери жокъду.

– Бери кёчгюнчю, къайда жашай эдигиз?

– Харьковда.

– Мында ахлугъуз бармыды?

– Папамы тамата къарындашы мында жашайды.

– Аны юю уа къайдады?

– Узакъ туююдю...

– Бу ююню уа сиз сатыпмы алгъансыз?

– Хау.

– Кьоншугъузда атанг бла сёз болгъан адам барды деп иш билемисе?

Къыз бираз сагъыш этди да:

– Степан... Комов Степан... – деди, тишлерин бирге кысып, ачууланып. – Ол ичгичиди. Ичип келсе, кыатынын да, сабийлерин да туююп, юйден кыыстаучуду.

Мени папам а: «Алай нек этесе?» – деп, анга тырман этип туруучу эди. Болмагъанындан сора уа, бир жол, милицияны чакъырып, тутдургъан да этген эди. Ол тутмакъдан, онбеш сутка туруп, алай чыккыгъан эди. Аны ючюн ол мени атамы хар заманда да жаныгъанлай тургъанды. Кёп болмай Степан, кеф болуп, юйюне къайтып келе, арбазда мени папамы кёрюп, анга: «Тохта, алыкъа сени ёлюгюнгу къаргъала ашарча этерме», – деген эди. Ол алай айтханда, мен терезеден къарап тура эдим.

– Ол къайсы кюн болур эди, эсинге тюшюрчю?

– Шабат кюн.

Ёлгенни къоншулары бла да сёлешдим. Комов Степанны кёп сакъладыкъ. Ол юйюне кече сагъат онекиде келди. Къылыкъсыз кеф эди. Аны вытрезвительге жиберип, кесим да юйге солургъа кетдим.

* * *

Эрттенликде ишни Комовха соруу этиуден башладым.

– Ненча жыл болады санга?

– Эки жыйырмадан атлагъанды.

– Къоншунгу ёлгенин билемисе?

– Эшитгенме.

– Ол 9-чу майда эрттенликде Узун кёлде ёлюп тургъанлай табылгъанды. Сен а 8-чи майдан 9-чу майны ингирине дери юйюнде болмагъанса. Къайда эдинг?

– Билмейме.

– Къалай билмейсе?

– Ма алай, билмейме. Мен кеф эдим.

– Ким бла ичгенинги билемисе?

– Осман бла.

– Ким Османды ол?

– Осман Боранов... Эски бараклада жашайды.

Мен, эки милиционерни Осман Борановну алып келирге жиберип, сорууну андан ары бардырама.

– Комов, сен Хоренкону жанып айланнганынга женгдиремисе?

– Ол ит адам болуучу эди.

– Да башха къоншулары алай айтмайдыла да.

– Мен айтама. Мени адамгъа санамаймыса?

– Хоренкону ёлтюрюрге ачыкъ жаныгъан жангыз сен болгъанса.

– Ким айтханды?

– Эшитген адамла. Керек эсе, чакъыртайым.

– Угъай... Керек туююлду... – деди Комов, тынгысыз болуп. Жолдаш следователь, аны боюнума алама.

– Не затны?

– Ёлтюрюрге айтханымы.

– Андан арысын а?

– Угъай, Иисус бла ант этеме, угъай! Мен ёлтюрмегенме.

– Ёлтюрмеген эсенг, ёлтюрген адамны биле болурса?

– Билмейме, жолдаш следователь, ийнан, билмейме.

Милиционерле Борановну келтирдиле. Аны эки кёзю тереннге кетипди, онг жаягъы тырналыпды.

– Осман Боранов сенмисе? – деп сордум мен.

– Хау...

– Муну таныймыса? – деп, анга Комовну кёргюзтдюм.

– Хау, таныйма.

– Ахыр кере сен аны къачан кёргенсе?

– Ахыр керем дейсе?.. Ахыр кере... – деди Боранов, бети къызарып. – Биз бирге эдик.

– Къачан?

– Бирси кюн.

– Кече да биргеми эдигиз?

– Ы... ы... хау! – Борановну бети къулакъ артларына дери къызарды.

– Къайда эдигиз?

– Жолдаш капитан...

– Къайда эдигиз? Соруугъа жууап бер!

– Таныгъан тиширыуларыбызгъа баргъан эдик. Тилейме, къатыныма билдирмегиз! Башымы палахха къалдырмагъыз!..

– Комов да биргенгеми эди?

– Хау, ол, асыры кефден, жугъун да билмей эди. Мен аны ары такси бла элтген эдим...

Аланы экисин да милицияда тыя турургъа буйрукъ берип, Алексей бла бирге ала айтхан тиширыулары излерге чыкъдым. Юйлеринде табылмадыла. Ишлеген жерлерине бардыкъ, экиси да бир предприятияда ишлей эдиле. Директорну болушлугъу бла аланы энчи кабинетге чакъыртдыкъ. Соруу этдик. Ол соруудан сора, Комов Узун кёлде болгъан мурдарлыкъ ишден кери болгъаны ачыкъланды.

Алай бла, ишни жаппа-жангыдан башларгъа тыю.

– Магомет, – деди Алексей, мени сагъышларымы

бёле, – баям, сен Борисни бош ийип къойгъанса. Аллай адамны сёзюне ийнаныргъа боламыды?!

– Энтта да андан башларгъаamy дейсе?

– Ол, кеси ёлтюрмесе да, ёлтюрген адамны билирге боллукъду.

– Угъай, Алёша, бу ишни юсюнде Борисни терлиги барды деп айталлыкъ туююлме. Мурдар ким эсе да, бизни жолдан ажашдырыр ючюн, Борисни паспортун, урлап, ёлюкню къатында атып кетгени хакъды. Анга мен не аз да ишекли болмайма. Ким болур ол? Ким?..

Мен биягъы сагъышха къалдым. Бек ишекли болгъаным Комов эди да, ол да чотдан чыкъды. Энди не этсин адам? Айхай, Борисни паспортундан сора, ишекли болурча, бир башха зат табылмагъанды. Паспортну юсюнде бармакъ ызла да къалмагъандыла. Туманда ажашханча болуп къалгъаным кишилик туююлду.

– Алёша, сагъыш этеме да, бу ишни тамыры бек тереңде болгъанча кёрюнеди, – дедим нёгериме. – Келчи, энтта да ёлгенни юйюне бир барайыкъ.

Хоренкону къатыны, башына къара жаулукъ да кысып, юйде жангыз кеси бушуулу олтура эди. Бизни келгенибизге ол артыкъ уллу магъана бермеди.

– Светлана уа къайдады? – деп сордум мен анга.

– Иште, – деп жууаплады ол, къарыкыгъан ён бла.

– Сизни эригизни документлери болурла, ала бла шагъырейленирге керек эди бизге.

Къатын, жукъ да айтмай, ич юйге кирип, андан гитче къол чемоданчыкъны алып келип, столгъа сала:

– Къаллай къагъытлары керекди сизге? – деп сорду.

– Не тукъум да болсун... Аны битеу къагъытлары...

– Письмоларыдамы?

– Хау, письменлары да керекдиле.

– Барысы да мындадыла, – деп, ол чемоданчыкъны аллыбызгъа тюртдю.

Къагъытла уа кёпдюле. Заман аланы кёбюсюн саргъалтханды. Жазуула онгнандыла. Хоренко Къызыл Жулдузну ордени бла эки кере саугъаланнганына шагъат къагъытлары да бардыла. Танкист болгъанды. Пленнге да тюшгенди. Андан къачып, Белоруссияда партизан отрядладан бирине къошулгъанды. Ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенди. Экинчи группа инвалидди, аны ючюн пенсия алып тургъанды. Къагъытладан биз билген ол болду. Къатындан кечгинлик тилеп, юйден чыкъдыкъ.

Биз арбазгъа чыкыгъанлай, ишден келе тургъан Светлана аллыбызгъа тюбеди. Аны бети бушуулуду, кёз-

лери – кызыарып. Биз анга не зат ючюн келгенибизни айтханыбызда:

– Костюм хуржунунда письмону уа кёргенмисиз? – деп сорду Светлана.

– Угъай, не письмоду ол? – деп сагъайдым мен.

– Бусагъат, – деп, кыыз юйге кирди. Бир кесекден ол, авиаконвертни келтирип, манга берди.

– Баям, папам муну, жазып, почтагъа атаргъа унутуп къойгъан болур эди. Ол арт эки-юч жылда нек эсе да унутуучу болгъан эди, – деди Светлана, ауур кючюне.

Письмону адреси Северде N шахарны кёргюзтеди. Ким эсе да Петров К. К. деген биреуленнге жазылгъанды. Алайда окъуна конвертни ачдыкъ.

«Багъалы Константин Кириллович, эрттеден бери санга къагъыт жазмай тургъаным ючюн, кечгинлик тилейме. Унутуп къойгъан сунма, «Беркут». Мен шёндю Харьковда туйюлме. Югга кёчгенме.

Костя, бу къагъытны санга бир ашыгъыулу ишни юсюнден жазама. Суйсенг ийнан, суйсенг къой, мен ол бизни сатхан Сотниковну кёргенме. Жыйырма сегизинчи апрельде, паркда. Кёргенлей да таныгъан эдим. Ол да, мени эслегенлей, къатымдан терк кетип тебиреди. Алай мен да, олтургъан жеримден къобуп, аны ызындан болдум. Ол, артха къарап, мени кёрдю да, акъыртын атлап тебиреди. Ызындан жетип, тютюн къабындырыргъа сирнек тиледим. Ол сирнек бла сигаретими къабындырды. «Сау бол, Сотников», – дедим мен, бош сансыз халда. «Ким Сотниковха айтаса?» – деп, ол бетиме аралды. Не жууап къайтарыргъа билмей, мен апчып къалдым. «Баям, сен мени бир башха танышынга ушата болурса», – деди ол, сирнегин хуржунуна сала. «Тейри, бир кёргеними уа унутмаучума, алай, ким биледи», – дедим мен да. «Мындамы жашайсыз?» – деп сорду ол. Мен анга адресими окъуна айтдым. Ол, бир зат да билмегенча, инбашларын жыйырып кетди.

Костя, сен манга ийнан, Сотниковду ол. Мыйыкъла къоюп, чачын такъыр жюлюп, кесин, кавказлыгъа ушатып, танымазча этгенликге, мен аны таныгъанма. Не этейми? МВД-ге билдирейимми? Андан сора, кёрген иш этерми эдим деп, паркга талай кере чыкъгъанма, алай кёрмегенме. Къачып кетген эсе да, ким биледи. Сенден жууап сакълайма. Сен айтханча этерме. Кесинги да 9-чу Май бла алгъышлайма! Саламым бла – Хоренко».

– Света, бу къагъыт бизге керек боллукъду, – дедим, аны окъуп бошاپ.

– Керек эсе, алыгъыз, – деди кыыз да.

Таматабыз кѡагъытны окъуп бошады да:

– Заманны оздурургъа жарамайды, – деди, столунда кнопканы басып, кѡагъытчысын чакъыра. – Бу ишни не эсе да бир жашырын тѡйюмчеги барды...

Таматаны кѡагъытчысы кирди.

– Болатов командировкагъа барады, кѡагъытларын жарашдыр, – деп буюрду ол.

Эрттенликде эртте манга жолгъа атланыргъа тѡшдю. Жукъ айтмай кетип кѡалсам, Ларисаны кѡлюне тиерикме. Анга тѡбемей кетерге кесим да сѡймейме. Юйде жолгъа керекли бир кѡауум затларымы да хазыр этип, тышына чыкъдым. Кѡаппа-кѡарангыды, жауун аз шулпу этеди.

Мен келгенде, Лариса арбазда тура эди. Ол, сабийча кѡууанып, боюнума тагъылды.

– Жюрегим келлигинги сезип тура эди. Юйде олтуралмай чыкъгъан эдим... – деп шыбырдады кѡулагъыма.

– Мен энтта кетген этеме, – дедим Ларисагъа.

– Кѡайры?

– Узакъгъа.

– Ненча кюннге?

– Аны уа билмейме. Иш тап болса, юч-тѡрт кюнден кѡайтырма, – дедим.

Лариса мудах болду.

– Жолгъа тебиреп тургъанымлай, алай этме, – деп, мен кѡлкѡалды кибик этдим.

– Кел, алакат пирог этгенме, – деп, Лариса мени юйлерине тартды.

– О, капитан, кел, кел, – деп, Ларисаны ёге атасы жарыкъ болуп, кенгден окъуна манга кѡолун узатды. Биз столгъа олтурдукъ, Лариса уа кухнягъа кетди.

– Да, – деди юйню иеси, кѡаш тѡплеринден манга жашыртын кѡарай, – баям, кѡызымы тилей келген болурса, ы?

– Угъай, Семён Гаврилович. Бюгюн ол иш бла келмегенме. Командировкадан кѡайтханлай...

– Не командировкады энди уа? – деп, ол сѡзюмю бѡлдю.

– Да иш азмыды.

– Тохта, ол мындан алда ёлюгюн тапханыгъыз ким эди?..

– Хоренко.

– Хау, хау, Хоренко. Аны ёлтюрген адамны табалмай, кѡюпму кѡйдугъуз?

– Алыкъа табалмагъанбыз, – дедим мен, бууун сагъа-тыма къарай, – алай тапхан а этербиз.

– Ол бизни заводда ишлеген жашны... тукъум аты да къалай эди?.. Хы, Назировну да чакъырта айланган хапарыгъыз бар эди.

– Хау, аны паспортун ёлюкню къатында тапхан эдик.

– Хоу бирда? – деди Семён Гаврилович, эки кёзю жанып. – Аны аман жапысы барды. Заводда анга хар ким да ишекли болады. Не десенг да, тутулуп чыкмагъанмыды. Аллай адам къаллай харамлыкъны да этерикди.

Лариса тылпыу эте тургъан пирогну, келтирип, столгъа салды. Кертисин айтханда, ач туююл эдим. Алай пирогну татыулу ийиси ашха кёлюмю ачды.

– Кесинг да олтур бизни бла, – дедим Ларисагъа.

Угъай демей, шинтигин ёге атасына жууугъуракъ салып олтурду. Аны алай этгени манга хычыуун окъуна кёрюндю. «Намыслы тиширыуду. Ёге атасы болса да, Семён Гавриловични ыспассыз этмейди», – деп келди кёлюме. Жюрегим айтханны эшитгенча, Лариса, мени бетиме къарап, кёзлерин ойнакълата, болмагъанча ариу, жумушакъ ышарды. Ичинден не эсе да бир зат айтханча, тогъай эринлерин кымылдатды. Мен ангылагъан эсем, ол, баям: «Сен алыкъа мени кёп игиликлерими билмейсе», – деген болур эди. Лариса ол оюмун ачыкъ окъуна айтса да, мен аны бла даулашмаз эдим. Кертиси бла окъуна, ол алыкъа мен толусунлай окъуп бошамагъан бир сейирлик китапха ушай эди.

– Сен къонакъны адамыча сыйлай билмей кёреме, – деп, Семён Гаврилович Ларисагъа, терс да къарап, тырман этди.

Къыз апчыгъанча болду. Сора, кюлюмсюреген да эте, олтургъан жеринден женгил турду.

– Унутуп къойгъанма.

– Манга бир зат да керек туююлдю, – дедим мен, ишни болушун ангылап.

– Алай жарамайды, капитан, – деп, Семён Гаврилович кёксюлдюм мутхуз кёзлерин манга сюзюлтдю.

* * *

Н шахаргъа ингир алагъа жетдим. Къонакъ юйде жер алып, бир кесек солугъандан сора, тышына чыкъдым. Хауа чыракъла уллу сахарны айлы кечедеча жарытадыла. Трамвайла бла троллейбусли, чепкен сокъгъанча,

къыстау жюрюйдюле. Таууш уллуду. Заводланы узун быргъыларындан къалын тютюн чыгъып, къарангы кёкге жайылып, кёрюнмей къалады.

Мен, таксиге минип, сахарны милиция бёлюмюне бардым. Дежурный, орта жашаулу майор, мени бла шагъырей болгъандан сора:

– О, келгенинг нечик иги болду! Сизде кюн иссиди дейдиле, кертимиди? Къаллай санаторияла бардыла? Нервалары ауругъанлагъа балчыкъ бла бакъгъан жер барды деп эшитгенме, ол кертимиди? Кёгетле багъамыдыла? Къаллай кёгетле кёпдюле?.. – деп, къадалып, соруу этип тебиреди.

– Жолдаш майор, бир жолгъа асыры кёп затны соруп, мени къыйнамагъыз, – деп кюлдюм.

– Да, не этейим, – деди ол, бираз сабыр ён бла, – мен Кавказны бир заманда да кёрмегенме. Жыйырма кюнден а отпускга чыгъама. Нальчикге барлыкъма. Путёвка бергендиле.

– Ах, алаймыды? – дедим мен, аны не зат ючюн соруу этгенин энди ангылап. – Сокъуранырыкъ туююлсе, жолдаш майор, бизни жерлерибиз кюн нюрюне бла гокка ханслагъа бёленнген жерледиле.

Майор, жарыкъ ышара, олтургъан жеринден къопду да, къабыргъада тагъылып тургъан картаны аллына барып сюелди.

– Жолдаш майор, манга хар такъыйкъа багъалыды, – дедим мен, сагъатыма къарай.

– А-а, – деп, ол картадан артха бурулду, – ангылайма. – Бусагъат мен санга ахшы нёгер табайым, – деп, ол столну къыйырында аппаратны кнопкаларындан бирин басды. Мычымай, отоугъа узун бойлу, жаш милиционер кирди.

– Дежурный машиналадан къайсы бошду? – деп сорду майор анга.

– «Уазик», – деп, къысха жууап берди милициячы жаш. Беш минутдан ол да, мен да, машинагъа минип, манга керекли адресни излерге кетдик.

– Бу боллукъду, – деп, жаш машинаны бир уллу юйню аллында тохтатды. Машинадан чыгъып, юйню номерине къарадыкъ. Тюздю, конвертде кёргюзтюлген юй олду. Фатарны да терк тапдым. Ол ючюнчю этажда эди. Эшикни къакъдым. Аны ары жанындан гуппур къарт къатын кёрюндю.

– Кюн ахшы болсун, ынна!

– Ахшылыкъ кёр, балам...

– Петров мындамы жашайды?

– Ким Петровду ол? – деп, къарт къатын онг къулагъын алгъа тутду.

– Петров Константин Кириллович! – дедим, ёнююм кётюрюп.

– Константинми дейсе?.. Угъай, балам, бизни юйюрге алай аты болгъан жокъду. Биз Сальниковлабыз.

– Эрттеденми жашайсыз мында?

– Беш-алты жыл болады.

– Ахшы, ынна, кечгинлик беригиз, – деп, мен эниште тышдум.

– Былай терк а? – деп, мени бла келген милициячы жаш манга соруулу къарады.

– Жокъду анда, – дедим мен, кёзлериме ийнанмагъанча, юйню мюйюшюнде номерге жангыдан къарай, – бек сейирди... Конвертде адрес терсми жазылгъан болур?

– Бирда билмезсе, – деди нёгерим, – тутчу конвертни.

Мен, кююн хуржунумдан конвертни чыгъарып, анга узатдым. Ол анга къарай кетди да:

– Кел, жолдаш капитан, – деди.

– Къайры? – деп сордум.

– Петровну излерге.

– Къайда излерикибиз?

– Конвертде Комсомольская, 12, – деп жазылгъанды. Биз а Комсомольская, 120-гъа, не 112-ге, не да 102-ге барайыкъ.

Ичимден: «Тейри, бу жууугъуму башы да бош къашха болуп бара болмаз», – дей, машинагъа миндим.

120-чы юйде ишибиз болмады, 112-чи юй...

– Петров менме, – деди эшикни ачхан толу санлы, бёкем киши. – Киригиз юйге.

Биз юйге кирдик. Эки сабийчик, бизни кёргенлей, ийменип, ойнай тургъан илляуларын да кююп, терезе къатына барып сюелдиле. Мен алагъа къарап ышардым. Ала да манга жашыртын къарап кюлдюле.

– Жашымдан туугъанладыла, – деди Петров, мени сабийлеге эс буруп тохтагъанымы кёрюп.

Танышып бошагъандан сора, мен письмону Петровха бердим. Ол аны окъуп бошады да:

– Хоу бирда, Николай жангылгъан эте болур, – деди, къагъытха артыкъ уллу магъана бермегенча.

– Ким билсин, – дедим мен анга. – Муну санга жазгъан адам ёлгенди.

– Не дейсе? – деп, юйню иеси олтургъан жеринден кюпду. – Къалай ёлюп къалды да харип Коля? Ах, не

чик иги адам болуучу эди! Бек ачыу этдим... Неси ауруп ёлдю?

– Ауруп ёлмегенди, – дедим мен, Петровну к’олундан к’аг’ытны ала. – Аны ким эсе да ёлтюргенди. Мурдар бир тюрлю белги к’алдырмаг’анды. Бу к’аг’ыт санга жазылг’анды. Манга Сотниковну ким болг’анын билирге керекди. Сени излеп, аны ючюн келгенме.

– Хоренко к’ёрген, кертиси бла да, Сотников эсе, аны ёлтюрген да ол боллук’ду, – деди Петров, саг’ышлы халда.

Ол, стол артында олтург’анлай, бир ауук’г’а дери, эки к’олу бла бетин жабып, жук’ айтмай турду. Мен аны ашык’дырмадым. Баям, ол озг’ан кюнлени, башындан ётген ишлени эсине тюшюре болур эди.

Мен, олтург’ан жеримден к’обуп, терезе аллына бардым. Тышында бияг’ы хауа чырак’ла жанадыла. Орамда машиналаны да жүрюгенлери сел болг’анды, адамла да азайг’андыла. Саг’ат онбир болг’анды. Тынчайырг’а керекди. Абери айтмаг’анлык’г’а, Константин Кирилловични да к’аты жук’усураг’анын сезип турама. Кесим да арыг’анма. Не десенг да, Кавказдан Сибирьге дери жол алай к’ысха туююлдю. Аны юсюне уа самолётха миннгеним манга иги жарашмайды.

– Хар затны иги эсигизге тюшюрюгюз, – дедим мен Петровха, столда к’аг’ытларымы жыйышдыра. Мен тамбла келирме.

– Ахшы, – деп, ол мени босаг’аг’а дери ашырды.

Экинчи кюн Петровха саг’ат онда келдим. Ол манга бу хапарны айтды:

– Мен 1942 жылда Белоруссияда партизан отрядладан бирини командири эдим. Жашырын атым «Беркут» эди. Декабрь айны кюнлерини биринде, юсю-башы зыккыл болуп, сак’алы да жетип, ачдан ёле, биреулен келди. «Концлагерьден к’ачып келеме... Бир тюрлю к’аг’ытым жок’ду. Тук’ум атым Сотниковду, атым а Михаилди», – деди ол. Аллайлаг’а он кюн карантинибиз болуучу эди. Он кюнню ичинде биз аны юсюнден ишекли болурча хапар билмегенден сора, отрядха к’ошдук’. Сёзюне ийнандык’. Ийнанмай не этерик эдинг, – отрядда к’ёбююз концлагерьден к’ачып келгенле эдик. 1943 жылда 22 январьда бизге душманны сауутла жыйылг’ан складын чачдырырг’а тюшдю. Ол бек жууаплы борч эди. Операцияны планын жарашдырдык’. Ол операцияны бардырырдан алг’а, душман бегиннген жерге разведка этерге тюшдю. Аллай жууаплы тасхачылык’ иште биз хар заманда бир-эки н’егер бла Хоренкону

жибериучю эдик. Ол жол да разведкагъа анга барыргъа тыюшдю.

– Жолдаш командир, нёгерге Михаилни бер, – деди Хоренко.

– Ким Михаилни? – деп сордум мен. – Бизде Михаилле кёпдюле...

– Сотниковну, – деп жууаплады ол.

– Да алыкъа аны не адам болгъанын биз иги билмейбиз, – дедим мен.

– Шёндю тургъаныча турса, бир заманда да биллик туююлбюз. Келсин мени бла, кёргюзтсюн кесин, – деп, Хоренко къаты болады. Мен угъай демедим.

Ала экинчи кюн эрттенликде кетдиле. Арадан бир кюн озду. Кече ортасында мен ушкок атылгъан тауушдан уяндым. Жер юйде эдим. Тапчандан секирип кёопдум. Жастыкъ тюбюнде керохума узалгъан кезиуюмде ким эсе да аркъама бичакъ бла урду. Эсими жыйгъанда, госпитальда жатып тура эдим...

Петров хапарын тохтатды. Менден сигарет тиледи.

– Госпитальда къаллай бир жатхан эдинг?

– Юч ай, – деди ол. – Эки кере операция этген эдиле.

– Сора уа?

– Сора не, – деп башлады Петров, бираз тынгылап туруп. – Сотниковну юсюнде биз жангылгъан этдик. Аны бла душман бизни алдагъан эди. Бюгюн да, бюгече да аны ачыуу жюрегимден кетмейди. Отряд хазна къалмай къырылгъан эди. Эх, анасына...

– Сотниковну фашист агент болгъанын а къалай бла билген эдигиз?

– Эки жылдан сора... Мен Сотниковну бла Хоренкону излеп, кёп жерлеге къагъыт жазгъан эдим. Ахырында Хоренкону тапхан эдим. Сотниковну хапарын ол айтхан эди.

– Не айтхан эди ол?

– Ала, разведкагъа кетип бара, жолда суу ичерге гитче шауданчыкъны къатында тохтаидыла. Хоренко суугъа бауурланганлай, Сотников аны бичакъ бла уруп кетди. Хоренкону, башха партизанла табып, госпитальгъа иедиле. Аны сау къалгъанына госпитальда сейир этип болгъандыла. Ол, тешекден кёопмай, сау жыл жатханды. Бизни Сотников сатханын аны сау къалгъаныны хайырындан билген эдим. Алай болмаса, жукъ да билмей къаллыкъ эдик.

– Андан сора, органлагъа айтып, Сотниковну излетмегенмисиз?

– Излетмей а. Табылмагъанды. Аллай адам кесин

тапдырамыды дейсе? Хоренкону жазгъанына да ийнанырыгъым келмейди. Мындан төрт жыл алгъа ол манга Харьковдан тюз быллай бир къагъыт жазып ийген эди. Ма, окъу, – деп, Петров жазмалары онгуп башлагъан къагъытны манга узатды.

Окъуйма: «...Багъалы «Беркут», мен мында бир адамгъа ишекли болуп айланама. Сотниковха ушайды. Мен аны къатына барып селешгенде, танымагъан кибик этип къойгъанды. Ол Сотников болгъанына не аз да ишекли туююлме...»

– Бу къагъытны алгъанымдан сора, тюзюнлей Харьковха баргъан эдим, – деди Петров. – Хоренко ишекли болгъан адам Сотниковха ушагъан да эте эди. Алай ол Сотников туююл эди. Сотниковну сыфаты Хоренкону кезлерине дайым кёрюнюп тургъанды. Тюбешгенибизде, ол аны манга кеси айтхан эди. Алайды да, жолдаш следователь, Хоренкону бу къагъытына да артыкъ уллу магъана берирге керекмиди, – билмейме. Ол сизни ишигизди.

– Да, – дедим мен, сагъатыма къарай. – О-о, кече арасы!.. Заманны алай терк озгъанына сейир этдим. Кетерге деп, мен жеримден къопдум.

Юйню иесин андан кёп кыйнаргъа болмадым. Аны эки кезюн жукъу басханды. Кесим да ырмах болгъанма. Мен эрттенликде дагъыда келирге айтып кетдим.

Ючюнчю кюн Петров манга, эрттеден таныш адамынача, жарыкъ тюбеди. Ич отоугъа кирип, биз тюнене кече юзюлген хапарыбызны андан ары бардырдыкъ.

– Хоренко бла сенден сора, отряддан сау къалгъан адам болурму эди? – деп сордум мен.

– Угъай. Экибизден сора, киши да къалмагъанды. Аны мен бек уста билеме, – деп жууаплады Петров.

– Сотниковну бет сыфатын унутмай турамыса? Айтып бераллыкъмыса аны?

– Айтмай а... Къашлары, тиширыуну къашларыча, иничке узунла болуучу эдиле... – деп башлады ол.

Айтханларын жазып алдым. Керекли затланы соруп бошагъандан сора, мен ауур кючсундюм. Кючсунмей, не этериксе? Ким эсе да, Сотниковну ызы да, кёлге кетген ташча, жокъ болду. Хоренкону ёлтурген ол болгъаны бла болмагъанын да толу билмей, быллай бир узакълагъа келип айланнганыма да чогъож болдум. Ким биледи, бу жол да Хоренко башха биреуню Сотниковха ушатып жангылгъан эсе уа?

– Билмейме, жолдаш следователь, – деди Петров да, мени тюнгюлген халымы сезгенча, жарсыгъан ён

бла. – Сотниковну къуйругъун тутхан тынч болмаз. Алай башкесле кеслерин тапдыргырамы дейсе?

Анга не жууап къайтарыргъа да билмедим. Иш чырмашханды. Баям, энтта да бу ишни башындан башларгъа тюшерик болур. Энди мен мында этерик болмаз. Константин Кириллович да айтырын айтханды. Кетерге керекди.

Петров мени ашыра чыкъды.

– Ол мурдарны тутсагъыз, манга билдирмей къоймагъыз, – деп тиледи Константин Кириллович.

– Бек ахшы, сау къалыгъыз, – дедим мен анга, подъездни атлауучларындан эне.

– Жолдаш капитан, алай тохтачы, – деп селешди ызымдан Петров.

Мен тохтадым. Ол, атлауучла бла энишге тюшюп, мени къатыма келди.

– Табаллыкъ эсенг, Махмудну изле. Ол сау эсе...

– Кимди ол?

– Чеченли жаш, – деди Петров, мени къолтукъгъа алып. – Ол аскер газетлени бирини суратчы корреспонденти эди. Аны партизан отрядлагъа Уллу Жерден ийген эдиле. Ол бизге Хоренко бла Сотников разведкагъа кетер кюн келген эди. Партизанланы суратларын алып кетген эди. Аны тапсанг...

– Сотниковну суратын а алгъанмы эди? – деп сордум мен, аны сёзюн бёле.

– Алмай а. Мен кесим айтып алдыртхан эдим. Ол суратха тюшмезге бек къаты болгъан эди. Алай мен къоймагъан эдим. Хоренкону да, аны да суратларын бирге алдыртхан эдик.

– Махмудну тукъум аты къалай эди, эсингде туюлюкдю?

– Угъай. Жаланда аты къалгъанды эсимде... Махмуд... Жарыкъ кёллю жаш эди. Бир талай кавказ тепсеулени тепсеп, бизни къууандырып, алай кетген эди.

Мен, Петровну ол айтханларын да жазып, жолума кетдим.

* * *

– Энди муратынг къалайды? – деп сорду таматабыз, мени N шахардан келтирген хапарым бла шагъырей болгъандан сора.

– Бирда билмейме, – дедим, ауур кючсуне. – Ырбынга тыйылгъанма.

– Хомух болма, – деди ол, бармакълары бла столну кѳагѳа. – Ким эсе да, ол чеченлини табаргѳа керексе... Махмудну.

– Айхай, табылса уа. Табылгѳан окѳуна этсе да, ол 1942 жылда алгѳан плѳнкаларын сакѳлап тура болурму дейсе?

– Кесини ишин скойген чынтты суратчы эсе, сакѳламай, амалы жокѳду, – деп, кесип айтды тамата.

Не да болсун, манга дагѳыда жолгѳа чыгѳаргѳа тюшдю. Бу жол а Ларисагѳа тюбеялгѳан окѳуна этмедим. Мен алагѳа баргѳанда, ол бир-эки кюннге Кѳарачайгѳа, атасыны эгечине, кетгенди деп тура эдиле.

Грозныйге жетгенлей окѳуна, мен, мычымай, редакциягѳа бардым. Махмуд, сау эсе, кесини корреспондент кѳуллугѳун унутуп кѳоймазлыгѳы шарт эди. Редакцияны штатында ишлемесе да, тышындан газетлеге суратла ийип туругѳа боллукѳ эди. Тюзюнлей редакциягѳа келгеним да ол себепденди. Бурун тюбюнде эки эл чакѳлы кѳара мыйыгѳы болгѳан, добар санлы редактор манга бек жарыкѳ болду. Мен анга келген жумушуму айтханда уа, аны кѳзлерин мудахлыкѳ алды.

– Махмуд Димаев бек ахшы адам болуучу эди, – деди ол, жазыкѳсынган ѳн бла. – Алай не этериксе... Ёмюрден ахыргѳа дери дунияда киши да жашамайды.

– Кѳачан ѳлгенди?

– Бир ай бола болур.

– Да, – дедим мен, жарсып, – ишлеген а сиздеми этиучю эди?

– Хау.

– Ол урушда да суратчы корреспондент болуп тургѳанды. Аны архиви болмай, амалы жокѳду.

– Болмай а, – деди редактор, столуну бир кѳыйырында газет подшивканы ача. – Биз аны уруш заманда алгѳан кѳп сейирлик суратларын басмалагѳанбыз.

– Архиви уа юйдемиди, огѳесе уа мында, редакциядамыды? – деп сордум мен, газетлеге кѳарай.

– Юйюнде, юйюнде... – деп, женгил жууап кѳайтарды редактор. – Баям, санга аны архивине кѳараргѳа керек болур. Алаймыды?

– Хау.

Махмудну юйюне мен эки-юч нѳгер бла бардым. Бизге кѳартайгѳан кѳатын тюбеди. Аны юсюнде узун кѳара жыйрыгѳы барды. Башына да кѳара кюпес жаулукѳ кѳысыпды. Кѳзлеринде бушуулу хал эсленеди. Ол Махмудну кѳатыны эди. Нѳгерлеримден бири – редакцияны суратчысы – бизни нек келгенибизни анга ангылатды.

Къатын, жукъ да айтмай, бизни ызындан тизип, коридоргъа чыгъарды да, уллу къара кирит салынып тургъан эшикни аллына элтди.

– Аны ишчи отоуу буду. Ачхычын, излеп, табалмай къойгъанма, суйгенигизлей этигиз, – деди къатын, ауур кючсуне.

Нёгерлеримден бири, милициячы жаш, кирит салыннган къадауну чыгъарыргъа умут этди. Мен унамадым.

– Быллай кирити болгъан адам бар эсе, соруп, билрге керекди, – дедим мен милиционерге. Ол чыгъып кетди. Биз къабыргъада суратлагъа къарай тургъунчу, милиционер бир угъай, эки ачхыч окъуна алып келди.

Махмудну ишчи отоуу, башха болмай, лабораториягъа ушай эди. Отоуну юч къабыргъасы, полдан тебиреп, башына дери тапкаладыла. Аланы юслери плёнкаладан, сурат къагъытладан толупду. «Тейри, мында зат тапхан алай тынч болмаз...» – дейме кеси кесиме, тапкаладан кёзлерими айырмай.

– Жолдаш следователь, сизге къайсы жыл керекди? – деп сорду редакцияны суратчы корреспонденти.

– Къалай къайсы жыл? – деп сейирсиндим мен.

– Къайсы жылда алыннган суратын излейсиз дейме?

– А-а, да алай айтсанг а... 1942 жылда...

– Алай эсе, бусагъат, – дей, ол тапкалагъа къарап тебиреди. – Махмуд низамны суйген адам болуучу эди. Мен аны уста билеме. Бери, бу жазыулагъа, къара-чыгъыз.

Кертиси бла окъуна, тапкалада уллу низам эсленеди. Мен, кире келгенлей – бош къоркъгъан эдим. Хар жылны кесини энчи тапкасы барды. Плёнкала къагъытлагъа чулгъанып, юслерине айлары, кюнлери окъуна жазылыпдыла.

– Алан, «Беркут» дегени уа неди?.. – деди милиционер, тапкада тургъан плёнкаладан бирин къолуна алып.

– Къайда?.. Берчи бери! – дедим мен, жюрегим элгенип. Чарх халы кибик, гитче тегерек чулгъамчыкъны къолума алдым. Аны юсюнде «Беркут» деген жалаңда бир сёз жазылып эди.

– Буду! – дедим, бир багъалы затныча, чулгъамны ууучума къаты къысханлай, алыкъа анда не болгъанын да билмей. Болсада аны табылгъаны кёлюмю кётюрдю.

Мен плёнканы терк окъуна сурат лабораториягъа жетдирдим. Къарангы отоуну ичинде, фонарьны къы-

зыл жарыгындан сора, хазна жукъ кёрюнмейди. Суратчы мен келтирген плёнканы увеличительни «кёзюне» тутханлай, акъ къагъытха суратны ауанасы тюшдю.

Суратчы биринчи суратны, проявитель суудан чыгъарып, аллыма салды. Ол Петров эди. Дагъыда эки сурат хазыр болду. Алай ала мен таныгъанла туююл эдиле.

– Бу уа, ким эсе да, кёзлерин жумуп тюшгенди, – деп, суратчы дагъыда бир суратны аллыма салды. Анга къарагъанлай, жюрегим элгенди, кёзлерим ау басханча болдула. Хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, кёзлерими сыйпадым. Асыры сейир этгенден, аркъам иш да терледи.

Ол кюн окъуна мен Грозныйден кетдим. Акъылымы асыры уллу сагъыш алгъандан, юйге къалай жетгеними да билмей къалдым.

– Не болгъанды, Магомет? Бетингде бет къанынг жокъду да? – деди таматабыз, кабинетине киргенимлей окъуна.

– Кёп сейирлик затлагъа тубей келгенме, алай бу жолча уа... – деп, мен шинтикге чёкдюм.

– Неди? Сотниковну суратынмы тапханса?

– Суратын угъай, кесин окъуна тапханма.

Не дейсе дегенча, таматабыз, сейир эте, манга къарап къалды. Мен, портфелимден экеулен тюшген суратны алып, анга узатдым.

– Да, бири Хоренкоду, экинчиси кимди ансы? – дей, ол манга соруулу къарады.

– Экинчиси уа Сотниковду.

– Къайдан билесе?

– Махмуд аны суратын Хоренко бла разведкагъа атланган кезиуде алгъанды. Ол сурат буду. Кесини сатлыкъ болгъанын Сотников суратында окъуна билдирип турады. Аны бетин жыйырып, кёзлерин къысып тюшгенин кёремисе!?

– Ахшы, бу Сотниковну сураты болсун, ол кеси уа къайдады? – деп сорду таматабыз, мени сёзюмю бёле.

– Кеси да узакъда туююлдо. Мындады, сахарда, – дедим мен.

* * *

Сотниковну тутуп келирге адамла ийдим. Жюрегим тынгысызды. Жеримде олтуруп туралмайма. Сигаретлени бирини ызындан бирин къабындырама.

Тышындан аякъ тауушла эшитдим да, жериме чөк-
дюм. Мен жиберген адамла Сотниковну алып келдиле.

– Олтур, – дедим мен анга, шинтикни көргюзте.

– Магомет, бу не ишди? Ойнагъанмы этесиз?! – деди ол, эки кезю, тана кезлеча, уллу жанып.

– Угъай, ойнамайбыз. Оюн бошалгъанды, – дедим мен анга, кез кыйырым бла жашыртын къарай.

– Ангыламайма... Бир зат ангыламайма...

– Олтургъан эт, бусагъат ангыларса. Сен бек алгъа манга тюз тукъум атынгы айтчы.

– Аны несин сораса? Сен кесинг бек уста билесе, Магомет.

– Мен сени эки жалгъан атынгы билеме. Аладан бири – шендю жюрютген атынгды. Экинчи жалгъан атынг а – Сотниковду... Сотников Михаил. Ол тукъум атны сен 1942 жылда жюрютгенсе.

– Ким? Менми?! – деп, ол жеринден кётюрюлюп сорду.

– Хау, сен, – дедим мен. Ол, кесин абери ангыламагъанча сундура, эринлерин чюелтип, инбашларын жыйырды.

– Бош сыпдырылыргъа кюрешесе, – дедим мен, тююн къабындыра, – «Беркут» сауду.

Аны эшитгенлей, ашдан къарылгъанча, ол жетел этди, манга къарамады.

– Ма, тансыкъ болгъан эсенг, көр, – деп, анга Петровну суратын узатдым.

– Танымайма, – деп, ол аны артха къайтарды.

– Да сора муну танырыкъ болурса, – деп, аны Хоренко бла бирге тюшген суратын къолуна тутдурдум.

Суратха къарагъанлай, аны бармакълары къалтырап, мангылайы терледи. Кёзлери, тузакъгъа тюшген жаныуарны кёзлерича, төгерегине гузаба этип къарадыла.

Анга соруу этип кеч бошадым. Арыгъан да этгенме. Алай, не бек арысам да, санларым женгилдиле. Аркъамдан бир ауур жюкню атханча болгъанма. Кабинетни киритин этип, тышына чыкъдым. Эшик аллында Ларисагъа тюбедим. Шендю аны көрюрме деп, эслеп эсимде да жокъ эди. Аны бет къаны кетип эди.

– Эрттеденми сакълайса? – деп сордум мен анга, къол бере.

– Иш анда туююдю, – деди ол, эринлери къалтырай. – Нек эсе да бюгюн атамы тутуп кетгендиле.

– Билеме, – дедим мен, кюлюмсюреп.

– Къара анга! Сен къууанганмы этесе?

– Хау.

– Нек?

– Ол сени туугъан атанг болмагъанына.

Лариса, оймакъча, гитче ауузчугъун ачып, бетиме аралып къалды.

– Кел, юйюнге ашырайым, – деп, аны къолтугъундан тутдум.

– Угъай, сен манга не зат болгъанын айтхынчы, жеримден теберик туююлме, – деди ол, биягъыча, кёзюме къарагъанлай.

– Кел, жолда айта барырма, – дегенимде, Лариса тебиреди... – Семён Гаврилович Глинов сени ёге атангы жалгъан атыды... Керти айтама. Аны Сотников Михаил деп дагъыда бир жалгъан аты болгъанды. Тюз аты уа – Данил Шимановду. Атасы Сибирьде уллу кулаккладан бири болгъанды. Кеси да совет властъха къажау сермешледе ёлгенди.

Фашистле бизни къыралгъа чапханда, Данил Шиманов аланы жанына ётюп кетеди. Фашистле анга гестапода иш береди. Ол, атамы къанын алама деп, талай совет адамны жойгъанды.

1942 жылны ахырында Белоруссияны агъачларында партизан отрядла душманнга уллу халеклик тюшюрюп тебирейдиле. Гитлерчиле уа, аланы жоар ючюн, тюрюлю-тюрюлю хыйлалыкъла этедиле. Партизан отрядлагъа провокаторла, шпионла иедиле. Аладан бири уа Шиманов болгъанды. Ол уллу партизан отрядладан бирине барды. «Концлагерьден къачып келеме...» – дейди.

Бир къауум кюнден сора душманны бегинген жерине разведка этерге тюшеди. Отрядны командири ол ишни Хоренкогъа буюрады. Хоренко уа негерге Шимановну сайлайды. Ала юч кюнден къайтыргъа керек эдиле. Бир чырмау болуп, юч кюнден аладан бири да артха къайтмай къалса, отряд тургъан жерин алышындырыргъа керек эди. Уста разведкачы Хоренко, агъачны къыйырына жетгенден сора, Шимановха, къарангы болгъунчу, агъачдан чыгъаргъа жарамгъанын айтады. Къарангы болургъа уа 5–6 сагъат керек эди. Хоренко, автоматын жерге салып, суу ичерге бауурланганлай, Шиманов аны аркъасына бичакъ бла эки-юч кере уруп кетеди. Ол, тююнлей фашистлеге барып, ишни болушун айтады. Гитлерчиле кече бла партизан отрядны жоядыла. Ол операция ючюн а фашистле Шимановну къуллугъун кётюредиле.

Совет аскерчиле Белоруссияны азатлагъан заманда, Шиманов гитлерчиле бла бирге кеталмай къалады. Ол, къачып, Кавказгъа келеди. Сени ананг бла шагъырей

болады. Ашап, жашап турады. Сора... ма санга! Аны Хоренко кёреді. Таныйды. Шимановну жюрегине сюнгю сукъгъанча болады. Хоренко сау болур деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Шимановну кёзюне жукъу кирмей тохтайды. Ол Хоренкону жашыртын марлап башлайды. Жашагъан жерин да биледи. 8-чи майда уа, кече къарангыда, ол Хоренкону юйюню арт терезесине барып бугъады. Хоренко эрттенликде Узун кёлге чабакъгъа барыргъа хазырланнганын биледи.

Андан ол ючюнчю сменде ишлерге кетеди. Станокну артына барып сюеледи. Жукъ эталмайды. Арлакъда Назиров Борисни кёреді. Шимановну эки кёзю жанады. Борис костюмун, тешип, чюйге тагъады. Шиманов, жанлай барып, билдирмей, костюмну хуржунуна кёз жетдиреди. Паспортну кёреді. Ол, къол къабын кийип, коридоргъа чыгъады да, цехде чыракъланы ёчюлтеди. Къарангыда, чабып келип, Борисни костюм хуржунундан паспортну алады да, быстыргъа чулгъап, къоюнуна сугъады. Чыракъ жаннгандан сора, ол, ауругъан этеме деп, цехни таматасындан тилеп, ишден кетеди. Тююнлей, Узун кёлге барады. Анда, бугъуп, Хоренкону сакълайды. Танг белги бере башлагъанда, ол да келеди. Шиманов, аны артындан жашыртын барып, арт желкесинден таш бла уруп, суугъа батдырып, Борисни паспортун да алайда атып кетеди...

Ма биз Шимановну аны ючюн тутханбыз. Ол сени туугъан атанг болмагъанына да мен аны ючюн къууанама.

Лариса, бир затдан къоркъгъанча, манга къысылды...

Мен а, следовательнолик ишимде энтта бир сокъур тюйюмчекни тешгениме къууанып, Ларисаны къара чашчыгъын акъырын сыладым.

Локъманны иши

Заман къагъытларын саргъалтхан къалын «ишни», аллыма салып, окъуй тургъанымлай, бизни бёлюмню таматасы, кенг мангылайлы, узун бойлу полковник, сигарет букъулата, мени кабинетиме кирди.

– Не ишлейсе, Магомет? – деди ол, диваннга олтура.

Кёзлеримден кёзлюклерими алып, мен да «Беломор» папиросну къабындырдым. Полковник, не эсе да бир затны юсюнден жарсыгъанча, манга къарап, ауур кючюндю.

– Заман дегенинг, тюпсюз челекден саркъгъан сууча,

къалай терк озуп барады. Ма, къарап-къарагъынчы, сени да пенсиягъа чыгъар заманынг жетди, – деп, ол башын чайкъады.

Полковник бла мен талай жылдан бери бирге ишлеп келебиз. Мен прокуратурада следователь болгъанда, ол уголовный розыскда ишлеучю эди. Артда уа къадар бизни жолларыбызны бирге тубетгенди. Экибизге да къырал къоркъуусузлукъну комитетинде ишлерге тюшгенди. Биз бир бирни ахшы билебиз. Мен аны иште хунерлигин неден да бек багъалайма. Ким биледи, мени да ол жаратхан бир илишанларым болурла. Алайсыз полковник мени пенсиягъа чыгъар заманым жетгеннге жарсыгъан да этмез эди.

– Шёндю не ишге къарай тураса? – деп сорду полковник.

– Эсингдемиди «Локъманны иши»?

– «Локъманны иши»... – деди ол, арт желкесин къашый. – Аны уа не этесе? Ол «иш» мындан жыйырма беш жыл алгъа тохтатылгъан ушай эди да.

– Отуз жыл.

– Отуз жыл окъуна!

– Жолдаш полковник, эки жыйырма жылны ичинде, мени къолума тюшюп, ачыкъланмай къалгъан «иш» жалаанда бу болгъанды.

– Тохта, сора сен аны ахырына жетдириргеми умут этесе?

– Эркин этсегиз, хау. Билемисиз, жолдаш полковник, бу «иш», мени битеу жашауумда аркъамдан тюшмей къалгъан жюкча, алай кёрюнюп турады. Аны ачыкъламай, пенсиягъа кетип къалсам, жюрегим ырахатлыкъ табарыкъ туююлдю.

– Мен угъай демейме, Магомет. Алай сагъыш эт. Отуз жыл дегенинг – аз заман туююлдю.

– Аны тюз айтаса, жолдаш полковник. Заман кёп затны жашырады. Алай бу «иш», отуз жылны ичинде архивде тургъанлыкъгъа, мени эсимден кетмегенди. Айланган, жюрюген жеримде аны юсюнден сора, материал жыя айланганма.

– Локъман сау болур деймисе?

– Хау, жолдаш полковник.

– Алай эсе, мен эркинлик береме.

– Алай эсе... манга Орта Азиягъа барыргъа керекди.

– Ары уа нек?

– Аслан бла Ханифа анда жашайдыла. Аланы жашагъан жерлерин билир ючюн, мен кёп жыл кюрешгенме.

– Да ол алай къыйынмы эди да?

– Мен да алгъа алай суннган эдим. Болсада, жолдаш полковник, аланы тапхан манга тынч болмагъанды. Мен алай айта эсем, сен аны ангыларгъа керексе.

– Аслан бла Ханифа жашагъан жерлерин жашырыргъа кюрешген эселе, ала, Локъманны табып, аны букъдуруп иш тура болурламы?.. Алай, Аслан аллай ишни этер деп, ийнанырыгъым келмейди.

Полковник, столда къалын томну къолуна алып, аны саргъалгъан къагъытларын ачып окъуйду: «Аслан Абдулович Темиров 1915 жылда Сары-Ташда туугъанды. Жыйырмажыллыгъында партиягъа киргенди. Колхозда иги ишлеп, грамота бла, алтын сагъат бла да саугъаланганды. 1941 жылда уруш башланганды, кеси тилеп, фронтха кетгенди...»

– Да... – деди полковник, томну столгъа салып. – Аслан Локъманны жашырып туруп деп, мени ийнанырыгъым келмейди. Алай, жангыдан таукел болуп, бу «ишни» къолгъа алгъан эсенг, мен санга ышанама. Къагъытларынгы жарашдыр да, жолгъа тебире...

Алай бла, мен жолгъа атландым. Ноябрь эди. Беш сагъат чакълы учхандан сора, самолёт Ташкентни аэропортунда къонду. Эрттенликде Минводдан чыккъанымда, пальто бла окъуна сууукъсурагъан эдим. Мында уа пальтону, тешип, къолтукъгъа алыргъа тюшдю. Ол кюн къонакъ юйде къалдым. Эрттенликде уа автобус бла биягъы жолгъа чыкъдым. Барлыкъ жериме, арып, ахшам бола алай жетдим.

Эки-юч орамы болгъан гитче элчик манга, къалай эсе да, уллу тенгизде иесиз къалгъан эски къайыкъча кёрюндю. Хазна адам да эсленмейди. Андан-мындан ит юрген эшитиледи. Орамны эки жанында юйлеге къарай, акъырын барама. Юйле къалай эсе да алашачыкъла кёрюнедиле. Аланы бирлерини башлары къошун бла, бирлерини уа къанжал бла жабылыпды. Топуракъбаш юйле да эслендиле. Элни ортасына жууукълашханымда, аллыма жаланаякъ къарачач жашчыкъ чабып чыкъды. Мен, аны тохтатып, эл Советни сордум.

– Ма, ол анда бийик быргъысы кёрюне тургъан юйдю, – деп, жашчыкъ къолун созуп кёргюзтдю.

Мен, бираз барып, артха бурулуп къарагъанымда, биягъы жашчыкъ, жеринден тепмей, мени ызымдан марагъанлай тура эди. Баям, тыш адам мында бек аз бола болур ансы, ол сабий мени кёргенине аллай бир сейир этмез эди.

Насыпха, эл Советни председателин жеринде тапдым. Удостоверениямы кёргюзте:

– Мен Нальчикден келгенме, – дедим анга. – Къарайма да, сизни элигизде къонакъ юй болгъаннга ушмайды.

– Э-э, катта досум*, къонакъ юйню не этесе? Мени юйюме, сени кибик, жыйырма адам сыйыныргъа боллукъду, – деп кюлдю председатель.

Биз шагъырей болдукъ. Ол мени юйюне алып келди. Эшикден киргенибизлей, сабийле, дауур этип, юсюбюзге чапдыла. Алай ала, мени бетиме къарап, тыш адам болгъанымы билгенден сора, суу къуйгъанча, шум болдула.

– Эй, къатын, къонакъны сыйларгъа керекди, – деди председатель, сабийле бла ауара болуп айланган орта жашаулу чырайлы тиширыугъа. Мен анга, башымы энишге ийип, салам бердим.

– Ненча баланг барды? – деп сордум мен къонакъбайыма.

– Кёп тюйюлдю... Сегиздиле, – деди ол, кюле-кюле.

Мен сабийледен бирин, къоюнума алып, ёрге кётюрдюм. Ол, уялып, башын менден бир жанына буругъа кюрешди. Аны алай этгенине къалгъан сабийчикле кюлдюле.

Къонакъбайым мени ич отоугъа киргизди. Юсю ариу накъышлы жабыу бла жабылгъан столну артына олтуртду. Кеси да манга къаршы чёкдю.

– Къайдан келгенме дейсе? – деп сорду къонакъбайым.

– Кавказдан... Нальчикден.

– Игиди, игиди... Узакъдан келгенсе. Арыгъан болурса. Бусагъат бир зат ауузланайыкъ да, солурса.

– Къайгъырмаз, солургъа да жетиширме... Ненча юй барды элигизде уа?

– Кёп тюйюлдю. Жюз чакълы юй барды.

– Юзбеклиледен башха миллет жашаймыды?

– Хау, сизни жаныгъыздан, Кавказдан, бир юйюр барды... Эгеч бла къарындаш.

– Кимледиле?

– Аламат адамладыла, Аслан бла Ханипа деп. Кёрюрге сую эсенг, бери окъуна чакъыртайым. Узакъ тюйюлдюле. Ала бла бизни арабызда жаланда юч юй барды.

– Угъай, чакъыртыр кереклиси жокъду. Мен алагъа тамбла туберме.

– Бек ахшы. Сен айтханлай.

– Ала бери къайсы жыллада келген болурла, эсингде тюйюлмюдю?

*Уллу шүёхум (юзб.).

– Эртте келгендиле. 1944 жылда болур эди дейме. Ол заманда мен эл Советде секретарь болуп ишлеучю эдим. Ханипа ханум артыкъяда иги адамды. Аны битеу эл суюди. Бизде школда ишлеген бир юзбекли жаш аны суююп, алгъан этеме деп, азмы айланнганды...

– Нек алмагъанды да?

– Къарындашым да, мен да атадан, анадан да ёксюз къалгъанбыз. Аны кесин къоюп, энтта да бир эрге барлыкъ туююлме деп, унамай къойгъан эди.

– Да къарындашы да, къатын алып, юйюр къураса эди уа?

– Анга да айтып кюрешген эдик. Алай ол да къалай эсе да юйдегили болалмагъанды.

– Ишлеген а этемидиле?

– Ханипа ханум пенсиядады. Аслан а ишлейди. Колхозубузда бек алчы мамукъ ёсдюрючюледен бириди...

Биз сёлеше тургъунчу, юй бийче, плов хазырлап, аллыбызгъа келтирип салды...

Эрттенликде, арыгъаным кетип, санларым жайыгъып, алай уяндым. Бет-къол жуууп, чай ичдик.

– Районугъуз мындан узакъмыды? – деп сордум мен къонакъбайыма.

– Жууукъ туююлдю. Алай, ары барыр ишинг бар эсе, менден иги жол нёгер тапмазса.

– Сени да анда жумушунгму барды?

– Хау. Райисполкомгъа чакъырадыла.

– Машинанг бармыды?

– Колхозну председателини машинасы барды. Аны бла барырбыз. Тюнене мен анга айтханма.

– Алай эсе, кетдик.

– Тохта, Аслан бла Ханипагъа тюбемей, кетипми къаласа?

– Къайтып келгенден сора тюберме.

– Ахшы, алай эсе, жюр.

Биз районнга сагъат онбирде жетдик. Манга район больницагъа барыргъа керек эди. Эл Советни председатели Хожалий мени анда къоюп, кеси уа райисполкомгъа кетди. Мен больницада ишими бошаргъа, Хожалий да келди. Ингир аласында элге жетдик.

– Бусагъат, юйге барып, ауузланнган этейик ансы, ач болгъанбыз, – деди Хожалий.

– Тамбла мен ызыма къайтыргъа керекме. Аны себепли, артха соза турмай, ол ёз жерлилериме кирип чыгъайым. Аны бизге къайтармагъанса деп, артда санга тырман этерле да турурла.

Хожалий мен айтханнга угъай демеди. Мен машина-

дан сюртюлгени тозурагъан юйню къатында тюшдюм. Аны башына жабылгъан къошунла асыры эскиден, къаралып, зыгыт бет алгъандыла. Арбазда не эсе да бир зат бла жубана тургъан къатын, мени эслеп, сирелип къалды. Аны кюн кюйдюрген бети къаралдым тартыпды. Башына бош къысылгъан мор жаулукъну тюбюнден агъаргъан чачы эсленеди. Эки кёзю къалай эсе да теренден къарайдыла. «Олмуду, огъесе уа ол туююлмюдю?» – деп, ишекли бола, анга жууукъ бардым.

– Мени таныдыңмы, Ханипа? – дей, анга къолуму узатдым.

– Тохта, тохта... – деди Ханипа, эки кёзюн менден айырмай, – сен ол соруу этиучю жаш туююлмюсе?

– Таныгъанса, ол кесиме, Магомет.

– Аллах, Аллах, къайдан чыкъдың?... Не алаMAT, не сейир! Кел, юйге кир, Аллах ыразы болсун! Туугъан жерими кёргенча болдум. Кел...

Мен Ханипа бла юйге кирдим. Мылы тартхан жер ийис бурунума урду. Полгъа салынган къангаланы бир къауум жерлеринде жепилеге бармакъ сыйынырчады. Бояулары да къошанды. Қъабыргъагъа къысылып, эски темир ундурукъ сюеледи. Аны юсюнде төшек кереги тап жыйылыпды. Терезе аллында төртгюл стол, столну юсюнде уа чай ичиучю юзбек пиалаладан экиси кёрюнеди. Ханипа, терк окъуна столну юсюн тазалап, мени шинтикге олтуртду.

– Аслан а къайдады? – деп сордум мен, төрт кёзлю гитче терезеден тышына къарай.

– Ишдеди... Кёп турмай келир ол да, – деди Ханипа, юйде ол-бу затха къармаша.

– Эрингден а хапар жокъмуду?

– Угъай, жокъду, – деди ол, менден кёз къарамын жашыра.

Мени сорууум аны тынгысыз этгенин эследим. Баям, мен Локъманны юсюнден бир зат билип келген сунган болур эди.

Бу кезиуде юйге, башында да юзбек гыдай бёркчюгю бла, къара мыйыкълы, алтмыш-алтмыш беш жылы болгъан киши кирди.

– Ма, Аслан да келди, – деди Ханипа.

Аслан а, бу кимди дегенча, манга эниклеп къарады. Мен анга къолуму узатдым.

– Аслан, ма ол мен санга хапарын айтхан прокурор буду, – деп, Ханипа мени къарындашы бла танышдырды.

– Прокурор угъай, следователь, – дедим мен, Ханипаны жангылычын тюзете.

– Игиди, игиди... – деди Аслан, типиски болуп. – Олтуругъуз, жолдаш следователь.

Аш-суу къайгъылы болуп, Ханипа тышына чыкъды. Аслан бла мен стол артына олтурдукъ.

– Тютюн ичемисе? – дедим мен, Асланнга папирос узата.

– Угъай, ичмейме. Сау бол, – деди ол, онг къолун кёкюрегине сала, башын да аз энишге ийип.

– Къалай турасыз?

– Жокъду хата. Турабыз.

– Кавказгъа нек къайтмайсыз?

– Да къалай эсе да, мажарыш, къайталмай турабыз, – деди Аслан, бош сансыз халда.

Юйге Ханипа кирди.

– Келчи, Аслан, хоразны кес, – деди ол, женглерин ёрге къайыра.

– Къоюгъуз. Мени ючюн къыйналмагъыз, – дедим мен, адетдеча, къаты болуп.

Алай ала мен айтханнга кзулакъ салмадыла. Экиси да тышына чыкъдыла. Аслан арбазда уллу къызыл хоразны къыбылагъа буруп, боюнун тартханын терезеден къарап эследим. Ханипа да аны къатында энишге ийилип, къарындашына не эсе да бир затланы айтады. Аслан да анга жууап къайтарады. Алай не затны юсюнден селешгенлери манга эшитилмейди. Хоразны союз бошагъанлай, Аслан терк окъуна къайтып келди да, жерине чёкдю.

– Биз бир бирни танымайбыз, – дедим мен Асланнга. – Алай сени таныргъа мен бек эрттеден бери кюсеп тургъанма.

– Алай эсе, муратынга жетгенсе, – деп кюдю Аслан, эки къолун да кенгнге жайып. Аны жарыкъ кёллюлюгюн жарата, мен да ышардым.

– Мен сени киеуюнг Локъманны юсюнден толуракъ хапар билир ючюн келгенме. Андан башха жумушум жокъду, – дедим да, олтургъан жеримден къобуп, белими тюзетдим.

Сагъыш этме къояйым деп, анга сёз кшошмадым. Эки къолуму да кенчек хуржунларыма сугъуп, акъырын ары-бери айланып тебиредим. Отоуда, мени атлагъанымдан сора, бир зат эшитилмейди. Къауум такъыйкъадан сора, Аслан кёз къарамын терезеден манга бурду.

– 1941 жылда, ноябрь айда тюбегенимден сора, мен Локъманны кёрмегенме, – деди ол. Дагъыда бираз тынгылап туруп, былай кшошду: – Сау болса, андан бери бир хапары эшитилир эди. Ит ёлгенча, бир жерде ёлген

болур. Аны хатасындан, эгечим да, мен да туугъан жерибизге къайталмай турабыз.

– Нек?

– Эллилерибизден уялып. «Сиз сатлыкъны жууукъларысыз», – деп, айып этерле, аман кёзден къарагъанлай турурла деп къоркъама. Халкъ айыбы уа ёлюмден да кючлюдю.

Аслан мудах болду. Мен жериме чёкдюм.

– Сен манга Локъманны юсюнден битеу билгенинги айтчы.

– Да эгечим айтхан болур. Ол айтханнга хазна кёшар затым болмаз.

– Тап алай окъуна эсе да, айт.

– Заман кёп озгъанды, унутхан окъуна этгенме. Кавказда немислиле бла уруш этген 38-чи армия болур эди дейме...

– 37-чи.

– Огъесе алаймы эди?.. Хау, 37-чи армия болур эди. Мен да ол армияда эдим. Душман бизни, жан-жаныбыздан кысыш, артха чегиндиреди. Ставропольда къанлы уруш этебиз. Алай немислилени тыялмайбыз. Мен болгъан аскер бёлюм Къабарты-Малкъаргъа ётеди. Душман а, мычымай, ары да жетеди. Бизге артха чегинирге тюшеди. Туугъан элим Состар-Ташны юсю бла ётюп бара: «Юйюме кирип чыгъаргъа бир минутха эркин эт», – деп тиледим командирибизден. Ол эркин этди.

Кёзню кёзге урса кёрюнмезча, алай къарангы эди. Юйге барама. Ханипаны кёреме. Олтуруп, ушакъ эте турургъа заман жокъ эди. Эгечиме: «Жылы носкиле, кёол кыапла бар эселе, бер», – дейме. Ол сайнагъа чыгъады. Аны ызындан мен да чыгъама. «Сен былай тур, мен чардакыгъа чыгып, алып тюшейим», – дейди Ханипа. «Сен кыымылдай тургъунчу, кеч къаллыкъма», – деп, чардакыгъа кесим чыкъдым. Фонарик бла жарыта, уллу кюбюрню къатына бардым. Кюбюрню башын ача, аны артында бир тепген затны эследим. Аягъым бла тюртюп, эски тонну бери тартдым. Бети да чыммакъ болуп, Локъман аллыма сюелди. «Нексе мында?» – деп сордум мен анга, сейир эте. «Немислиле бизни хорларыкъдыла. Не затха уруш этебиз? Жан сакъларгъа керекди. Сен да былайда букъ да къл», – деди ол манга. Аны эшитгенимде, жюрегиме къама бла ургъанча болдум, Локъманны, богъурдагъындан тутуп, буууп тебиредим. Ханипа келип жияды. «Ёлтюрме», – деп тиледи. Мен, чардакыдан тюшюп, автоматымы алып, дагъыда чардакыгъа миндим. «Сени кибик итге ёлюм керекди», – деп, автоматны анга

бурдум. «Сора мени да ёлтюр былайда», – деп, эгечим Локъманни аллына сюелип, атаргъа къоймады. Къаным бузулуп кетдим. Андан сора мен Локъманни кёрмегенме. Хапарын да эшитмегенме, эшитирге да суймейме.

Аслан энтта да абери къошар эсе деп, мен бир ауукъгъа дери тынгыладым. Алай ол жукъ къошмады. Ханипа столгъа аш салды. Ауузланып бошагъандан сора, мен Асланнга кесини юсюнден хапар сордум.

– Ол кече алай болуп кетгенден сора, мени ишим да хазна болмады. Немислиле тегерегибизден алдыла. Пленнге тюшдюм. Бизни Германиягъа сюрдюле. Концлагерьден къачып къутулдум. Уруш бошалгъандан сора уа, юйге къайтыргъа эркин этдиле. Алай туугъан жерни кёрюрге тюшмедим. Миллетибизни Орта Азиягъа кечюрюлгенин эшитип, бери келеме. Сурап, эгечим Ханипаны тапхан эдим, – деп бошады Аслан хапарын. Ол, кёп къыйынлыкъ кёрген адамча, ауур кючсюндю.

– Ханипаны къайда тапхан эдинг? – деп сордум мен.

Аслан, столну жыйышдыра тургъан эгечине бла манга кезиу къарап, башындан тутуп тохтады.

– Текелиде, – деп, Ханипа къарындашыны эсине салды.

– Хау, Текелиде... – деп, Аслан эгечини сёзюн терк къатлады. – Баям, унутмай тура эсем, ол сахарчыкъ Талды-Курган областьда болур эди дейме.

– Тюздю, унутмагъанса, – дедим мен. – Анда къоргъашин шахта да болур эди?

– Хау, не эсе да аллай бир зат бар эди, – деп жууаплады Аслан, Текелини юсюнден артыкъ бек хапары болмагъанын сездире.

Ханипа чай келтирди.

– Биз мынга юзбеклиледен да бек юйренип къалгъанбыз, – деди ол, кёк чайны пиалалагъа къуя. Кертиси бла да, чай аламант эди.

– Сиз анда, Текелиде, жашап турмай, бери, бу узакъ жерге нек кечген эдигиз? – деп сордум мен Асланнга бла Ханипагъа, тылпыуу бара тургъан исси чайдан уртай.

– Хауасы аман эди, – деди Аслан. – Мен ары бара баргъанлай ауругъан эдим. Аны себепли кечюп кетген эдик.

– Бери, бу къыйыр элчикге уа, къалай тюзелип келген эдигиз?

– Ошда игиди деп эшитген эдик да, биз, аны тийресинде тохтарбыз деп, Текелиден аллай акъыл бла чыкъгъан эдик. Алай поездде бир къарт юзбекли: «Шёндю ачлыкъ»

къысхан заманды. Андан эсе узакъ элледен бирине барыгъыз...» – деп, бизни бери алландыргъан эди.

Бу кезиуде бир юзбекли къатын келип, не эсе да бир жумуш бла Ханипаны тышына чыгъарды.

– Соргъанны айыбы жокъду... Къатын алмагъанмыса?

– Угъай. Мажарып, аны да эталмагъанма, – деп ийменди Аслан. – Ханипа да, мен да гитчеликден атадан-анадан ёксюзлей къалгъан эдик. Ёксюзню жюреги уа хар заманда да такъыр болады. Кёбюсюнде да мен юйюрлю болмай, эгечим ючюн къалгъанма.

– Да Ханипа да эрге барса эди уа... Огъесе тилеген адам болмагъанмыды?

– Угъай, тилеген да этген эдиле. Манга къарама, бар деп да кюрешген эдим. Алай унамагъан эди. Мени жангызлай къоюп кетерге жюреги суйген болмаз эди.

Ханипа, къайтып келип, Асланны къатында шинтикге олтурду. Мен сагъатыма къарадым. Заманны бир да болмагъанча терк озгъанына ичимден сейирсине, жеримден къопдум. Папирос къабындырдым. Аслан бла Ханипа, энди уа не сорлугъунг барды дегенча, манга къарадыла.

– Мен а, Локъманны юсюнден жангы зат биле болурмусуз деп, сизни аны ючюн излеп келген эдим, – дедим, къыйыны зыраф болгъан адамча, жарсып.

– Да, жангы зат билсек, бек суйюп айтыр эдик, – деди Аслан, къол бармакъларын чыкъырдата.

– Билип, жашыргъан иш а эте болурмусуз? – деп сордум мен, ёчюлген папиросуму жангыдан къабындыра.

– Хоу бирда... Билсек, аны не жашырыр кереклиси бар эди?! – деди Аслан, мени алай соргъаныма кёлкъалды болуп. – Биз Локъманны эртте унутханбыз. Сен, келип, эсибизге тюшюрдюнг ансы, ол, он жукълап, бизни тюшюбюзге да кирмейди.

Мен терен сагъышха кетдим. Адамла нечик тюрлю-тюрлю боладыла... Кавказны уллу поэти Расул Гамзатов эсиме тюшдю. Бир жол, аны жазгъанларын окъуй, быллай тизгинлеге тюбеген эдим: «Алгъын, дуния жаратылгъанда, адамла бары да адам болгъандыла. Артдан-артха уа аланы бир къаууму жилиялагъа, бир къаууму уа тау къушлагъа бурулуш кетгендиле». Къалай терен магъаналы айтыгуду ол. Бирлени кёкюрегинде халаллыкъдан толу жюрек ура эсе, бирлени ичлери уа харамлыкъдан толуду. Бирле жашау жолларында жарыкъ ниетлени элте эселе, бирле уа аманлыкъны ызын ызлайдыла. Жер аланы да, аланы да кётюреди. Игиле солугъан хауаны

мурдарла да жутадыла. Ахшыла ашагъан ашны аманла да ашайдыла... Бу былай нек болады деп, кёк бла да, жер бла да даулашырыгъынг келеди. Алай, не этериксе, табийгъат бизге сыйынмайды, биз анга сыйынабыз ансы...

Адам кесин сагъышлагъа бир берсе, туманда ажашханча, хайран болуп тебирейди. Мен башымы кётюрдом, – Аслан бла Ханипа манга къарап тура эдиле.

– Болсада мен сизге Локъманни юсюнден бир къауум зат айтыргъа керекме, – дедим мен, сабыр халда.

Аслан къалай эсе да элгенгенча кёрюндю. Ханипа да нек эсе да башында тап къысылып тургъан жаулукъгъа узалды.

– Локъман сауду, – дедим мен, биягъыча, кесими сабыр тутуп.

Аны эшитгенде, Ханипаны ауузу ачылып къалды. Асланны уа, къашлары туюлюп, бетине огъурсуз къан чапды.

– Сора ол ит алыкъа жер башындады, – деди ол, ауур кючсюнюп. – Къайдады ол сатлыкъ? Мен аны ма бу эки къолум бла бууарма!

– Сора шёндюге дери бош тургъанса, Локъман!.. Хау, бош сейирсинесе. Аслан а эртте ёлгенди.

– Ойнагъанмы этесиз, жолдаш следователь? – деп, ол, уллу ауузун кенгнге ачып, бети къулакъ артларына дери къызаргъынчы кюлдю. – Сора, сизни акъылыгъызгъа кёре, мен эртте окъуна жер тубюнде чиригенме, алаймыды? Ха-ха-ха!.. Сора эгечими да менден айырып къоймагъыз. Аны да ауушханланы къауумуна жазыгъыз...

– Болду, Локъман! – деп, столну жумдуругъум бла урдум да, олтургъан жеримден къоопдум. – Сен урушну кезиунде дезертир болгъанса. Немислиле Состар-Ташха киргинчи, юйюгюзню чардагъында бугъуп тургъанса. Фашистле элни алгъанлай, сен, чардакъдан тюшюп, аланы алларында баш ийгенсе.

Состар-Ташны тийресинде баргъан сермешледе пленнге тюшген совет аскерчилени арасында башындан ауур жаралы болгъан Асланны кёресе. Къаны бара тургъан къайынынга болушурну орунуна, аны ёлмеге къояса. Нек дегенде ол сени дезертир болгъанынги биле эди. Ол, ахыр солуун ала туруп, сени бетинге да тюкюреди. Сен а, аны хуржунларын къармап, къагъытларын аласа. Къарангы кече болады. Башха ёлюкле бла бирге Асланны ёлюгюн да элден тышында танкаланы алларын тыяргъа деп къазылгъан терен уругъа атып басдыраса. Аны юсюнден Ханипагъа уа жукъ да айтмайса.

Немислилеге Къабарты-Малкъарны жеринде кѣп турургъа тюшмейди. Совет Аскер аланы ызына къуууп тебирегенде, сен да ала бла бирге кетесе. Ала бла бирге Украинагъа дери жетесе. Алай фашистле, кеслери жан къайгъылы болуп айланганда, сени ючюн къайгъырмайдыла. Ала сени да, сени кибик сатхычланы да жолда, машинадан тюртюп, атып кетедиле. Нек дегенде машинагъа ала кеслери да сыйынмай эдиле. Ызларындан да чабаса, алай, къуууп, жеталмайса. Ичинги къоркъуу алады. Не этерге билмей, гузабагъа къаласа. Алай болуп тургъанынглай, Асланны къагъытлары эсинге тюшеди. Къадалып хуржунларынгы къармайса. Асланны кызыл аскерчи книжкасын кѣргенде, къууанаса. Кесинги къагъытларынгы, кюйдюрюп, жокъ этесе. Ма ол минутдан башлап, сен кесинги Аслан этесе. Аны аты бла паспорт да аласа.

Айлана кетип, Днепродзержинск деген сахарда тохтайса. Заводладан бирине ишге киресе. Анда ишлеп тургъанында, малкъарлыланы Орта Азиягъа кѣчгенлерин эшитесе да, Алма-Атагъа бараса. Органлагъа кирип, мен былай да-былай, малкъарлыма, фронтдан келеме. Жангыз эгечимден сора, адамым жокъду, аны табаргъа болушугъуз дейсе. Кѣп да турмай, ала санга Ханипаны адресин табып бердиле. Сен, мычымай Текелиге: «Ханипа, мен Асланма, Алма-Атагъа жет...» – деп, телеграмма иесе.

Ханипа, аны алгъанда, асыры къууаннгандан, тѣпеси кѣкге жетгенча болады. Болгъанчыгъын да сатып, Алма-Атагъа келеди, жангыз къарындашын кѣрюрге ашыгъып. Алай Ханипа, поездден тюшюп, сени кѣргенде, аны чач тюклери ѳрге турады.

«Бюгюнден башлап, мен Асланма... сен а мени эгечим Ханипаса, аны билип къой!» – дейсе сен, апчып, не айтыргъа билмей тургъан къатынынга. «Аслан къайдады?» – деп сорады санга Ханипа, эс жыйгъандан сора. Сен а: «Билмейме», – деп жууашлайса. Алма-Атада бир аз тургъандан сора, сиз анда таулула жашагъанларын билесиз. Бютюнда Состар-Ташдан да адамла болгъанларын сезгенден сора уа, экигизни да тынчлыгъыгъыз къуруйду.

«Бир кюн болмаса да, бир кюн бирле, кѣрюп, танырла. Андан эсе, мындан кезиуонде думп болургъа керекбиз», – дейсе сен, Локъман. Алай бла, кѣзден таша жер излеп, бери, бу элчикге, келип тохтайсыз. Бери келгенден сора, Ханипа: «Мында бизни киши да танымайды, бирда болмаса да, эр бла къатын болгъаныбызны халкъ-

дан жашырмайык», – дейди. Алай сен унамайса. Санга, къалай да этип, кесинги мурдарлыкъ ызынгы теренирек жашырыргъа керек эди. Алай бла, адамланы аллында эгеч бла къарындаш болуп, юйде уа эр бла къатын болуп жашайсыз. Билинип къалырбыз деп къоркыгъандан, сабий да ёсдюргеменсиз, – Ханипа район больницада жашырын халда юч кере къарынын кетертдиргенди.

Алайды да, Локъман, бетинги ачар заман жетгенди. Туугъан журтубузну кертичи жашы, батыр совет аскерчи Темиров Асланны ауанасына бугъуп жашагъанын боллукъду!

Локъманни бети кесеуча къаралды. Башын энишге бошлады.

– Хайда, тебуре, – деп, мен къолуму аны инбашына салдым. Ол олтургъан жеринден суймей къопду.

– Кёп заман озгъанды. Манга ке-кечгинлик бермезлеми? – деди ол, метекеча, жыйырылып.

– Аны уа билмейме. Сюдде айтырла, – дедим мен, папирос къабындыра.

СОЛДАТНЫ АХЫР ПИСЬМОСУ

Халкъыбызны туугъан жеринден кёчюргенлеринде, Зухурачыкыгъа жети жылдан атлагъан эди. Кеси да биринчи классда окъуй эди. Ол заманда аны атасы Салих урушда болгъанды.

Къазахстан тюзледе, кёчгюнчюлюкню ауур азабын сынап, онюч жылдан сора Зухура да, анасы Забитхан да туугъан эллерине къайтдыла – бири, ёсюп, ариу къыз болуп, экинчиси уа акъ кекелли болуп. Таш юйлерини башы кетип, къуру къабыргъалары сюелип тургъанлары ала кенгден окъуна кёрдюле. Экиси да ары ашыкыдыла. Бузулуп болгъанлыкыгъа, ол аланы юйюр уялары, тансыкы болгъан от жагъалары эди. Ала ары киргенде, жашил сыртлы гургуна, ары-бери къачып, хуна тешиклеге ташайдыла. Бир къауумлары уа, жерлеринден да къозгъалмай, башларын да кётюрюп: сиз кимсиз, талай жылдан бери былайгъа адам аягы басмагъан эди дегенча, келгенлеге сейирсиниюлу къарадыла. Забитхан алагъа эсин бурмады. Босагъада сюелгенлей, юйню къуру къабыргъасына къарап къалды. Кюнню бетин булут тумалай баргъанча, аны бетине да мудахлыкы жайылды.

– Анака, нек сагъайып къалдынг? – деп сорду Зухура.

– Бизни кёчюргенлеринде, атангы сураты бу къабыргъада тагъылгъанлай къалгъан эди. Мен насыпсыз а анча жылны ичинде ол жеринде сунуп тургъанма, – деп ахтынды Забитхан. Ызы бла уа кёзлеринден жиялямукъла чыкъдыла.

– Анака, биз юйюбюздебиз! Сен а, къууаныр орунуна, жияягъан этесе...

– Кёчюрген эрттенликлеринде, атангы суратын ала кетейим деп, экинчи къайтып, юйге кире баргъанымлай, бир хурметсиз солдат, ушкогун кёкюрегиме тиреп, кирирге къоймагъан эди...

Зухураны да жюреги такъыр болду. Кёчгюнчюлюкте дери да Салихден жаланда эки письмо алгъан эдиле. Андан бери аты-чууу чыкъмай къалгъанды. Зухура атасыны сыфатын унутхан окъуна этгенди. Шёндю ол аны кёрсе, ким биледи, таныялмай къалыргъа окъуна болур эди. Алай Забитхан а аны сыфатын кёз аллында тутады, жюрегинде жашатады. Алыкъа андан тюнгюлюп къалмагъанды, умутун юзмей жашайды...

Забитхан бла Зухура, ахлулары, эллилери да болушуп, бузулгъан юйлерин жангыртдыла да, ичине жыйылдыла. Бир кюн, аланы излеп, бир къабартылы киши келди. Анасы ишге кетип, юйде Зухура жангыз кеси эди.

– Сени атынг неди? – деп сорду келген къонакъ къызгъа.

– Зухура.

– Атангы аты уа?

– Салих.

– Сора мен жангылмай келгенме, – деп, къоюн хуржунундан юч мюйюшлю письмону чыгъарып, къызгъа узатды. – Бу къагъыт фронтдан бизни кёчюргенлеринден сора келген эди. Мен ол заманда районда почтада ишлеучю эдим. Андан бери бу письмону сакълап тургъанма, Аллах буюруп, бир заманда иеси табылыр деп.

Зухура, юч мюйюшлю письмону адресин окъуп, амалсызгъа къалды, – атасы урушдан жазгъан къагъыт!

– Ахшы къыз, мен кесими борчуму толтурдум, энди кете барайым, – деп, къонакъ олтургъан жеринден турду.

– Угъай, кетме. Мен бусагъат хычинле этип сыйлайым. Кёп турмай, анам да келир... – деп, Зухура тынгысыз болду.

– Сау бол. Бек ашыгъыпма. Къайтыргъа керекме...

– Бирда болмаса, айран иче бар.

– Айран ичерге уа боллукъду.

Зухура, гошпан бла айран келтирип, къонакъгъа берди.

– Аллахха шукур, таулу берекет жерине къайтханды! – деп, къабартылы къонакъ къызгъа да ыспас этип кетди.

Ол кетгенлей, Зухура письмону ачды.

«Жанымча суйген ариу къызчыгъым Зухурачыкъ! Бу къагъытны санга жазам. Манга артда ийген письмогъузну тюбюнде сен окъуй билгенинги юсюнден жазгъан эдинг. Анга мен бек къууанганма. Энди сени атынг бла письмоланы терк-терк жаза турум. Школда иги окъу. Мен юйге къайтыргъа, иги къызчыкъ болуп тур. Манга жарсымагъыз. Саума, эсенме! Бусагъатда Польшаны тийресиндеме. Аямай, фашистле бла сермешебиз. Кёп жазып, башынгы аурутмайым. 8-чи март байрам бла алгъышлайма анангы да, сени да... Жанчыгъым, бир зат болуп, къайтмай кълсам, сен ананга иги бола тур! Атанг Салих».

Зухураны кёз жашлары тегюлдюле. Атасыны къагъытын ёшюнуне къысып, кеси кесин тыялмай жияды. Бу кезиуде анасы келди.

– Къызым, не болгъанды санга? Нек жияйса?!

– Анакам, аначыгъым, ёмюрде сени жюрегинги къыйнамам. Сен бу дуняда бек ахшы адамса, бек огъурлу, бек ариу... – деп сытылды Зухура.

Анасы бла кызы, Салихни письмосун алларына салып, кёп жиядыла. Кёп таралдыла. Ол къагъыт уллу урушда замансыз жутулгъан жигит солдатны ахыр письмосу эди.

Болсада ол кюн да юзюлмеди Забитханны умуту. Ол энтта да сакълайды Зухураны атасын, – ёлгюнчю сакъларыкъды ол аны!

КЪОБУЗЧУ КЪЫЗ ЖАМИЛЯ

Мурадин элибизни ийнагъы эди. Айланган, жюрген жери той-оюн болур эди. Мен кеси ёмюрюмде, аныча, уста къобузчугъа тюбемегенме. Мурадинни эски къобузу бюгюн да кёз аллымда турады. Ол аны, тобугъуна салып, узун тартып, бармакъларын аны тюеклеринде ойната башласа, эски къобузну ичинде жюз да кыз жюз да тюрлю макъам бла жырлай тургъан сунар эдинг!

Мурадинни бек суйгени къуру къобузу туюл эди. Кесини жетижыллыкъ къызчыгъы Жамиляны жанындан да бек суйюучю эди. Къайры барса да, къызчыгъын биргесине элтир эди. Атасы къобуз сокъгъан заманда,

Жамиля, аны къатында олтуруп, узун кирпиччиклерин да къагъа, тынгылагъанлай туруучу эди. Атасы арыса уа, къобузну къоюнуна алып, согъаргъа кюрешир эди. Жамиля кеси да, къаяда чакъгъан гюлча, адам сукъла- нып къарарча, бир ариу къызчыкъ эди.

Къууатлы жай кюнлени биринде уруш башланган хапар келди. Жарыкъ бетле мудах болдула. Мурадинни къобузу да шошайды. Кёп да турмай, ол кеси да фронтха кетди. Кете туруб'а, къызчыгъына былай айтды:

– Сен къобузгъа иги юйренип тур. Душманны хорлап, юйюбюзге-журтубузгъа сау-саламат къайтсакъ, элибиз- де биринчи къууанч тоюн сен этдирирсе.

– Ахшы, аття! – деп къууанды Жамиля.

Ол школгъа жюриуп тебиреди. Дерслерин да окъуй, анасына да болуша, кюн сайын къобуз согъаргъа юйре- ниш турду.

Жылдан асламыракъ озду. Ол кезиуню ичинде Жа- миля уста къобузчу болду. Алгъын къобуз артындан аны жаланда тогъай мангылайчыгъы кёрюнюочю эди. Энди уа къызыл эринчиклерине дери кёрунеди. Ол кесин уллу къыз болгъаннга санап турады. Урушха кетгенле сау-эсен къайтханлай, Жамиля, саулай элни тепсетип, къобуз согъарыкъды. Атасын, анасын да къууандыр- лыкъды!

Ол аллай иги умутла бла жашай эди.

Алай аны жарыкъ умуту туманнга батды. Элге су- уукъ жел келгенча, душман аскерле кирип келдиле. Эл жашауу суу къуйгъанча болуп къалды.

– Биз сизге эркинлик келтиргенбиз. Аны себепли ал- лыбызгъа той этип чыгъаргъа керексиз! – дегенни айтды фашист офицер.

Алай той этилмедди. Гитлерчиле, излей барып, Жа- миляны тапдыла. Аны, къобузун да къолуна алдырып, юйюнден зор бла чыгъардыла.

– Сокъ къобузунгу! – деп буюрдула анга. Жамиля со- гъаргъа унамады. Душман офицер, керохун чыгъарып, Жамиляны тогъай мангылайчыгъына тиреди. – Сокъ бусагъатдан! – деп къычырды ол.

Жамиля жиляды, алай сокъмады. Элликери, тегерек- ден чабып, къобузчу къызыны къорууларгъа кюрешдиле. Душман аскерчиле бютюн бек чамландыла, автоматла- рын чыкъырдатып жерледиле.

– Бюгюн ауруп турама. Тамбла согъарма, – деди Жа- миля.

Душман аскерчиле, аны айтханына бек ийнанмасала да, бир кесек жумушадыла. Алай Жамиляны юйюнде

къоймадыла. Биргелерине элтип, школ классладан бирине атдыла да, тышындан кирит салып кетдиле. Кече, душманла жукълагъан заманда, Жамиля, терезе бла чыгъып, къобузун да къолуна алып, таулагъа къачып кетди.

Ноябрьни ахыры эди. Къар да жаууп, сууукъла тутхан кезиуде къызчыкъ къайры кетгенин киши да билалмады. Къарда ызлары бла барып да кёрдюле, алай къаты жел къызчыкъны аякъ ызларын да жапхан эди...

Анасы кёп жиялды. «Охо, бир жерде бугъа тура болур. Ач болса, кеси чыгъар», – деп, эллилери ананы жүрек ачыуун басаргъа кюрешдиле.

Кюнлени биринде, таулада айланган партизанла къая дорбунланы биринде, къобузун да къучакълап, гуппуш болуп тургъан къызчыкъны кёрдюле. Эси кетип болса да, аны жаны сау эди. Партизанла терк окъуна Жамиляны тау ауушла бла тау артына – Гюржюге – аудурдула. Больницагъа элтдиле. Бир ай чакълыдан къобузчу къызчыкъ андан сау болуп чыкъды. Душман аны туугъан элинден къысталгъанлай а, Жамиля элине къайтды.

Кюнлени биринде урушдан Мурадин да сау-саламат келди. Жамиля, атасыны боюнуна тагъылып, къууанчын тыялмай жиялды.

– Къызым, мен, урушха кете туруп, санга айтханым эсингдемиди? – деди Мурадин анга.

Жамиля, жууап орунуна, къобузну къолуна алып, атасы этиучюсюча, аны узун тартып, туюкледен кюн таякълача тегюлген ариу макъамны жая башлады...

ТОЙЧУ

Тахир гитче заманчыгъындан окъуна тепсерге итинген жашчыкъ болгъанды. Радиодан бир къыстау согулгъан макъам эшитилсе, топал аякъчыкъларын кезиукезиу басып, анасыны сютюнден тойгъан улакъчыкъча ойнакълаучу эди. Аны алай этгени атасын, анасын да бек кюлдюрюучу эди. Бютюнда бек атасы къууаныучу эди, жашыбыз фахмулу жаш боллукъду деп. Фахмулу дегени уа алай бош фахму туююл эди. Бек аздан къалгъанда, ол Тахирни уллу алим неда космонавт болурун сую эди. Аладан алашаны уа къулагъына алыргъа да суюмей эди.

Тахирчик, ёсюп, школгъа жүрюп тебиреди. Биринчи, экинчи, ючюнчю классланы бешлеге бошады.

– Аперим, бала! Былай окъусанг, Аллах айтса, академик боллукъса, – деп махтады атасы жашын.
– Угъай, аття, мен академик болургъа суймейме.
– Не-е-ек? – деп, къашларын туйдю атасы.
– Мен тепсеучю боллукъма... тойчу.
– Ол а не хапарды? Бу жолдан сора, сен манга аллай затны сагъына турма. Академик болургъа суймей эсенг, космонавт бол неда ийнарал!

– Аття, мен кеч къала турама.
– Къайры ашыгъаса быллай бир?
– Клубха. Мен анда тепсеу кружокга жазылгъанма.
– Къой, бала, бу тепсеу-мепсеулени. Ыспассыз затла бла башынгы аурутуп кюрешме. «Кёремисиз, Ханкешаны уланы къаллай жаш болгъанды!» – деп, халкъ сени махтап айтырча, аллай жаш болурунгу суюме мен...

Тахир клубха кетди. Той-оюн кружокда кёп ариу къызчыкъла, жашчыкъла бар эдиле. Аланы кёбюсю Тахирни шуёхлары эдиле. Быланы юйретиучю устаз биринчи кюнледен окъуна Тахирни тепсерге хунери болгъанын сезди. Аны себепли ол, анга артыгъыракъ эс буруп, кружокдан тышында да, аны бла энчи дерсле бардырып тебиреди.

Ишни алайгъа кетгенин сезген Ханкеша, алгъынча, жууаш селешмей, жашына къутуруп тебиреди.

– Сен бу клубну къоймасанг, эки къулагъынгы да, юзюп, къолларынга тутдурлукъма, ангыладынгмы? Ханкешаны жашы Айгъа, жулдузлагъа учаргъа керекди. Бизни элден тышында мени киши да танымайды. Сен аллай бир жигитлик этсенг а, мени атым битеу Росseyде айтыллыкъды!..

Ханкеша не бек хахайлап кюрешсе да, жашын бюгалмады. Тахир сайлагъан жолундан таймады. Онунчу классны бошагъанлай, Нальчикге барып, таулу ансамбльге къошулду. Аны аякъ бюгюп, келепен желча чулгъанып тепсегенин кёргенде, ансамбльни тойчулары да къууандыла.

Жашыны ансамбльге киргенине атасы, айхайда, ыразы болмады. Ол аны Москвада уллу окъуугъа иерге деп тура эди. Юй бийчесинден жашырын, ол ишге деп, аз-аздан жыя, иги кесек ахча къысыдырыкъ да этген эди. Энди уа аны ахшы мураты оялду. Алгъын адамланы кюдюре айлангучу Ханкеша энди тунтуюп айланады.

Арадан бир ненча жыл озду. Анда-санда Тахирни аты газетледе сагъыныла башлады, фахмулу тойчу дегенни айтып.

– Э киши, ёнгеленип турма да, андан эсе, Нальчикге

барып, жашыбызны къалай тепсегенине къарайыкъ. Радиодан да эшитгенме аны махтап селешгенлерин, – деди юй бийчеси бир жол эрине.

Ханкеша арталда ыразы туююл эди къатыны айтханнга. Болсада ол аны келюне тиерге суюмеди. Алай бла, экиси да жай кюнлени биринде жолгъа атландыла.

Ол кюнню ингиринде окъуна ала таулу ансамбльни концертине бардыла. Ханкеша төгерекге-башха сейир этип къарай эди. «Бизни клуб а муну къатында бош зат кёреме!» – деп, ичинден ахтынды.

Концерт башланды. Къанкъазлача тизилишип, тойчула сахнагъа чыкыгъанда, залда олтургъанла, орунларындан туруп, къарс урдула. Жаланда Ханкеша къалды жеринден тепмей, къарс да урмай.

Концерт зауукълу концерт эди. Кёбюсюнде, Тахир сахнагъа чыкыгъаны сайын, залдан: «Аперим, Тахир!» деген къууанчлы ауазла эшитиле эдиле.

Концерт да бошалды. Залдагъыла, кете туруп: «Къалай залим тепсейди ол Тахирчик! Аны ёсдюрген ата-анагъа минг махтау болсун! Аллах ёмюрлерин узакъ этсин!» – деп бара эдиле. Аны эшитгенде, Ханкешаны мангылайы жарыды. «Эй жамауат, ол жашны мен ёсдюргенме!» – деп, битеу бары да эшитирча кыычырлыгъы келди. Болсада алай да эталмады. Бурулуп, юй бийчесини бетине къарады. Аны кёзлеринден, кезлеу сууча, тап-таза жиялмукъла саркъа тургъанларын кёрдю.

– Хар зат да тапды, хар зат да игиди, – деди анга Ханкеша.

Насыплы ата бла ана Нальчикден юйлерине, кёллери кётюрюлюп, ойнай-кюле къайтдыла.

МЕН ТЕРС БОЛГЪАНМА

Сагъыт школчу артмагъын да инбашына тагъып, юйден чыкыгъанда, атасы арбазда:

– Къарт гяуур, сени, ит сунуп, арбазда тутхан мен телиме!.. Къуруп кет мындан!.. – деп, къарт парийлерине къутура тура эди.

Парий да аны аллында буюгъуп, иесини кёзлерине жалынчакъланып къарай эди.

– Аття, не болгъанды? – деп, төртюнчю классха жүрюген Сагъыт атасына тынгысыз болуп сорду.

– Болуб’а не болгъанды – къара кююбузну бёрю къутултуп турады. Итибиз барды деп, мынга ышанмасам, кече, чыгъып, кесим къарай турлукъ эдим...

– Аття, Бойнакъны терслиги болмаз. Къара кююбуз-

ну тынчлыкъсызлыкъын кесинг билесе... – деп, жашчыкъ итни акълады.

– Угъай, бу къартайгъанды. Ашагъандан бла жукълагъандан сора, башха затха жарамайды. Аны себепли муну къыстаргъа керекди, – деп, Хажос кьолунда тагъын ёрге кётюрдю.

– Угъай, аття, тилейме, къыстама, – деп жалынды Сагъыт. Алай атасы бек къызып эди да, жашыны тилегине да къарамай, итни арбаздан къуууп чыгъарды. Бойнакъ, жабагъылы къуйругъун да эки арт бутуну ортасына къысып, сынчыкълагъан да эте, орам бла ёрге къыллиу-къыллиу эте кетди..

– Бойнакъ, Бойнакъ!.. – деп, жашчыкъ аны ызындан чапды, алай ол ызына бурулуп да къарамады.

Сагъыт, жюреги къыйнала, школуна кетди.

* * *

Бойнакъ элден чыкъды да, таула таба айланды. «Битеу жашаумда иеме къуллукъ этдим. Энди уа къартлыкъыма ол мени къыстады да ийди...» – деп, къарт парий ичинден кюе эди. Кёзлеринден жилимукълары да тама эдиле. Бу жол да анга къара къойну хатасы жетди. Ол къанбузукъ хайыуанды. Талай кере тас болуп, алай табыла тургъанды. Ол тас болгъан сайын, аны Бойнакъ излеп табыучу эди. Бу озгъан ингирде уа бирси къойла бла бирге Хажос аны баугъа ургъанын Бойнакъ кеси кёзлери бла кёрген эди. Тангнга уа жокъ болду да чыкъды. Хажос аны ючюн къызгъанды парийге, къойну бёрюге алдыргъан сунуп. Алай ол жангылгъан этгенди. «Баугъа бёрю секирсе уа, не къарт болсам да, мен сезерик эдим аны. Мен сезмесем да, къоншуда башха итле сезер эдиле...» – деп, ичинден улуй бара эди Бойнакъ.

Бара кетди да, онгсуз болуп, бир уллу ташны ырбынына къысылып къалкъыды. Уянып къараса, къарангы бола тура эди. Бу кезиуде, къайдан чыкъды эсе да, Бойнакъны кесине ушаш, бир къарт бёрю тюзда аны аллына келди. Экиси да бир бирге гырылдашдыла. Алай эте кетип, экиси да сууудула.

«Мен сени таныдым, – деди къарт бёрю. Сен мени кёп кере къуугъанса малла къыйырындан. Энди уа!..» «Энди уа не?» – деп сорду анга Бойнакъ. «Ач болуп тургъанымлай тюбединг», – деп, къарт бёрю тишлерин кыжылдатды. «Ач а мен да болгъанма...» – деп, Бойнакъ жатхан жеринден кётюрюлдю.

Бу кезиуде бёрюню кёзлери аралып къалды. «Не кёр-

донг?» – деп сорду анга Бойнакъ. «Къой! Къара къой!» – деп, бёрю, асыры къууаннгандан, аякълары бла жер тырнады. Бойнакъ да кёрдю къара къойну. «Экибизни да тойдурлукъду ол. Кел...» – деп, бёрю къой таба тебиреди. «Угъай, шуэхум, анга тиерге жарарыкъ туююлду. Ол мени иеми къоюду», – деп, Бойнакъ бёрюню аллына сюелди. «Сен а тели кёреме!..» – деп, бёрю парийге тишлерин ачып гырылдады. Андан экиси да талашып башладыла. Кёп талашдыла. Бир бирни, къабып, халек этдиле. Экисини да къанлары саркъа, къарыулары таркъайып, жерге сойландыла.

* * *

Экинчи кюн ыйых кюн эди. «Кел, аття, Бойнакъны излеп табайыкъ», – деп, Сагъыт атасына кёп жалынды. Хажосну жаны ауруду жашына.

Ала Бойнакъны къоншуларындан гитчечиклей алгъан эдиле. Ол заманда Сагъытха эки жыл да болмай эди. Ала бир арбазда, бир бирни ойната, бир бирни ийнакълдай, алай ёсгендиле. Сагъыт, школдан къайтып келип арбазда итлерин кёрмегенде, жилярыгъы окъуна келген эди. Арбаз да, юй да анга къалай эсе да, иесиз къалгъан журтча кёрюннген эдиле. Бойнакъгъа асыры жарсыгъандан, кече жатхан жеринде бурула-сытыла, хазна жукъламай чыкългъанды тангнга.

Атасы, жашыны мудахлыгъын эслегенлей окъуна, билген эди Бойнакъ ючюн ёнгелегенин. Сагъыт жалынып тохтагъандан сора, Хажос тёзалмады. Жашы да, ол да къарт парийлерин излерге кетдиле. Хажос кёрген эди парийни къалай ары кетгенин. «Бойнакъ, Бойнакъ!..» – деп, кезиу-кезиу къычыра, ала тауланы къыдырдыла. Бир заманда ала, бир ташлы тыгъырыкъда кюте тургъан къара къойларын кёрдюле. Экиси да сейирге къалдыла. Къой да, аланы кёрюп, мен мындама дегенча макълырды. Ала анга жете баргъанлай, ташла арасында, жерге сойланып, ёлюп тургъан къарт парийни бла къарт бёрюню кёрдюле. Сагъыт, бара барып, Бойнакъны къатында тобукъланып, аны башын сылады. Ол кёзлерин ёрге кётюргенде, атасы жашыны бети бла энишге саркъып баргъан жилямукъланы кёрдю.

– Мен терс болгъанма, – деди Хажос, Сагъытны къоюнуна къысып.

Бир чунгур жерчик табып, атасы бла жашы Бойнакъны анда асырадыла. Сора, къара къойларын да алларына сюрюп, юйге атландыла.

ФАЗИКА

Хажибекирланы къашха ийнеклери тюзда кесине ушаш бузоучукъ табады. Анга юйдегилени барысындан да бек Фазикачыкъ къууанады. Ол алгъын ийнек орунга хазна кирген да этмеучю эди. Энди уа андан чыкъмай кълалгъанды. Школдан келе келгенлей, портфелин ундурукъ юсуне атып, халжаргъа ташайып кетеди. Бузоучукъну мангылайындан, аркъасындан сылаучуду, боюнундан къучакълап ийнакълаучуду. Гинжи бла ойнагъанча, бузоучукъ бла ойнарыгъы келгенлей турады.

– Фазика, дерслеринги окъу! Ауузланган да эт! – деп, анасы къызын баудан зор бла чыгъарыучуду.

Билмей тургъанлай палах келди. Бузоучукъ къыйын ауруп кълалды. Кюнден-кюннге аны халы осалдан-осалгъа кете тебиреди. Баласыны ауругъанын сезип, ийнек да тынгысыз болду. Сау этип къоярыкъча, бузоучукъну аямай жалап кюреше эди. Бир-бирде уа, Аллахдан болушлукъ тилегенча, жухун кёкге буруп мёнгюрдей эди. Алай этгенинде, кёзлеринден жилямукъла да келе эдиле.

Жилямукъла Фазиканы кёзлеринден да саркъа эдиле. Ол, бузоучукъгъа кълалай болушургъа билмей, гузаба эте эди. Эмизик бла сют ичирип да кюреше эди. Алай бузоучукъ тирилмей эди.

Фазиканы атасы, мал доктор излеп, районнга къууулду. Ол, докторну табып, аны алып келгинчи, бузоучукъ ёлюп кълалды. Фазика бушуулу болду.

– Сен жюрегинги инжилтип турма. Къашха ийнегибиз энтта да табар бузоучукъ... бютюнда ариучукъ, – деп, атасы бла анасы къызчыкъларын жапсардыла. Талай заман озгъандан сора, къызчыкъларын алгъыннгы халына келе башлады. Бетинден мудахлыкъ да кетди. Алай, къашха бузоучукъну ачыуу аны жюрегинде, жара тапча, тырмы болгъанлай кълалды...

Фазика онунчу классны да бошады. Нальчикге окъургъа атланды. Ол доктор болургъа суйгенин къуруда айттып туруучу эди. Атасы бла анасы да анга ыразы эдиле. «Къызыбыз доктор болса, ол бизни кийик сау этер!» – деп, тохтамай, къууанчлы болуп туруучудула ала. Аллах айтса, энди аланы ол умутлары толургъа алай кёп кълалмагъанды: башы-аягъы да беш-алты жыл! Андан сора Фазика доктор боллукъду.

Фазика Нальчикге кетди. Экзаменлени берип, окъургъа кирди. Жылла дегенинг терк окъуна ётдюле да кетдиле. Фазика, окъууун бошап, туугъан элине кълайтды.

Атасы бла анасы кѳурманлыкѳ этдиле. Хажибекир кеси ёмюрюнде ол кюнча кѳууанчлы болмагѳанды. Ойнагѳанмы этесе – жангыз кѳызы доктор болгѳанды! Энди ол элде саусузлагѳа багѳарыкѳды. Кѳызыны юсю бла энди аны даражасы бютюнда кётюрюллюкдю. Анга ыспас да этерикдиле, быллай ахшы кѳыз ёсдюргени ючюн. Ма Хажибекир ол затлагѳа кѳууана эди. Ол кѳурманлыкѳгѳа жыйылгѳанлагѳа: «Энди, Аллах айтса, кесибизни докторубуз барды. Аурусакѳ, кѳоркѳмазча болгѳанбыз. Анга барыбыз да кѳууаныргѳа керекбиз», – деди.

– Да биз аны несине кѳууанайыкѳ, – малла кѳууансынла анга, – деди стол артында олтургѳанладан бири.

Адамла шошайдыла. Хажибекирни кѳууанчлы бети, мыдыхы ёчюле баргѳан от жагѳача, кѳарангы тарта башлады. Кѳалын кѳашлары туююлюп, аланы орталары бир бирге жетип тохтадыла. Хажибекир алгѳындан да эшитте-эшите туруучу эди, Фазика мал докторгѳа окѳуйду деп. Алай ол анга бир заманда да ийнанмагѳанды. Безиреучюле безиреп айтхан сунуп кѳойгѳанды. Алай безирегенни да безиреген биледи. Кѳурманлыкѳны юсюнде, халкѳгѳа эшитдирип, аллай болмачы затны айтмакѳлыкѳ адепсизлик эди.

Хажибекир теберге да бир болду, алай, акѳылы хорлап, кеси кесин тыйды. Тыйгѳан бла да кѳалмай, зат эшитмегенча, зат да болмагѳанча, кесин алай кёргюзтюрге кюрешди. Насыра Хожаны хапарларындан бир экисин да айтып, адамланы кюлдюрюр умут этди. Алай хазна ышаргѳан адам болмады. Сора Хажибекир, узун тартып, жыр айтып башлады. Ол Огѳары элде бек айтхылыкѳ жырчыладан бири болуучу эди. Алай бу жол, аны кеси кѳууанчында, жырлагѳан жыры кѳалай эсе да мутхуз эшитилди. Анга адамыгѳа эжиу да этмедиле. Стол артындан бирем-бирем кѳобуп, кѳонакѳла юйлерине чачылдыла. Тыш адам кѳалмагѳандан сора, Хажибекир кѳызын ич отоугѳа чакѳырды.

– Фазий, бу не хапарды? Сен, бизден букѳдуруп, башха окѳуунуму окѳуп келгенсе?! – деп сорду.

Кѳыз тынгылауну ийди. Хажибекир аны халындан ишни болушун ангылады. Жюреги кѳаты кѳыйналды.

– Мени да, анангы да бетлерибизни жойгѳанса эллилерибизни аллында. Ким кёргенди таулу тиширону мал доктор болуп? Кѳалай айыплы иш этгенсе сен!..

– Аття, тилейме, кечгинлик бер, – деп жалынды Фазика атасына. – Эсингдемиди ол кѳашха бузоучугѳубузну ёлгени?.. Ол кюн мен ант этген эдим мал докторгѳа окѳургѳа...

Бир талай жыл озду. Фазика иши бла махтаулу болду. Аны хайырындан, колхозну маллары да, иели малла да аруу сынамай айныдыла, кёбейдиле. Къызыны юсюнден алгыш сёзлени эшите, Хажибекир да жангыдан жашау кёллю болду.

БОЛГЪАН ИШ

Жангы жылны ингиринде бир антлы тенгим мени къонакыгъа чакъырды. Ары барып, ызыма айланганында, кече арасы болгъан эди. Шахарны орам чыракълары ариу жана эдиле. Жабалакъландырып жаугъан жабышмакъ къар аланы жарыгында кёкден кюмюш ахчала жауа тургъанча кёрюне эдиле. Жел да жокъ, тегерек шош. Автобус тохтаучу жерде төрт-беш адам сюеледи. Ала да, менича, къонакыгъа барып кечикгенге ушайдыла.

Бир заманда орамны ары жанындан ит сынсыгъаны эшитилди. Сынсыгъан деп да угъай, тюз да тишируу жилягъанча алай эте эди. Мынга не палах болгъан болур деп, мен ары бардым. Къарасам, бир тиши ит, башы ачылып тургъан бир канализация къуюну тегерегине айланып, гузаба эте эди.

Ит асыры къайгылыдан, мени эслеген окъуна этмеди. Къуюдан кючюкчюкню сынсыгъаны эшитиледи. Ишни болушун ангыладым: ит, кючюгюн къуюдан къалай чыгъарыргъа билмей, андан сарнап кюреше эди. Мен юсюмде тонуму тешидим да, аманны кебинден, къуюгъа тюшдюм. Къалтырауукъ тийип тургъан кючюкчюкню къолума алдым да, ёрге узатдым. Ит аны, желкесинден къабып, къайры эсе да алып кетди.

Мен къуюдан чыкъдым да, энтта да бирле палахха урунмасынла деп, аны башын жапдым. Сора, тонуму да кийип, биягъы остановкагъа бардым. Анда киши да жокъ эди. Баям, мен кючюкчюкню къуюдан чыгъара тургъунчу, автобус келип кетген болур эди. Аны ызындан келлик улоуну сакълап тургъанымлай, орамны ары жанында бийик юйлени арасындан бир ит чыкъды. Ол, тегерегине къарай кетип, мени таба айланды. Ол къатыма жуукълашханда, мен аны таныдым. Ит, аллыма келип, жерге бауурланды. Къуйругъун да терк-терк ойната, башын кётюрюп, кёзюме къарады, сора чурукъларымы жалап тебиреди.

– Не этесе, харип? – деп, мен, энишге ийилип, аны башындан сыладым. Ол къолуму да «ушпа» этди. Мен

сейирге кълалдым. Бу кезиуде автобус келди да, мен анга минип кетдим. Ит а, мени ашыргъанча, автобусну ызындан биразгъа дери чабып келди.

Андан бери кѣп жыл озгъанды. Алай ол гатчаны этгени бирда эсимден кетмейди. Андан бери ийнанганма жаныуарланы да акъыллары болгъанына.

ГЮНЯХ

Иссагъа алыкъа тогъуз жыл да толмагъанды. Ол экинчи классха жюриюдю. Иги окъуп, къарт аппасын да, атасы бла анасын да къууандырады. «Беш» алгъан кюнюнде юйюне ойнакълап келиучюдю. Юйдегиле уа жашчыкъны жарыкълыгъын кѣргенлей окъуна билиучюдюле аны бошдан къууанмагъанын.

Алай бир кюн ол нек эсе да школдан мудах болуп келди. Юйде Къуран окъуй тургъан къарт аппасы аны халын жаратмады. Туудукъчугъуна не эсе да бир зат болгъанын сизди. «Бешни» орунуна «юч» неда «эки» алгъан болур деп келди аны акъылына. «Охо, ауругъан этмесин ансы, анга уа тѣзербиз», – деп да оюмлады ол.

Исса портфелин стол юсюне салды да, бара барып, аппасыны къатына шош олдурду. Алгъын ол былай этмеучю эди. Эшикден кире келгенлей, къартны боюнуна тагъылып, ууакъ-ууакъ кюле, кесини жумушакъ бетин, аны акъ сакъалына ышып, дыгъыл этдириучю эди. Аппасы, жукъ да айтмай, туудукъчугъуну башындан сылады.

– Аппа... – деп, Исса нек эсе да айтырыгъын жутуп къойду.

– Айт, балачыкъ, не айтырыкъ эсенг да, мен тынгылап турама.

– Ы-ы... гюняхлы ишлеге кълалай затла саналадыла?

– Да айтхан эдим да! Унутупму къойгъанса?

– Охо, энтта бир айт, – деп, Исса бурунун тартды.

– Ахшы, алай эсе, – деди да, къарт гюняхлы ишлени санады. – Сабийге бек уллу гюнях – атасыны бла анасыны айтханларын этмей, аланы жүреклерин къыйнагъанды. Билемисе, балачыкъ, Къуранда айтылгъаннга кѣре, уручулукъ да бек уллу гюняхды. Аракъы, тютюн ичген да гюняхлы ишледиле. Къуран керексиз махтанчакълыкъны бла асыры ёхтемликни да унамайды.

Муслийманла ислам динни адетлерин сакъларгъа керекдиле. Акъылбалыкъ болгъанлагъа намаз этиу, ораза

тутуу – борчду. Сант, сылыкъ сёзле айтхан да уллу гюняхды. Тенглеринге бла шуёхларынга харамлыкъ этсенг да, гюняхлы боласа. Бютюнда уллу гюнях а ёксюзлеге хыянатлыкъ этиудю. Ёксюз сабийге тубесенг, анга бек иги болургъа кюреш. Туююшге да къатышма.

Билемисе, балачыкъ, адамны аманлыкъ ишлерин Уллу Аллах кеси кёрюп турады. Ол, Къыямат Кюнде, гюняхлыланы, бир жанына жыйып, жаханымге иерикди. Жаханым дегенинг а аман затды. Аны себепли, адам осал ишледен кесин сакълап турургъа керекди.

– Ётюрюк айтхан а гюняхха саналмайды да?! – деп, Исса нек эсе да къууанып окъуна сорду.

– Ётюрюкмю дейсе?! – деп сейирсинди къарт. – Балачыкъ, ётюрюк айтхан а бек уллу гюняхды. Биреуге ётюрюк айта эсенг, сен аны, шайтанча, алдагъан этесе. Алдаучуланы уа Аллах суймейди.

Исса, башын алгъадан да бек энишге ийип, бютюнда бек мудах болду.

– Балачыкъ, халынга къарайма да, сен, ётюрюк айтып, кимни эсе да алдагъанга ушайса, – деди къарт.

– Хау, аппа, – деди Исса, жилирыгъы келип.

– Алай эсе, осал иш этгенсе. Кимге ётюрюк айтханса?

– Устазгъа... – деди жашчыкъ, кёз жилимукъларын женги бла сыйпай.

– Не айтып алдагъанса устазынгы?

– Юйге берилген дерсни этмей баргъан эдим. Ол а нек этмегенсе деп соргъанда, ауругъан этген эдим дегенме. Билемисе, аппа, алдайма деп да айтмагъан эдим, къалай эсе да ауузума туюшуп къалгъан эди.

– Терслигинги ангылагъан эсенг, хата жокъду, балачыкъ. Терслигин ангылап, тобагъа къайтханланы Аллах кечеди.

– Алаймыды?! – деп жарыды жашчыкъ.

– Алайды, балачыкъ, алайды. Тамбла, школгъа барсанг, устазынгдан кечгинлик тиле. Ма кёрюрсе, аркъангдан бир ауур жюк кетгенча болмасанг!

Экинчи кюн Исса школдан жарыкъ да, къууанчлы да болуп къайтды. Ол къарт аппасы айтханча этгенди. Жюрегине ырахатлыкъ да, женгиллик да киргенди.

ЁКСЮЗ

Шамса бла Роза, эрттен сайын эл клубну къатында тубешип, школгъа бирге барыучудула. Биринчи классдан окъуна экиси да бирге, бир партаны артында олтурадыла. Шёндю ала ючюнчю классха жюрюйдюле...

Ноябрь айны туманлы сууукъ кюнлеринден бири эди. Хар заманда этиучюсоча, Роза, аркъасында да портфели бла, эл клубну къатына чабып жетди. Шамса уа алыкъа келмей тура эди. Сакълай кетип, сууукъсурады Роза. «Нек келе болмаз? Огъесе уа менсиз кетипми къалгъан болур?..» – деп сагъышланды ол. Алай Шамса аны къоюп кетмезлигин а ол ахшы биле эди. Болсада, ким биледи деген арсарлыкъ жюрегине кирип, школга къууулуп кетди. Ол ары къонгуроу урулгъаны бла тенг жетди. Классына ашыгъып кирди. Алай кеслери олтуруучу партаны артында Шамсаны кёрмеди. Устаз да келди классха.

– Ким бар, ким жокъ? – деп сорду ол.

Роза жеринден турду, – ол бюгюн дежурный эди.

– Нек эсе да Шамса келмей турады, – деди къызчыкъ.

– Да сен къалай билмейсе да нёгер къызынгы нек келмегенин? Дерследен сора, юйюне барып, соргъан эт. Ким биледи, ауруп иш къалгъан эсе уа, – деди устаз.

Шамсаны келмегени Розаны къайгъылы этди. Ол ёксюздю. Атасы бла анасы авария болуп ёлгендиле. Жангызлай къалгъан къызчыкъ энди атасыны къарындашы Къанбатырны юйюнде жашайды. Алай аны анда тынчлыгъы жокъду. Къанбатыр эл таныгъан ичгичиди. Ол бек ичген кюнюнде аман къылыкъла этиучюдю. Юйдегилери, андан къачып, къоншулада бугъуучудула. Шамса уа Розалагъа къачыучуду. Къанбатыр Шамсагъа къол да жетдириучюдю. Аны элде кёпле да биледиле.

«Ёксюзню туйген угъай, анга къынгыр къарагъан окъуна уллу гюняхды!..» – деп, кёпле уялтыргъа кюрешгендиле аны. Розаны атасы Ахмат а бир жол Къанбатыр бла жагъалашхан окъуна этгенди, ёксюз сабийге хыны болгъаны ючюн. Алай Къанбатырны киши да къаматалмагъанды.

«Бу жол да андан бир палах чыкыгъан болур ансы, Шамса школгъа келмей къаллыкъ туйюл эди...» – деп, Роза ичинден къайгъылы болуп олтура эди парта артында. Устазны айтханлары окъуна хазна къулагъына кирмей эдиле, тенгине асыры жарсыгъандан.

Дерсле бошалгъанлай, Роза, юйюне да къайта турмай, тюзюнлей Къанбатырлагъа барды. Ол эшикден ары киргенлей, Шамса аны къучакълап, кеси кесин тыялмай жияды. Къызчыкъны къаш башы, кёбюп, къара кесеу болуп тура эди.

– Не болгъанды, Шамса, санга?.. – деп, Роза, тёзалмай, тенг къызы бла бирге кеси да жияды.

– Тюнене ингирде къызыгу шорпасы бла табакъны къолдундан тюшюрюп сындыргъанма да, Къанбатыр... – Къызчыкъ андан ары жукъ айталмай къалды, асыры жүрексингенден.

– Кел бизге, – деп, Роза аны билегине жабышып тохтады.

Ала экиси да юйден чыкъдыла. Халжарда маллагъа къарай тургъан Абидат – Къанбатырны юй бийчеси:

– Шамса, къайры бараса? Алай тохта! Бу кюйюнг бла адамла кёрселе, не айтырыкъдыла? – деп, къызчыкъны тыяргъа кюрешди. Алай Роза да, Шамса да, бир бири къолларындан тутханлай, чабып кетдиле.

Розаны атасы бла анасы Шамсаны халын кёргенде, ахлары кетди.

– Не болгъанды санга? Жыгъылгъанмы этгенсе?.. – деп, ала къызчыкъгъа жүреклеринден жарсыдыла.

Шамса, Розаны анасы Айшатны ёшюнюне къысылып, жангыдан жияды, сытылды. Роза уа болгъан ишни атасына бла анасына айтып ангылатды.

– Балачыгъым, жанынга болайым... – деп, Айшат кёлю тола, Шамсаны баууруна кыйсыды. Кеси анасыны жылыуун тапханча, ёксюз къызчыкъ аны кююнуна бютюн бек къысылып, кёз жиямукъларын тёкдю.

– Аллахчу, мени къыстамагъыз... – деп жүрексинди Шамса.

– Алай нек айтаса, жанчыгъым? Бизни бла жаша. Роза бир къызым, сен экинчи къызым, – деп, Айшат ёксюзню жапсарды.

Ахмат, бет къаны да тюрленип, тышына тебиреди.

– Э киши, къайрыса? – деди юй бийчеси анга.

– Къанбатырны бу мурдарлыгъын кечип кюояргъа жарарыкъ туююлдо.

– Угъай, угъай! Анга тенг болуп кюрешме. Ол келепенди!

Ала алай даулаша тургъанлай, кёзлерине да къан чабып, ары бла бери сюрюше, Къанбатыр кирип келди.

Ол Шамсаны, чуунундан тутуп, биргесине алып кетерге умут этди. Ёксюз къызчыкъ, кесин артха тартдырып, дыгаласха къалды.

– Тийме Шамсагъа! – деп, Ахмат Къанбатырны алына сюелди.

– Мени къарындашымы къызы бла сени не ишинг барды?! – деп кюкюреди Къанбатыр.

– Сени къарындашынгы къызы эсе, мени уа антлы тенгими къызыды! Шамса энди бизни бла турлукъду. Ол кеси алай сюеди!

Къанбатыр ачыуланды, кызынды, Ахматха керилди. Къаугъагъа тийре жыйылды. Ала Къанбатыргъа Аллахны налатын берип кыыстадыла.

Алай бла, Шамса Ахматланы юйюрге къалды. Роза бла ол энди, эгиз кыызчыкълача, бир бирден айырылмайдыла. Шамса Айшатха «анам» дейди, Айшат а анга «кызым» дейди. Ёксюз балачыкъны хар кыууаннганын кёргенлери сайын, Ахмат бла Айшат да кыууанадыла, дуняда бир насыплы адамлача!

«ОНБАРМАКЪ...»

Зулейхачыкъны бюгюн бек кыууанчлы кюню эди. Ол биринчи классны бошагъанды. Энди уа нёгерчиклери бла бирге Нальчикге экскурсиягъа тебирегенди. Кюн, асыры ариудан, шаудан суугъа ушайды. Жер да жашиленипди. Биринчи классны бошагъанланы экскурсиягъа устазлары Халимат элтеди.

– Балачыкъ, автобусдан тюшгенде, орамдан ётгенде да, бек сакъ бол... – деп, Зулейхачыкъгъа къаты эсгертидиле аппасы, геллясы да, жаш анасы бла жаш атасы да.

Автобус кетди. Сабийлерин ашыра чыкыгъанла, ич тынгысызлыкъларын ышарыулары бла жашыра, юйлерине чачылышдыла. Зулейхачыкъны аппасы бла геллясы да, автобус кетгинчи кыууанып туруп, автобус кетгенлей а къайгъылы болдула. Аланы кыызчыкълары, бу жол болмаса, къатларындан кетмегенди. Бек узакъгъа баргъаны школ болгъанды. Угъай, угъай... бир жол атасы аны машинада эл кыйырына да элтген эди. Зулейхачыкъны бек узакъ жолоучулугъу ол болгъанды. Энди уа Нальчикге урду да кетди!

– Я Аллах, сау къайтсынла балачыкъла, – деп, ичлеринден тилек тилей, Зулейхачыкъны ахлулары да юйлерине келдиле. Жаланда атасы кесини жюк машинасы бла ишине кетди.

Экскурсиягъа кетген сабийле ингирде, сау-эсен, элге къайтдыла.

– Не кёрдюнг Нальчикде? – деп, ахлулары Зулейхачыкъны тегерегинден алдыла.

– Мен анда аллай сейирлик затла кёрдюм!.. – деп, Зулейхачыкъ тамаша болуп айтды. – Вилемисиз, бир уллу автобус кёкде темир чыбыкълагъа къоллары бла тагъылып бара эди! Кесине да трам туз дей эдиле...

– Трам тузму?! – деп сейирсиндиле ахлулары.

– Хау...

– Трам туз угъай, троллейбус дей болур эдиле? – деди атасы, кюллюгюн тыялмай.

– Билмейме, аття. Манга алай эшитилген эди...

– Алайды, алайды. Балачыкъ эшитгенича айтады, – деди аппасы, Зулейхачыкъгъа кёл этдирип. – Андан сора уа не кёрдюгюз Нальчикде?

– Андан сора уа бизни заправка деген бир сейирлик жерге элтдиле. Анда уа дуня бла бир жануар! Бёрю да бар эди!.. Пил да! Сора бир уллу маймул бла бир гитче маймулчук!.. Кеслери да тюклюле!..

– Къызым, ол заправка болмаз эди. Сиз, баям, зоопаркга баргъан болур эдигиз, – деп кюлдю анасы.

Анга къошулуп, геллясы бла атасы да кюлдюле.

– Тынчыгъыз, балачыкъгъа хапарын айтмагъа къоюгъуз, – деди аппа, сакъал тюрбюнден жашырын ышара.

– Андан сора устазыбыз бизни онбармакъ деп бир уллу тюкеннге элтгенди. Ах, сиз аны бир кёрсегиз эди! Аны ичинде болмагъан зат жокъ эди. Телевизорламы дейсе, илляуламы дейсе! Марожна окъуна бар эди!

– Онбармакъ деп универмагга айта турады бу, – деп, анасы дагъыда кюлдю. Алай, Зулейхачыкъ аны кюлгенине артыкъ эс бурмады. Жыйрыкъчыгъыны гитче хуржунчугъундан жвачкачыкъла чыгъарды да:

– Ма быланы сизге саугъагъа алгъанма, – деп, хар бирине бирерин юлешди.

– Ай, сен сау ёсгюн, саугъалы болгъун!... – деп, ала анга ыспас этдиле.

– Устазыбыз бизге дагъыда бир уллу юйню кёргюзтген эди, орунберсе деп. Аны алай кёп терезелери бар эди! Аллында уа тегерек чигинжиле сюелип. Онунчу классны иги бошасагъыз, бери келип, мында окъурукъсуз дегенди устазыбыз.

– А-а-а, университетни хапарын айта турады бу, орунберсе деп.

– Оллахий, бек тюз айтады. Орун бермеселе, анда къалай окъурукъса, ы? – деп, аппасы къызчыкъны, къоюнуну алып, тобукъларына олтуртду. – Айт, балачыкъ, айт. Кишини кюлгенине да къарама. Андан сора уа не кёрген эдигиз Нальчикде?

– Акъ цоюнну да кёрген эдик. Анда гитче машиначыкъла да, атчыкъла да, самолётчукъла да, къыллаучала да бар эдиле. Бир уллу чарх а шинтиклери бла тегерек бурула эди. Биз ол шинтиклеге минип учхан эдик. Анда сабийле бек кёп эдиле. Уллула да бар эдиле.

– Ол акъ цоюн угъай, аттракцион болур эди, – деп ышарды атасы.

– Не да болсун, аття, сен мени ары элтirse. Мен ол төгөрек чархха энтта да минеригим келеди.

– Сёзлени тюз айтыргъа юйренсенг, элтirme, – деди атасы.

– Ол бек тюз айтады хар сёзню да. Нальчикге жангыз да бир баргъанлай, къаллай бир сёзге юйренип келгенди! Аперим балачыгъыбызгъа! – деп, аппасы Зулейхачыкъны кёкюрегине къысып ийнакълады.

Къызчыкъ ёхтем болду.

ТЕРСЛИК

Эки ахшы жашчыкъ – Аслан бла Хаким – гитчеликден окъуна бир бирлерин къарындашлача суйген тенгле болгъандыла. Школгъа да бирге барып, бир партаны артында олтуруп окъугъандыла. Юйлеринде бахчагъа, маллагъа да къарап, къолларындан келген жумушдан артха турмагъандыла. Жай каникулларында уа, аталары бла бирге чалгъыгъа барып, дырын жыяргъа да болушхандыла.

Бир жол, школдан юйлерине къайтып келе тургъанларындай, Хаким, кёнчек хуржунундан эки тютюнню чыгъарып, Асланга кёргюзтдю.

– Не этесе быланы уа? – деп, Аслан сейирге къалды.

– Аттямдан урлагъанма. Келчи алай ары. Хуна артына барып, ичип кёрейик.

– Угъай, Хаким. Тютюн аман затды деп эшитгенме. Мен ичерик туйюлме. Сен да ичме, – деди Аслан тенгине.

– Аман эсе, мени аттям нек ичеди? Колхозубузну председатели да, тохтамай, букъулатханлай айланады. Тюкенчибиз Хамбий да ичеди тютюнню, – деп, Хаким къаты болуп тохтады.

Алай, ол не бек къаты болса да, Аслан тенги айтханны этерге унамады. Хаким, ёпкелеп, бир жанына бурулуп кетди. Ол заманда ала экинчи классда окъуй эдиле.

Кюн сайын Хаким школгъа ауузундан тютюн ийиси чыгъып келе тебиреди. Аслан а анга тырман этип башлады, мен сени къатынгда олтуралмайма ийисден деп.

– Къарайма да, сен чынтты киши болургъа суймейсе, – деди Хаким.

– Манга аллай кишилик керек туйюлдю, – деп кесди Аслан.

Ол кюнден тебиреп, эки тенгни арасына сууукъ-

лукъ кирди. Ала, бир бирден айырылып к'алмасала да, алгынча, бир бирге таг'ылып айланганларын к'ойдула. Артдан-артха Хакимни тютюн ичгени битеу школга белгили болду. Аны ол ишине класс жыйылыуда айып этип да к'ердюле. Устазы да урушду. Алай Хаким аман к'ылыгынын к'оймады. К'ойган уг'ай, тютюнню ачык'дан бук'улатып тебиреди. Аслан бла уа с'елешген ок'уна этмей тохтады. Жаланда, онунчу классны бошаганларында, Аслан бла Хаким к'ол тутушхан эдиле, бир бирни алгышлап.

Ол ишден сора отуз жыл озду. Аслан, узак' жерледе аскер к'уллук'да айланып, пенсияг'а да чыгып, полковник чынлары бла тууг'ан элине к'айтып келди. Эллилери анга к'ууанчлы тубедиле.

– Пенсияг'а к'алайлык' бла чык'ганса, алык'а сен хайт деген жашха ушайса? – деп, ахлула, жууук'ла да, аны к'арыгулу, б'екем чархына к'арап, сейир эте эдиле.

Кесин к'ере келгенлени арасында Аслан школ тенгин – Хакимни – к'ермеди. «Эндиге дери ол манга к'елк'алдымы этип тура болур?» – деп саг'ышланды. Сора тенгини юсюнден к'арт анасына сорду.

– Хаким харип болганды. Ол, аман ауруу жабышып, сахарда больницада жатады, – деди анасы анга.

Экинчи кюн Аслан, хар ишин да к'оюп, сахарг'а жол тартды. Тенги жатхан больницаг'а барды.

Темир ундурук'да, к'езлерин да жумуп, сазбет болуп жатхан Хакимни к'ергенде, Асланны жюреги жауча эриди. Ол, аны к'атында шинтикге олтуруп, к'олу бла мангылайындан ак'ырын сылады. Хаким к'езлерин ачды. Бир ауук'г'а дери ол, к'атында олтурган ким болганын танымай, аны бетине к'арап турду. Бираздан а, кюченип, башын жастык'дан айырырг'а кюрешди.

– Асла-ан... – деди ол, мангылайы терлеп. К'езлеринден а жилимук'лары тамдыла.

– Не болуп к'алганды санга, шу'ехум? – деп сорду Аслан, ёню к'алтырай.

– К'ересе... Барысы да тютюнню палахы. Ол жол мен терс болган эдим... Сен к'алай иги этген эдинг мен айтханнга алданмаг'анынги! – деп, Хаким, солууун кючден бла бутдан ала, башын жастык'г'а салды.

– Дунияда санга жарарык' дарман бар эсе, мен аны тапмай к'оймам, – деди Аслан Хакимге.

– Сау бол, шу'ехум, манга дарман жок'ду. Терслик кесимдеди...

Аслан н'егерини палатасындан к'езлери мылы тартып

чыкъды. Сабий заманларында Хаким бла бирге отуннга, дырын жыяргъа, жууунургъа барыгучу кезиулерин эсине тюзюрюп ахтынды.

АРИУ САЛИЙМАЧЫКЪ

Манга бусагъатда токъсан жылдан атлагъанды. Кёрген, билгенлеримден кёп затны унутхан да этгенме. Алай ариу Салиймачыкъны бирда унутмайма.

Мен ючюнчю классны окъутуучу заманда, Салийма да анда окъуй эди. Аны бал бетли жумушакъ чачы бюгюн да кёз аллымдады. Башхаланы башлары дум-къара, Салийманы башы уа – саргъылдым. Кёзлери уа – кём-кёкле. Сейирлик субай къызчыкъ эди ол. Негерлери анга «ариу Салиймачыкъ» деучю эдиле. Артдан-артха мен да, алагъа къошулуп, кёккёз къызчыкыгъа «ариу Салиймачыкъ» деп айтыргъа юйренип къалгъан эдим.

Бир жол окъуучулагъа ким болургъа сюйгенигизни юсюнден хапарчыкъ жазыгъыз деп буюрдум. Ала барысы да къолларына къаламларын алдыла. Бирлери терк окъуна жазып башладыла, бирле уа сагъышлы болдула. Дерс бошалгъанлай, жазгъан къагъытларын манга бердиле.

Школдан юйге келип, олтуруп сабийлени жазгъанларына къарадым. Кёбюсю докторлукъну жаратадыла. Устаз болургъа сюйгенле да бардыла. Окъуучуладан бири уа: «Мен арбачы боллукъма. Аны бла юйюбюзге бичен ташырыкъма», – деп окъуна жазды. Алай мени бек сейир этдирген Салиймачыкъны къагъыты болду. Ол, жукъ да жазмай, къагъытда самолётну суратын ишлеп къойгъан эди. «Ярабий, бу къызчыкъ лётчикликними сайлай болур?» – деп сагъышландым. Алай, не бек кюрешдим эсем да, ол сагъышымы акъылыма жууушдуралмадым. Нек дегенде лётчиклик тиширыугъа артыкъ бек келишген иш туююдю. Бютюнда, таулу тиширыуладан а бир заманда да лётчик чыкъмагъанды.

Экинчи кюн, дерсге келип, сабийлени жазгъанларын махтадым. «Энди мен, аурусам да, къоркъмайма. Кёбюгюз доктор болургъа айтасыз!» – дедим. Ахырында ариу Салиймачыкыгъа: «Сен а ким болургъа сюесе? Жазгъанынги иги ангыламагъанма», – дедим.

Къызчыкъ жууап бермеди. Уялып, башын энишге ийип къойду. Андан ары мен да соруп кюрешмедим.

Ол ишден сора кёп жыл озду. Мен да, пенсиягъа чыгъып, кеси элиме кёчюп кетдим. Бир жол, Алма-Ата-

да окъугъан туудугъумдан, юйдегили болургъа хазырланнганын айтып, телеграмма келди. Юйдеги да, мен да тойгъа ашыкъдыкъ. Жолгъа билет алдыкъ, аэропортха барып, самолётха миннген атлауучладан ёрге чыкъгъаныбызлай, бир омакъ стюардесса, манга баш ийип, кюнча жарыды. Мен анга сейирсинип къарадым. Кесин да таныдым. «Ариу Салиймачыкъ!» – дей, аны къучагъыма къысыдым. Ючюнчю классда, хапарчыкъ жазар орунuna, къагъытда самолёт сурат не ючюн ишлегенин энди ангыладым.

– Кет аурунг, сен танымагъан жокъду. Киминг эди энди ол ариу жанчыкъ? – деди юйдеги, жерлерибизге олтургъандан сора.

Мен анга ариу Салиймачыкъны хапарын айтдым.

Алма-Атагъа да жетдик. Ариу стюардессагъа да сау къал айтып, самолётдан тюшдюк. Туудугъубуз, аллыбызгъа чыгъып, бизни жашагъан жерине алып барды.

– Къайда келинчик? Не тукъумду? Кимди? Къайданды?.. – деп, биз жашха къадалып соруп башладыкъ.

– Тамбла кёрюсюз, – деп къойду жаш.

Тамбласында уа аны студент тенглери жыйылдыла. Столланы да жарашдырдыла. Бир заманда уа келинчикни да келтирдиле. Мен аны кёргенимде, асыры сейирден бла, асыры къууаннгандан, тилим айланмай къалды. Мени аллымда келиним болуп сюелген – ариу Салиймачыкъ эди!

КЮЛКЮЧЮ ЧОНАЙ

ЧАМЛА

«КЕТ, АЛЛАХ КЪУРАМАСЫН!..»

Бир эрттенликде Чонайны къатыны базаргъа къууулуп кетди. Кёп да турмай, жияу-сыйыт этип, ызына къайтып келди. Чонайны ахы кетди.

– Не болду, къатын?! Не палах келди юйюнге?

– Ой, мен харип, мен жарлы... Жыгъылып, иегилери мындыргъанма. Бу къолум бууунундан чыкыгъанды. Башым да тешилгенди, – деп сынсыды къатыны.

– Кет, Аллах къурамасын сени! Мен а ахчангы урлатхан сунуп къоркъдум, – деди Чонай, мыйыкъларын ёхтем бура.

«ОЛЛАХИЙ, БИЛМЕГЕНМЕ!..»

Чонай орамда сазбет болуп айланган бир шагъырейине тюбеп къалды.

– Аллах-Аллах, бетинг-къутунг да кетип, не аман болгъанса! Ауругъан ишми этесе? – деп сорду Чонай анга.

– Да, аурумасам, былаймы боллукъ эдим? Больницада төрт ай жатып чыкъдым, ёлемеден-къаламадан болуп. Аш орунуму жартысын кесдиле, бутума операция этдиле, къан уюгъанды деп, ёпкелериме да узалгъандыла. Сен а – узакъ адамым туюл эдинг – бир сора да келмегенсе, – деди ол, кёлкъалды болуп.

– Оллахий, билмегенме ансы, бармай къалмаз эдим!.. Аллах айтса, экинчи жол аллай ишинг болса, барырма, – деп жапсарды Чонай шагъырейин.

КЪЫЗЫМЫ БЕРЛИКМЕ

Бир жол Чонайны ийнеги тас болады. Ол аны, излей кетип, табалмагъандан сора:

– Ким ийнегими табып келсе да, жетген къызымы анга къалынсыз берликме! – деп, хапар жайды.

Къоншу элден бир чёрчек жаш, аны эшитип, Чонайны ийнегин излей чыкъды да, он къонню ичинде, таулааны, агъачланы къыдыра кетип, ийнекни тапды да, аны Чонайны аллына сюрюп келди.

– Аллах, Аллах, Чонай, сени ийнегинги излейме деп, халек болдум. Энди сёзюнгю толтур. Къызынгы бер, – деди ол.

– Да, гаккыбаш, мени къызым болмагъанын билмеймисе?! – деп жууаплады анга Чонай.

Алданган жаш элине мудах болуп къайтхан хапарын айтып кюлюкюдюле адамла.

МАНГА БОРЧЛУДУ

Кесине эрттеден окъуна он тюмен борчлу болуп турган бир шагъырей адамыны къыйын ауруп турган хапарын эшитди да, Чонай аны юйюне барды.

Эшикден кирген Чонайны кёргенлей, саусуз кёзлерин жумду.

– Саусуз болма, жаным, – дей, Чонай аны ундуругъуну къатында шинтикге барып олтурду. – Не болуп къалды санга быллай бир? Не затынгды бек къыйнагъан?..

Саусузну къатыны Чонайгъа:

– Сёзюнгю бош къоратаса. Аны къулакълары да бегитилгендиле, тили да тутулгъанды, – деди.

– Эй а, юйюнге, – деп, Чонай къаты жарсыды. – Не тапсыз болду, не тапсыз болду... Ахыратха борчлу болуп барган иги тюйюлдо. Къуран бла окъуна ол бек уллу гюняхха саналады.

– Мени эрим кишиге да борчлу тюйюлдо.

– Манга борчлуду.

– Къаллай бир? – деп, саусузну къатыны жаратмай сорду.

– Алгъа он тюменими алгъан эди, аны ызындан онжети, дагъыда алты тюмен бла беш сом, андан сора уа...

– Ол не сандырагъанынгды, Чонай?! – деп, саусуз башын жастыкъдан суху кётюрдю. – Мен санга жаланда он тюмен борчлума.

– Охо, аны эсингде тута эсенг, алыкъа хатанг жокъду, – деп, Чонай чыгып кетди.

Хапаргъа кёре, саусузну къатыны экинчи кюн окъуна Чонайдан алгъан борчларын ызына къайтаргъанды.

АЛАЙ А КИМ ДА ОКЪУЯЛЫР...

Бир заманда Чонай не окъуй, не жаза билмегенди. Кесини бу кемчилигин ол адамладан къаты жашырып болгъанды.

Кюнлени биринде Чонай автобусха минди. Анда адам-

ланы кими газет, кими журнал, кими уа китап окъуй тургъанларын кёрдю. «Тейри, быладан артха къалыргъа жарарыкъ туююлдю. Бири болмаса да, бири айып этер», – деген акъыл бла, Чонай, автобусдан терк туюшюп, остановкада киоскдан газет сатып алды. Ызына къайтып келип, бош шинтикледен бирине олтурду да, келтирген газетин жайып, кесин къадалып окъуй тургъан адамгъа ушатыргъа кюрешиди.

Аны къатында ёрге сюелип тургъан биреулен:

– Багъалы жолдаш, сен къалай окъуйса? Газетни баштёбен тутуп тураса да, – деди, битеу автобусдагъылагъа эшитдирип.

Чонай бедешлик бола тургъанын сезди. Алай апчымады.

– Ай-яй-яй, сен ким эсенг да, жахил адам кёреме, – деди Чонай анга. – Газетни, тюз тутуп, ким да окъуяллыкъды. Былай тутуб’а алай кёп адам окъуялмайды, – деди.

Автобусдагъыла, сейирсинип, Чонайгъа къарадыла. Ол а, киши бла да иши болмагъанча, биягъы къолунда газетге кёзлерин сюзюп тохтады.

«СЕН ЖУКЪ АНГЫЛАМАЙСА...»

Чонай, тирменчи болуп ишлегенинде, хар тирменлик алып келгеннге:

– Антым, халкъны мирзеуюн тарта, кесимикин тартыргъа заман табалмай къалгъанма, – деп, тырман этип болгъанды.

Тирменде тыш адам къалмагъан заманда, къатыны анга:

– Э киши, тартыргъа бир бюртюгюбюз да болмай тургъанлай, сен хар келгеннге алай нек айтаса? – деп сорду.

– Сен жукъ ангыламайса. Алай кибики айтмасанг, биз аланы къыйындарын ашап жашагъаныбызны сезип къоярыкъдыла, – деди Чонай, хыйла ышара.

«ЁЧЕШЕМЕ, БИЛЕ ЭСЕГИЗ!»

Чонай нёгерлери бла, бир бирге кюлкюлю хапарла айта, орамда бара боладыла.

– Тохтачыгъыз, – деди Чонай шуёхларына. – Ол анда кетип баргъан къалпакълыны кёремисиз?

– Кёребиз.
– Ма мен аны бла не саламлашхан этмейме, не сёлешген этмейме.

– Не-е-ек?!

– Ёчешеме, биле эсегиз! – деп къызындырды Чонай шуёхларын.

Аны билген алагъа алай къыйын чот кёрюнмей, хар бири кесини оюмун айтып тебиреди:

– Ол аман адам болур да, аны ючюн жалгъаша болмазса сен аны бла.

– Угъай.

– Сора сиз бир затны юсюнде туююшген этгенсиз.

– Угъай.

– А-а-а, баям, къатынынга лакъырда этген болур, ы?...

– Угъай, угъай.

Нёгерлери кёп чурум айтдыла. Алай Чонай аланы бирин да къабыл этмеди.

– Сора билмейбиз. Кесинг айт себебин, – дедиле.

– Ой, ангсызла, – деди Чонай, кюлюп. – Ол ким эсе да, мен аны арталда танымайма. Ма олду себеби.

БОЛУРГЪА ДА БОЛУР

– Ы, маржа, заманынг бар эсе, аз кесекчикге бизге бир кир, – деп тиледи къоншусу Чонайдан.

«Тейри, муну не эсе да бир уллу иши болур ансы, юйюне чакъырыгучу адам а туююл эди», – деп оюмлай, Чонай къоншуларына барды.

Къоншусу Чонайны жумушакъ диваннга олтуртду да:

– Билемисе, Чонай, мени жашым алапат жырлай биледи. Анга бир тынгыласанг эди деп чакъыргъанма сени, – деди.

– Бек ахшы, бек ахшы, тынгылайым.

Къоншусу бирси отоудан жашын чакъырды.

– Жырлачы, ауазынгы Чонай эшитсин. Ол кёпню кёрген, кёпню билген адамды. Сени фахмунга тийишли багъа бичер.

Жаш тамагъын керип жырлады. Ол бошагъандан сора, къоншусу Чонайгъа:

– Къалайды? Мен муну битеу дунягъа аты айтылгъан жырчы боллукъ сунама! – деди.

– Тейри, аман жютю тишлери барды да, болургъа да болур, – деди Чонай.

СУУ БОЮНУНДА

Бир кызыгу кюн, жууунуп, эс табайым деп, Чонай суу боюнуна барды. Юлкуюе ичинде таша жерге кирип, кышпа-кымыжа болду. Энди сууга кирирге деп турганынлай, кайдан чыкдыла эселе да, колхозчу кызыла аны юсюне келип калдыла. Чонай, амалсыз болуп, жерде кийимлерин сермеп алды да, ала бла... бетин жапды. Кызыла, жабу-хахай этип, жан-жанына кыачдыла.

Бу ишни кенгден кыарап кырюп турган колхозну бригадири, кюле-кюле, Чонайны кыатына келди да:

– Ала, сен кызыланы кыргенде, башха жеринги жапмай, жаланда бетинги жапханынг не ишинг эди? – деп сорду.

– Кыалай ангыламайса сен аны? – деди Чонай. – Адамны битеу чархында, бетинден сора, уяла билген жери жоккыду.

ЗАКОННУ БУЗАРГЫА ЖАРАМАЙДЫ

Чонай милицияда ишлеп болады. Бир ингирде ол паркда низамгыа кыараргыа чыгыады. Ол анда айлана турганынлай, бир жаш тиширыу, жияп, аны аллына чабып чыкды.

– Жолдаш милиционер, ол анда кыачып барган экеуленни ызларындан кыууугыуз. Ала бусагыатчыкыда мени кыолумда сумкамы сыйыргандыла. Бюкюн алган зарплатачыгым да аны ичиндеди. Тилейме, терк! Кыутулуп кетедиле...

– Заявление жаз, – деди Чонай сабыр халда.

– Не заявленияды ол?

– Аланы тутар кыюн, манга основание керекди.

– Да мен санга заявление жазып бергинчи, ала думп боллуккыдула.

– Ала думп боладыла деп, мен законну бузаллык туююлме. Заявление жазып берсенг, анга кыре, мадар этерге кыуреширбиз.

Чонайдан хайыр чыкымазлыгыын сезип: «Болушугыуз, болушугыуз!..» – деп, хахайлай, тиширыу уручуланы ызларындан кеси кыууулду.

КЕЛЕЧИЛИК

Чонай бир ингирде, сакыалын да ариу жюлюп, омакы да кийинип, бир шагырейлерини кыюне барды. Юйдегиле анга, адетдеча, жууукы бол айтып, олтуртдула.

– Да, айып этмегиз, мен бу сыйлы ингирде сизге бош келмегенме. Ата-бабаларыбызны келечиге ёлюм жокъду деген акъыл сёзлерине сыйынып, ахшы умутларым бла келгенме.

Аны эшитгенлей, юйдегиле сагъайдыла. Быланы, эрге чыкъмай, юйде къалып тургъан жангыз къызлары бар эди. Аны тилеучю табылды эсе деп, юйдегиле къууандыла. Чонайгъа жарыкъ болдула. Юй тамата уа, къарап-къарагъынчы, тауукъ орундан уллу къызыл хоразны чыгъартдырып, аны сойду.

Чонайны хапарына да тынгылай, аны бек сыйлы къонакъныча сыйладыла. Ашап-ичип бошагъандан сора, Чонай айтды:

– Жаш ахшы тукъумну уланыды. Не акъылдан, не сыфатдан кем жери жокъду. Жашау къолайын да айтыр кереклиси жокъду. Ырысхысы кёпдю. Окъуучугъу да барды. Атасы-анасы да намыслы адамладыла. Аллах кеси кёреди, жууукълукъну къабыл этсегиз, эки жанына да ол бек огъурлу иш боллукъду. Мени къызымы аллай жаш тилесе, кесими файгъамбар сунар эдим, антым. Алайды да, мени да жерге къаратмагъыз, ыразылыгъыгъызны беригиз да, барып, къууанчлы хапарны айтайым...

– Ы-ы, Чонай, ол кимди?.. Бизни къызны кимге тилейсе? – деп сорду юйню иеси, киеулюкню атын, тукъумун билирге суйюп.

– Сизни къызнымы? – деди Чонай, сейирсинип. – Сизни къызны мен кишиге да тилемейме.

– Сора уа не хапар айта тураса сен?

– А-а, – деп кюлдю Чонай. – Къашхабашланы Омар жашына къатын алады да, келир ыйыкъда ол мени келишим этерге къызны юйюне келчиликке иерикди. Мен а шёндю жарау эте айланама, баргъан ишими тынгылы къурап къайтырча.

ЖАРСЫМА

Чонай, эрттенликде ишге барыргъа ашыкъгъанын къатынына сездире:

– Къуртхачыгъым, костюмуну тазалагъанмыса? – деп сорду.

– Хау, тазалагъанма.

– Кёнчегими уа?

– Жарсыма, аны да бек ариу тазалагъанма.

– Аперим, кишиучугъум! Чурукъларымы уа ариулагъанмыса?

– Охо! – деп, сейирсинди къатыны. – Чурукъларынг-
да уа хуржунларынгмы барды?

Чонай, ачыуундан, не айтыргъа билмей, къынкъ-
мынкъ эте къалды.

ЭЛБЕР

Чонай сабий заманында элберлени бек суйюп бол-
гъанды. Бир эрттенликде, атасы ишге ашыгъып тур-
гъанлай, жашы аны аллын тыйып тохтады.

– Мен санга бир элбер айтайым, – деди ол. – Аны
билсенг, классыбызда отличник болургъа сёз береме.
Билмесенг а, сен манга хоккей ойнаргъа тюкенден гулоч
таякъ алып берирсе.

– Ахшы, – деп келишди атасы. – Айт элберинги.

– Иги тынгыла. Артда, ангыламай къалгъан эдим
деп, сылтау этме. Халжарда беш къой бар эди. Аладан
тёртюсю тышына чыгъып кетди. Халжарда ненча къой
къалды?

Атасы, ат кишнегенча, уллу кюлдю да, жашчыгъыны
инбашындан да къагъа айтды:

– Бюгюнден башлап, сен отличник болургъа керексе.
Халжарда бир къой къалгъанды.

– Угъай, билмегенсе, – деп тохтады Чонай.

– Къалай билмегенме?! – Атасы сейир этди. – Сен бош
чотну окъуна ангыламай кёреме!

– Мен а ангылайма, сен ангыламайса ансы.

Атасы, ишге кеч къала тургъанын да унутуп, кёлю
бла сагъышланып тохтады.

– Бешден тёртню кетерсе, ненчасы къаллыкъды? – деп
сорду ол, кёзюне ойнакълап къарап тургъан жашына.

– Бир.

– Тюздю... бир. Халжарда бир къой къалгъанды.

– Угъай, – деп, Чонай атасына женгдирирге унама-
ды. – Халжарда эки къой къалгъанды.

– Сен сандырай тураса. Алай болургъа амалы жокъ-
ду.

– Барды амалы.

– Ахшы сора, мен хорлатдым. Алырма санга гулоч
таякъ. Айтчы халжарда къалайлыкъ бла эки къой
къалгъанын.

– Нечик ангыламайса сен аны?! Чыгъып кетген къой-
ладан бири артха къайтхан эди.

«АНЫ НЕ СЕЙИРЛИГИ БАРДЫ?..»

Чонай, жумуш бла мал базаргъа бара тургъанлай, бир шуёхуна тубеди.

– Ала, Къочхарбай, Аллах бергенлей, не тап тубеп къалдыңг. Заманынг бар эсе, мени бла мал базаргъа келсенг эди, – деп тиледи Чонай.

– Да барайым. Не жумушунг барды анда?

– Къой алыргъа керекди. Сени малладан ангылауунг игиди. Арыгъын, семизин айыртлай билесе.

– Хау, ол жаны бла фахмубуз аман туююлдою, – деп, Къочхарбай Чонайны биргесине тебиреди. Ала, базарны ичин къыдыра барып, тонгузла сатылгъан жерге да жетдиле.

– Кел, биз былайда этерик жокъду, – деп, Чонай шуёхуну билегинден тутуп тартды. Арлакъгъа кетгенден сора, Къочхарбай Чонайгъа:

– Алан, сен эследингми, ол къыйырда къолан тонгузну манга сейирсинип къарагъанын? – деди.

– Аны не сейирлиги барды да? Бурунларыгъызны бирге ушагъанлыгъына сейирсинип къарагъанлыгъы болур эди, – деди Чонай шуёхуна.

«КЪАЙДАСА, ЖУМУШАКЪЧЫГЪЫМ?..»

Чонай бир жол юйуне бир кесек тартаракъ да болуп келди. Келе келгенлей:

– Къайдаса мени жумушакъчыгъым, ариучугъум, къоланчыгъым, топалчыгъым?.. – деп, тегерегине къарады.

– Мен мындама, э киши, – деп селешди аш юйден къатыны.

– Кет, доу-доу этме! Мен киштигибизни излейме, – дейди Чонай.

«ТАНЫП КЪОЯРЛА...»

Чонай юйуне ашыгъып келди.

– Э киши, шендюге дери къайда айланаса, мени туугъан кюнюм болгъанын да биле тургъанлай? Хайда, болуш манга столланы жарашдырыргъа. Бусагъат къонакъла келликдиле, – деди къатыны Чонайгъа, келкъалды эте.

Чонай, терк къармашып, алгъадан коллекциягъа деп жыя тургъан бичакъларын, алтын суу ичирилген къашыкъланы бла чанчхыланы, хрусталь рюмкаланы,

дагыда бир кѳауум китапны да букѳдурду. Аны бла да кѳалмай, кѳатыныны орта бармагѳындан сѳйлы ташы болгѳан жюзюгюн чыгѳарып алып, аны да букѳдурду.

– Э киши, не этесе? Кѳонакѳла урларла депми кѳоркѳаса?! – деп сорду кѳатыны.

– Угѳай, угѳай... Танып кѳоярла деп кѳоркѳама, – деди Чонай.

ТИЛКѳАУ

Чонай ЖЭК-де тамата болуп ишлеген заманда, анга бир кѳарамыйыкѳ киши келди, справка керекли болуп.

– Тукѳумунг, атынг? – деп сорду Чонай.

– Бай-Бай-Байкѳулланы Бай-Бай-Батыр, – деди ол.

– Сен тилкѳаумуса? – деп сейирсинди Чонай.

– Угѳай, мен тилкѳау тѳуюлме. Тилкѳау мени атам эди. Ол, мени туугѳан кѳагѳытымы алама деп, ЗАГС-ха баргѳанында, анда ишлеген бир жекбаш а метрикагѳа атымы атам айтханча жазып кѳойгѳанды, – деди кѳарамыйыкѳ, кѳючсѳнюп.

– Да артда тюзетген этсенг эди уа!

– Кѳайры тюзетириксе: паспорт, военный билет, партия, профсоюз билетле, ишчи удостоверения, аттестат, диплом... – деп санады кѳарамыйыкѳ.

– Алай эсе, не этериксе... – деп, Чонай анга излеген справкасын жазып берди.

Кѳарамыйыкѳ аны окѳуду да, Чонайгѳа:

– Да ЗАГС-да жазгѳан «байла» азлыкѳ этгенча, сен да алагѳа экисин кѳошуп тураса да! – деди.

– Алаймы этгенме? Охо, энди аны ючюн справканы жангыдан жаза турмайыкѳ. Аланы ким санап айланырыкѳды, – деп, Чонай, кѳарамыйыкѳны кабинетинден ашырды.

«АНЫ ЮЧЮН ЧЫРТДА ЖАРСЫМА...»

– Мени багѳалы бийчечигим, ахырысы санга кѳп ариу сѳз айтырыкѳ эдим да, аланы табып айталмагѳаныма бек жарсыйма, – деди Чонай кѳатынына.

– Аны ючюн чыртда жарсыма. Манга кѳп ахча келтирип турсанг, ол боллукѳду, – деп жууаплады кѳатыны.

НЕ ЭТЕРГЕ БИЛМЕЙМЕ

- Бир жол Чонай, ишге бара, бир шуёхуна тубеди.
– Чонай, нек мудахса былай? – деп сорду ол анга.
– Къатынымдан айырыллыкъ эдим да, аны атама къалай айтыргъа билмей айланама, – деди Чонай.
– Да айт да къой! – деп кёл этдирди шуёху.
– Айхай, мени юйдегили болгъанымы атам алыкъа билген да этмейди, – деди Чонай, ахтынып.

ТАСХА

- Чонай эки тенги бла, агъач къыйырында олтуруп, шишлик да ашай, тартханчыкъ да эте, солуй боладыла. Уртлагъанлары иги татыгъандан сора, нёгерлеринден бири:
– Келигиз, бир бирибизден жашырмай, бирер тасхабызны айтайыкъ, – деди.
– Айтайыкъ, айтайыкъ. Сёз ючюн, мен директорубузну юй бийчеси бла тослукъ жюрютеме, – деди аладан бири, мыйыкъларын да бура.
– Мен а къоншубузну эки ийнегин бла бир къоюн урлап, союп, ахчасын хуржуннга ургъанма, – деди экинчиси.
– Сен а нек тынгылайса? – дедиле шуёхлары Чонайгъа.
– Билемисиз, мени бек уллу тасхам биреуню тасхасын арталда ичимде тыя билмегенлигимди, – деди Чонай, бетин тенглеринден бир жанына буруп.

АЙХАЙ...

- Чонай психиатр болуп ишлеген заманында, анга приёмгъа, таягъына да таяна, бир акъсакъ киши киргенди.
– Ненгди къыйнагъан? – деп сорду анга Чонай.
– Билемисе, доктор, мен нервныйме. Биреу бир зат айтханлай, лагъымча, къабынып къалама, айтырымыкъайтырымы да билмей. Санга келгенме, болушур эсенг деп.
– Да сен а, къабынып къалмай, кеси кесинги суууртургъа кюреш...
– Ауузунгу къыс, уллу гырайт! – деп, саусуз таягъын Чонайгъа кётюрдю.
Чонай шум болду.
– Нек тынгылайса? Айт бир зат, тилинг тутулуп къалмагъан эсе! – деп ёкюрдю саусуз.

Чонай акъ халатыны хуржунундан кьол жаулугъун чыгъарды да, аны аузуна буштукъ этди.

– Айхай, хар ким да сенича акъыллы болса уа, не жарсыу бар эди, – деп, саусуз, Чонайгъа да къарай, акъсай-акъсай, кабинетден акъырын чыгъып кетди.

«БОЛУШЛУКЪ»

Бйых кюн Чонай, юйюнде диванга олтуруп, газет окъуй болады. Юй бийчеси, суу быстыр бла полну жууа, Чонайны къатына жетди.

– Э киши, аякъларынгы ёрге кётюр, – кёрмеймисе мени юй тюпню жууа тургъанымы! – деди.

– Кет, Аллах къурамасын, мен болушмай, сен бир зат да эталмайса! – деп чочуду Чонай къатынына, аякъларынын полдан айыра.

«СОРА, ТЮЙМЕЙ, НЕ ЭТЕРИК ЭДИМ?!»

Бир жол Чонайны милициягъа чакъырдыла.

– Чонай, почта ташыучу Адрахны алай бек нек тюйгенсе, бетинде къаралтмагъан жерин да къоймай? – деп сорду анга къызылжагъа капитан.

– Ол юйюбюзге келди да, эски къара артмагъындан конверт чыгъарып, аны ёрге кётюрдю. Къарачайда суйген къызымдан письмо келген сунуп, асыры къууангандан, тёпнем айгъа жетгенча болдум. Хоразча секирип, конвертни Адрахны кьолундан къагъып алыргъа умут этдим.

– Угъай, жигит, жырламасанг, берлик тюйюлме, – деп тохтады ол.

Жырлай билмегеними айтып англатыргъа кюрешдим.

– Жырлай билмей эсенг, тепсеген эт! – деди.

Тепсей билмегеними да жашырмай айтдым.

– Сора киштикча макъыр, – деп, мени амалсызгъа къалдырды.

Не этерик эдим, макъырдым аямай. Диванда узун сойланып къалкъыу эте тургъан къара къарт киштигибиз да, башын кётюрюп, не этесе дегенча, манга къарады.

– Аперим, аперим!.. Фахмунг барды, – деп, Адрах, ат тишлерин да ачып ышара, конвертни кьолума тутдурду. Аны ичин ачып къарасам, анда уа военкоматдан повестка! Сора мен аны, тюймей, не этерик эдим?!

Милиционер, мыйыкъ тюбюнден кюлюмсюрей, Чонайны бошлады.

Экинчи кюн а почта ташыучу, военкоматны арбазында сюелип тургъан Чонайны кёрюп, таша орам бла ёрге айланып къачды. Къачып бара, къайдан эсе да аллындан къара киштик макъырып чыкъды. Адрах бютюнда будуман болду.

ЖАРАУ, НЕДА РЕПЕТИЦИЯ

Бир жол сахар тюбюнде Чонайгъа антлы шуёхла-рындан бири тюбеди.

– Чонай, юйдегили болгъан хапарынгы эшитгенме. Узакъда къалып, тоюнга да келалмагъанма. Келинчик не тукъумду?.. Жаратамыса? – деп сорду Кундур тенгине.

– Жокъду хатасы.

– Сени бизнесинге болушаламыды, огъесе юйдеми турады?

– Аман турмагъа эди юйде. Сау кюню, бир-бирледе уа кечеси да театрда кетеди, – деди Чонай, иги онгсунмай.

– О-о-о, сора артистканы алгъанса?

– Мен алгъанда, артистка туююл эди, артда керти да артистка болуп кетди ансы.

– Охо! – деп сейирсинди Кундур.

– Театрны бек сюеди. Ансыз жашауу жокъду.

– Да, Чонай, артисткала былай... юй кёллю тиширыула болмаучудула. Ангылай болурса?..

– Угъай, угъай, – деп чочуду Чонай, ол жаны бла алыкъа аберисин эслемегенме. Мен анга бек ышанама, эрим, юйюм деген тиширыуду.

– Игиди, алай эсе. Хайда, Чонай, мен кете барайым, жумушларым кёпдю...

– Угъай, Кундур. Жашагъан жериме жетип турабыз. Арбазыма кирмей, къалай кетип къалырса? Келининг бла да таныш.

– Къой, аны да кыйнай турмайым. Аш-суу этеме дер да, ишинден чырмалыр.

– Угъай, Кундур, сен мени ахшы тенгимсе... белгили бизнесмен! Кёлюме тийме.

– Охо, алай эсе... Келинчикни аты къалайды?

– Къуртхажан.

– Къуртхажанмы?! – деп сагъышланды Кундур.

– Аты алай болгъанлыкъгъа, кеси тапчыкъды, – деди Чонай, ышарып. – Кел...

– Тохта, къуру къл бла мен келинни аллына къалай барлыкъма? Бирда болмай эсе да, гюлле алайым.

– Гюллеми дейсе?

– Артистле гокка хансланы бек суйюучюдюле...

– Ангылагъанма, – деди Чонай. – Алай биз шендю театрга бармайбыз, юйге барабыз.

– Ахшы, ахшы... Сора тюкеннге къайта барайыкъ...

Эки шуех да, ойнай-кюле, тюкеннге да бардыла, Кундур Чонайны юй бийчесине тынгылы саугъа да алды.

– Алан, шуехум, мен сени бюгюнча жарыкъ болуп кермегенме, – деди Кундур, тенгини быгъынына къа-тыла.

– Да нек мудах болургъа керекме мен? Бизнесим кюнден-кюннге еседен-есе барады. Мени эслемеучю кълулукъчула энди тюбеген жерде, кълуму тутхан бла чекленип кълалмай, кълучакълагъан окъуна этедиле. Юй бийчем а: «Бу дуняда сенден суйгеним жокъду!» – деп, ант этгенлей турады. Сора мен нек жарыкъ болмазгъа керекме, ы?!

– Тюз айтаса, Чонай. Иги тиширыу тюше, эр кишиге андан уллу насып къайда!

– Ма жетдик. Бу мени жангы юйюмдю. Алыкъа төр-тюнчю этажын да кълалатырыкъма, – деди Чонай, тенгини аллын тыйып.

– Аперим, шуехум. Санга, «малкъарлы олигарх» дер-ге да боллукъду.

Чонай, жууап берирни орунуна, ехтем кюлюмсюреп кълюйду. Кълабакъ эшикни ачып, шуеху бла кенг арбаз-гъа кирдиле. Чонай, негерине да къларай, терезе тюбюне барып, сагъайып тохтады.

– Тейри, ким эсе да, юйде бир тыш адам барды, – деди Чонай, тынгысыз болуп.

Тыш эшикни акъырын ачып, эки шуех да бирини ызындан бири, шыбыртсыз атлай, сайнагъа кирдиле. Ич отоуланы биринден Кълуртхажанны бир эр киши бла «сюеме», «суймейсе» деп даулаша тургъан ауазлары эшитилдиле. Чонайны жарыкъ бети, жауун булутла жапхан кекча, къларангы болду. Кундурну кълюне да не зат кел-генин Аллах билсин, – аны кез къларамы да, фатегени тауусула тургъан чыракъны къларыусуз жарыгъыча, мутхузгъа айланды.

Чонай шуехуну кълондан тутуп, экиси да шош-шош атлай, ауазла эшитилген отоуну эшигине жанладыла. Эшик кеси да жарты ачылып эди. Аны себепли отоуда айтылгъан сёзле ачыкъ эшитиле эдиле:

– ...Хоразбек, сени бу письмоларынг мени журегими

кюйдюредице. Мен быланы окъургъа къоркъгъан этеме. Хар письмонгу окъугъаным сайын, жана тургъан отха жангыдан къургъакъ отунла салгъанча, ичим дууулдап, алай жанады. Окъуйма да – не этейим, окъумайма да... – Къуртхажан сынсып жилиады.

– Окъу, жаным, окъу. Билемисе, мен быланы санга шакъы бла угъай, жүрек къаным бла жазгъанма. Окъу да, кюйдюрген эт. Эринг кёрюп къоймасын.

Чонай, ачуланып, къаны къайнады. Кесин алгъа тартдырды. Кундур аны билегинден тутуп, иймей тохтады.

– Ах анам, не этерге да билмейме. Эримден къалай кетейим? Кетмейме да – сени тас этеме. Дууулдап жанган суймеклигими къалай ёчюлтейим?..

Чонай, къыжырыкълап, кёлек жагъасыны тьюмелерин тешиди. Тёзюмсюз болду. Кундур аны, сууутургъа кюрешеди.

– Къуртхажан, экибизни суймеклигибизни, битеу дуния башын суу басса да, ёчюлталлыкъ тьююлдю! Айырыл ол былхымсыз эрингден! Ол ичгичи, хаулечи мыжыкъдан, эриши къамажакъдан! Сен – нюр кибик, бир ариу жан! Сен жаланда манга тийишлисе!..

Чонай, Кундурдан ычхынып, чабып келип, Хоразбекни жагъасына жабышды.

– Кимди къамажакъ, итден туугъан ит?..

– Чонай, ёлтюресе муну!.. – деп, Кундур аны Хоразбекден айырыргъа жан атды.

– Э киши, телими болгъанса? Сууут кесинги!.. – деп, Къуртхажан да Чонайгъа айланды.

Чонай, Хоразбекни къоюп, къатыныны богъурдагына жабышды.

– Мен сени быллай гажай болгъанынги билмей тургъанма!.. – деп, жер тепгенча, аман тепди Чонай.

– Аллахчу, сабыр бол. Бизде бир тюрлю терслик жокуду... – деп жалынды Хоразбек.

Чонай биягъы Хоразбекге атылды.

– Э киши, озма!.. – деп, Къуртхажан Чонайны арт жагъасындан тутуп тартды.

Чонай аны, тюртюп, полгъа жыкъды.

– Чонай, тый кесинги!.. – деп, Кундур Къуртхажанны жерден ёрге кётюрдю.

– Ёлмеге къой аны!.. – деп хахайлады Чонай. Сора Хоразбекке бурулуп айтды: – Керохум жанымда болмагъаны насыбынг эди ансы, былайда окъуна къаплазыкъ эдим сени!

– Сен мени къаплама да, алай жигит эсенг, бу пьесаны жазгъан адамны къапла!

– Не пьеса хапарды ол?
– Биз шендю театрда жангы спектакль сала турабыз. Къуртхажан бла мен бизге жетген рольланы жарату этебиз, – репетиция!
– Сора ол автор ким эсе да, мени юсюмден аллай аман затланы нек жазгъанды къамажакъдан, макъадан къалдыргъаны да болмай?
– Ол сени юсюнгден туююдю... Къуртхажанны эри ни юсюнденди.
– Къуртхажанны эри мен ушайма да!
– Сен аны жашауда эрисе. Пьесада эри уа башхады... Хоразбек.
– Сенми?!
– Угъай. Мени атым Хыбылбекди.
– Театрыбыз бу кюнледе ремонтдады. Хыбылбекни мен чакъырып келтиргенме бери, заманыбызны оздура турмай, жарату этер ючюн, – деди Къуртхажан, жиямсырап.
– Аланла, мен ахылау болгъан болурма ансы, жукъ ангыламайма. Сен атери ангылаймыса? – деп, Чонай Кундургъа сорду.
– Ангылагъанма. Сенсе ангыларгъа суймей тургъан ансы, – деп ышарды Кундур.
Анга къошулуп, къалгъанла да ышардыла. Ышарыуларыны ахыры уа кюлкюге бурулду.

ЖАНГЫ ОТЧЕСТВО КЕРЕКДИ

Чонай телефон бла Москвада шуёхуна селешеди:
– Алло, Кундур, салам алейкум! Къалай тураса? Игиме мен да. Республикабызда миллионерлени санына къошулургъа азчыкъдан къалып турама. Сау бол, сен да алгъышлыкъ бол!.. Хау, проблемам болуп селешеме санга. Сен башынг ишлеген адамса. Ара шахарда иги бегингенсе! Аперим! Жол таба билесе бу аман дуняда... Хау, манга сени советинг керекди.
Сагъыш эте кетгенме да, таулуланы ичинде жангы жашаугъа, сенича, къабыргъасын тап жарашдыра билген жокъ сунама. Угъай, угъай, озурмайма! Кесинг билесе, мен кертисин айтыргъа суйген адамма. Москвада шендю кавказлылагъа онг кезден къарамайдыла. Сен а къалай тап амал тапханса, – отчествонгу тюрлендирип. Къурттаевични орунуна Кутузович болуп! Ол да акъылынга къалайлыкъ бла келгенди, ахырысы! Оллахий, бу жаны бла сен Жириновскийни да озгъанса! Энди санга Моск-

вада кавказлыгъача угъай, не эсе да бир уллу оруслудан туугъан адамгъача къарай болурла. Анга кёре хурмет да эте болурла... Ангыламай а, бек ангылайма. Ай, аперим санга! Желни къайсы жанындан урлугъун алгъадан сезе билесе сен. Ма акъыл деген олду!..

Кундур, айып этме, мен да сенден юлгю алыргъа деп, аны ючюн сёлешеме. Билемисе, мени отчеством хоча туююлдо. Шёндюгю заманнга келишмейди. Орсейге командировкагъа барсам, отчеством айтыргъа ынтырылып къалама. Хау, хау... Гонаевич! Эшитилгени да хоча туююлдо, даражасы да жокъду. Совет Союзу заманында Григорьевич болуп да тургъан эдим бир ауукъ заманнга дери. Алай, Григорий деп Орсейде белгили адам болмагъаны себепли, ол отчество манга артыкъ уллу даража къошмагъанды. Энди, сени бла кенгешип, манга да былай бир белгили отчество къуарармы эдик дейме. Не десенг да, мен энди простой адам туююлме! Миллионерлени списогуна къошула турама... Не зат? Суворовичми?.. Угъай, Кундур, мени атамы аты «Г» харфдан башланады: Гонай деп. Аны себепли «Г» харф бла башланган отчество излерге керекди. Сагъыш эте келгенме да, ол харф бла башланган бир тутумлу адамны тапмагъанма. Сен кесинге Кутузовну тапханча, манга да бир мадар этерсе деп... Не за-а-т? Генирихми? Кимди ол а? Не дейсе?.. Французлу патчахмы? Угъай, Кундур... Канишна, шёндю тыш къыраллы атла модагъа кире башлагъандыла. Алай мен оруслу болса суюме. Биз Орсейни бир бучхагъыбыз. Андан кенгнге кетерге жарарыкъ туююлдо.

Не за-а-а-т?.. Угмановичми? Ол а кимди? Юзбеклиле суу сугъарыучу гетмангеми айтаса?... Сора уа?.. Украинлы Гетманмы?... Тейри, билмейме, Орсейни къоюп, Украинагъа къабыргъаamy жарашдыраллыкъма деп. Бютюнда шёндюгю политикагъа кёре. Хау, хау, тынгылап турама. Гончаровму дейсе? Кимди ол а? Жазыучуму? Эшитмегенме, оллахий, аллай жазыучуну уа.

Угъай, Кундур, бирин да жаратмайма. Генералланы, маршалланы арасында жокъмуду «Г» харф бла башланган адам?.. Гусармы?.. Да ол а бош атлы аскерчини аты ушайды да!.. Ариу эшитиледими?.. Угъай, шуёхум, сен Кутузович болуп, мен а Гусарович болаллыкъ туююлме. Тау атмы дейсе?.. Къаллай?.. Гималай! Да ол а бек уллу тауду, алай ол мени орус къатышым болгъанын черталлыкъ туююлдо. Угъай, Кундур, манга аны бёкем эшитилгени керекмейди... Не дединг? Генераловичми? Да ол адам ат туююл ушайды да? Тюз айтаса, эшитилген а

бек залим эшитиледи! Алай къалай эсе да фальшивкагъа ушайды. Андан эсе, башха тюрлю... Гайдаровичми? Угъай, угъай, ол, Чубайс бла бир болуп, совет халкъны тонагъанды. Аллай отчестводан эсе, Шайтанович окъуна болсун! Айт, айт... Горбачёвичми? Аллах сакъласын! Сагъынган да этме! Аллай отчество бла Орсейге барсам, табанни жетдирип къыстарыкъдыла.

Тейри, къарайма да, сен мени бет жарыкълы эталмайса, шуэхум. Не зат, не зат? Энтта бир къайтарчы! Аха, ма бу айтханынг шендюю жашаугъа аламан тап келишеди! Губернаторович! Оллахий, бек жаратдым! Шендю Орсей тюбюнден башына дери губернаторладан толгъанды. Ким биледи, отчеством Губернаторович болса, бара баргъан дуняда мен да ашлау тегенени бир къыйырына илинип къалыргъа да болурма! Сау бол, Кундур, аламан отчество тапдын манга. Бюгюн окъуна, МВД-да шуэхума барып, паспортуму жангыртайым! Хайда, сау квал.

Чонай къууанчлыды, телефонну чолпусун жерине салды. Ма энди тап болду... Чонай Губернаторович! Эшта дейсе!.. Мындан алда Санкт-Петербургда баргъанында, къонакъ юйде Чонайгъа люкс номер берирге унамай кыргъан эдиле, паспортунда жазыулагъа бюсюремей. Энди уа Матвиенко кесини особнягына къонакъгъа чакъырып къояргъа боллутъуна окъуна Чонай арталда ишексизди.

АМАН ТЮШ

Чонай, саргъылдым сахтиян портфелин да къолунда тутуп, юйюнден тышына чыкъгъанда, чууакъ кюнню жютю таякълары кёзлерин къаматдыла. «Тейри, бу уа ишден туююлдо...» – деп, къоюн хуржунундан къара кёзлюклерин чыгъарды. Ол бюгюн бек ашыгъыулуду. Бюгюн уллу экзаменлени кюнюдо. Аны себепли: «Я Аллах, сен болуш да, онг бер!» – деп, ахшы тилек этип чыкъгъанды юйюнден.

Ол профессорду, институтда литературадан окъуталды. Жыл сайын приёмный экзаменле аны къолайсыз этмейдиле. Алгъын жол юч къатлы дача ишледи, былтыр «Волга» къоллу болду. Быйыл да къуру квалмазлыгъын биледи. Аны ючюн ашыгъып барады ол институтха, бетинде терлегенлерин да къол жаулугъу бла сыйпай...

Чонай ассистенти бла бирге институтха кирирге келгенледен экзамен ала башлады. Бир добар бетли, бурмачач жаш, билетин да аллына салып, эки кёзюн да кёкге аралтып, кёп олтурду.

– Иги жаш, андан бери хазыр болалмаймы тураса? – деп ашыкъдырды Чонай аны.

Бурмачач жаш, стол артындан акъырын кётюрюлдю да, боюнун къынгыр тутуп сюелди.

– Биринчи сорууунг къалайды? Жууап эт, – деди Чонай анга.

Жаш, къынкъ-мынкъ эте кетип:

– Биринчи соруугъа жууап бераллыкъ тюйюлме, – деди.

– Биринчи сорууну билмей эсенг, экинчи соруугъа кеч.

– Экинчи соруу да асыры къыйын соруу болуп тюшгенди.

– Да сора, институтха киреме деп, къалай келгенсе, чырт да билиминг болмагъанлай? Ахшы, ючюнчю соруугъа жууап эт, бирда болмай эсе да.

– Ючюнчю соруу а бютюнда къыйынды, – деп, бурмачач бурунун энишге салындырды.

– Тукъумунг кимладанды? – деп сорду Чонай анга.

– Бермезладан.

– Аллай тукъум ат бла институтха киреме деп айланган сен да бек ангсыз адамса, – деди Чонай, къашларын тюйюп. – Атанг бармыды?

– Хау. «Алтын ай» деген фирмада бухгалтер болуп ишлейди.

– Ол бюгюн мындамыды?

– Хау... Тышында сюелип турады.

Бу кезиуде аудиториягъа Чонайны ассистенти кирди. Ол, Чонайгъа ышарып къарай, къолу бла не эсе да бир белги берди. Чонайны тюйюлюп тургъан къашлары кеннге жайылдыла. Бурмачач жашны экзамен листин алды да:

– Бермез улу, литературадан билиминг аман тюйюлдю. Алай асыры уялчакъса. Этгюр болургъа кюреш мындан ары. «Тёрт» салама, – деп, бурмачач жашны экзамен листин къолуна туттурду.

Жаш аудиториядан къууанчлы болуп чыкъды. Чонай а: «Тейри, быйылгъы жылыбыз тирликли жыл болургъа ушайды!» – деп, ассистентини аркъасындан къакъды.

Аудиториягъа, ышара-ышара, субай къыз кирди, чач эшмелери да табанларына жете. Чонай ассистентине: «Бар сен, тегерекде жумушунга кез-къулакъ бол», – деп, аны тышына ашырды. Сора, узунчач къызгъа бурулуп:

– Не затха ышараса? Быладан сайлагъанынгы ал да, жууап этерге хазырлан, – деп, столда билетлени кергюзтдю.

Къыз билетледен бирин алды да, анга къарай кетип,
Чонайгъа:

– Онючюнчю билетди бу, – деди.

– Игиди, игиди. Тынч билет тюшгенди.

– Хау, аппа ёлмеси.

– Сора жууап эт. Биринчи сорууунг къалайды?

– Бурунгулу Восток поэзия...

– Ыхы. Айт, айт. Нек тынгылайса?

– Аппа ёлмеси, уялгъан этеме.

– Охо! Кимден уяласа?

– Сизден.

– Менден а нек уяласа? Келинимми боласа?

– Угъай, таматагъа намыс этерге юйрене ёсгенме
да...

– Ол а игиди. Алай сен бери намыс этерге деп келме-
генсе, институтха кирирге деп келгенсе. Алаймыды?

– Алайды, аппа ёлмеси.

– Сора билетде соруулагъа жууап бер.

– Восток тийресинде кёп айтхылыкъ поэтле болгъан-
дыла.

– Айт, андан ары айт.

– Къалай эсе да унутуп турама, ансы айтырыкъ
эдим.

– Эсинге тюшюр. Сёз ючюн, восток поэтледен ким-
лени билесе?

– Ала кёп болгъандыла. Къайсы бирин айтайым?..

– Бирин окъуна айтчы!

– Эсима тюшюралмай турама, аппа ёлмеси.

– Ха-ха-ха!.. Сен а совсем дыгылауса да. Омар Хайям
кимди?

– А-а, эсима тюшдю! Омар бизни школну директору-
ду. Ахыя уа элибизде трактористди.

Чонай, не айтыргъа да билмей, адыргыгъа къалды.
Быллай билиминг бла институтха кирирге къалай кел-
генсе дегенча, къызны кёзлерине сейирсинип къара-
ды.

– Уялтмагъыз мени къарамыгъыз бла, – деди субай
къыз, ийменип.

– Сен, уяла билсенг, бюгюн бери келмезге керек эдинг.
Биринчи сорууну билмейсе. Экинчи соруугъа кёч.

– Экинчи соруу: белгили къабартылы жазыучу А. Ке-
шюковну «Сыннган нал» деген романыны баш магъана-
сы.

– Айт ол чыгъарманы баш магъанасын.

– Аны баш магъанасы, атны туягъында налы сынса,
аны орунуна жангы нал уругъа керекди деп алайды.

Чонайгъа уллу кюлюкю тарыды. Анга къошулуп, узунчач къыз кеси да кюледи.

– Сен а не затха деп ачыласа?! – деп сорду Чонай анга.

– Сизге нёгер болуп.

– Астофируллах, сенича тупойгъа уа бирда тюбемегенем юч жыйырма жылны ичинде. Неужели бир китапны бетин ачып окъумагъанса школда?

– Аппа ёлмеси, окъугъанма.

– Кязимден, Къайсындан хапарынг бармыды?

– Болмай а! Кязим киеуюбюздю – тамата эгечими эри. Къайсын а...

– Мен санга назмучу Кязимни юсюнден сорама.

– А-а, аппа ёлмеси, аппабыз аны атын терк-терк айтычуду. Ол аны бир назмусун да юйретген эди манга: «Окъугъанны кёлю жарыкъ, окъумагъан болур жазыкъ», – деп.

– Да сен андан оюм этгенмисе?

– Этмей а!..

– Сора аны ючюн билимлисе сен былай! Тукъумунг кимладанды?

– Чомартладан.

– Хы, тукъум атынга кёре, сен студент болургъа керексе. Бюгюн бери сени ызынгдан адамынг келгенмиди?

– Хау, Чонай Гылмаевич...

– Гылмаевич угъай, Гонаевич.

– Жангылгъан этдим...

– Охо, къайгъырмаз. Кимлеринг келгендиле ызынгдан?

– Атам да, анам да, киеуюбюз да... Ол уллу бизнесменди. Эки фирмасы барды...

Эшикни кенгнге ачып, ассистент киреди. Чонайгъа ышарып къарайды. Башын ийип, белги береди. Чонай къызгъа: «Хайырсыз, билген этесе, алай бир бирге тийишдирип, тап айталмайса ансы», – деп, «беш» салып ашырады. Къыз къууанч тыпырлы болады.

– Сау бол, Чонай Гонаевич, сау бол! Аппа ёлмеси, папам да, мамам да бек ыразы боллукъдула санга! – деп, аякъ тюбюнде чёп сынмазча, жумушакъ атлай кетди.

Ассистент, Чонайгъа ышаргъан да эте, кёремисе муну дегенча, къоюн хуржунуна тиеди. Чонай, анга бармагъы бла акъырын къатыла: «Да, тузагъыбызгъа ыргъай чабакъла тюшгенча кёрюнеди!» – деп, кюлюмсюреди.

Эшикни кенгнге ачып, аудиториягъа ёсюмлю, сепкилбет жаш кирди. Чонай ассистентине: «Бар сен, тегерекде низамгъа къара!» – деп, нёгерин тышына ашыр-

ды. Чонай, сепкилбет жашны кёзюне тюрслеп къарай:

– Неди... экзамен бериргеми келгенсе? – деп сорду.

– Хау.

– Да уллайгъан адамча кёрюнесе да! Ненча жылынг болады?

– Огуз төрт.

– Охо, къартлыгъында уа не этесе, институтха кирип?

– Мен институтха киреме деп айланганлы, онеки жылдан озгъанды.

– Анча жылны ичинде уа?! – деп, Чонай сейирге къалды.

– Жыл сайын экзаменледен ёталмай къалама.

– Хы... да былай, адамыча, тап хазырланып келе болмазса, хайырсыз. Институтха кирген клубха киногъа киргенча туююлду. Билим керекди.

– Билимден акъсагъан жерим жокъду. Школну битеу программасын кёлден билгенча билеме!

– Аперим, аперим! Алай, эсингде болсун, институтха кирир ючюн, школ билимден сора да, сезим керекди. Шёндю жашау башха жашауду. Совет властыны заманындача туююлду. Ангылаймыса?

– Ангылайма. Сезимим да барды.

– Алай эсе, игиди. Тукъумунг къалайды дейсе?

– Тюзбасаров.

– Иги тукъумунг барды.

– Хау, мен тюзлюкню неден да багъалы кёреме.

– О-о-о, аперим! Коммунистге ушайса.

– Угъай, мен коммунист туююлме. Атам коммунист-ди.

– Игиди, иги. Шёндю коммунистлени даражалары да къалмагъанды. Болсада иш анда туююлду. Атасы сабийин сюерге керекди. Баям, ол бюгюн, санга билеклик этерге деп, бери келген болур?

– Угъай, келмегенди. Мен сабий туююлме, атам билегимден созуп айланырча.

Чонай къашларын туюю.

– Сора сен кеси кесинге базынаса, ы?

– Хау, Чонай Гонаевич. Жашауда кеси жолуму кесим ызларгъа сюеме, Павел Корчагинча! Ол, санларын да ауруу кыркъып, эки кёзюнден да тынган заманда да, кишиден болушлукъ тилемегенди. Мен да аныча жашаргъа сюеме, кеси кыйыным бла!

– О-о, аперим, Тюзбасаров, аперим! Ахшы, алай эсе. Кёрейик экзаменни къалай берлигинги. Биринчи соруунг неди билетингде?

– Чехов эмда аны чыгъармаларыны ниет жаны.
– Ыхы, бек тынч сорууду ол а! Жууап бер энди.
– Антон Павлович Чехов бек айтхылыкъ орус жазыу-чуладан бири болгъанды...

– Аны сенсиз да билебиз, – деп, Чонай Тюзбасаровну аузуна чапды. – Жазыучулукъ ишини юсюнден айт.

– Айта турама... Чехов кесини хапарларында озгъан ёмюрде орус халкъны жашауунда болгъан бешишлик ишлени уста ачыкълагъанды, – деп, бармагъын Чонай-гъа чюелтиди. – Улутхачылары, кир ниетлилени, былхымсызлары, бетсизлени къылыкъларын ачыкълай, аланы жамауат аллында масхара этгенди. Бютюнда бек улутхачылары...

– Тохта, тохта... Терен окъумагъанса сен Чеховну, – деп, Чонай Тюзбасаровну сёзюн бёлдю.

– Къалай окъумагъанма? Хар чыгъармасын кёлкюмден билгенча билеме, – деди Тюзбасаров, ант этгенча, къолун жюрегине салып.

– Зат да билмейсе! Экинчи соруугъа кёч.

– Угъай, Чонай Гонаевич, тилейме, айтмагъа къою-гъуз. Чехов мени бек сыйген жазыучумду.

– Ахшы жаш, кёп жаншагъан билим туююлду. Биле эсенг, айтчы Чеховну уллу аппасыны гитче къарындашы къайсы жылда, къайсы айда, къайсы кюнде туугъанын!

– Да аны уа билмейме.

– Сора олмуду Чеховну туюбюнден башына дери окъугъанынг?

– Да кимге керекди Чеховну ата-бабаларындан биреуленни къачан туугъаны? – деп, Тюзбасаров Чонай бла даулашды.

– Санга керекди! Институтха кирирге сен келгенсе, кесинге базынып. Экинчи сорууну биле эсенг, айт.

– Билеме экинчи сорууну да. Алай...

– Не алай? Сылтауму излеп тебирегенсе?

– Бир тюрлю сылтау да излемейме. Тилейме, биринчи соруугъа жууап бермеге къоюгъуз.

– Заманны оздура турма! Сенден сора да бардыла экзамен берирге келгенле. Экинчи сорууунг неди?

– Крылов эмда аны баснялары. Ол да, Чеховча, кир ниетли, улутхачы, кёзбаучу, былхымсыз адамлары...

– Не ди бу, Тюзбасаров? Былхымсызла, улутхачыла дегенден сора, сен абери билмеймисе?! – деп ачыуланды Чонай.

– Да мен не этейим?.. Манга тюшген соруулагъа жууап береме.

– Бермейсе! Зат да билмейсе сен!
– Аллах бла тилейме, айтмагъа къююгъуз! Сюе эсегиз, Крыловну битеу тамсиллерин кълюмден чыкъырдатып айтып берейим...

– Бу санга школ туйюлдю! Сен бийик окъуу юйге кирирге келгенсе, билиминге базынып! Шендюю дуняда, студент болур ючюн, экзаменнге башха тюрлю хазырланып келирге керекди.

– Ол дегенигизни иги ангыламай кълалдым.

– Ангыларгъа керекди, ахшы жаш. «Эки»!

– Мен тарыкъгъан этерикме! Комиссия кълуратырыкъма! – деп чибинледи Тюзбасаров.

– Бар, бар, бар!.. Сенича тарыгъычуланы кълплерин кълргенбиз. Келир жыл жангыдан келирсе, иги хазырланып. Алай болмаса, акъ сакъалынг чыкъгъынчы айланырса, институтну босагъасын тозурагып.

– Кълрюрбюз сора! – деп, Тюзбасаров аудиториядан ачыуланып чыкълды.

«Кълремисе муну гынттысын?! Экзаменден кълурлай ётерге кълрешеди! Угълай, Тюзбасаров, шендю биз капитализмде жашайбыз. Ахчанг кълп эсе – адамса, жокъ эсе уа – ноль!» – деп, Чонай, ичинден жаншай барып, эшикни ачды да:

– Энди уа бармыды экзамен берлик? – деди.

Чючгюрген да эте, аудиториягъа назик борбайлы жаш кирди.

– Сен да институтха кириргеми келгенсе? – деп сорду анга Чонай.

– Хау... болалсам.

– Тукълумунг кълалайды?

– Мен Жюютюкълзладанма, – деди жангы абитуриент, кълтаты чючгюрюп. – Аллах кечмесин, замансыз заманда бу кесекле кълайдан жабышдыла эселе да!..

– Ауруй эсенг, экинчи жыл келирсе, – деди анга Чонай.

– Угълай, экинчи жылгъа дери билгенчигими да унутуп кълоярыкъма. Андан эсе, насыбымы сынап кълрейим. Сени иги адам хапарынгы да эшитгенме, – деп, жаш жангыдан чючгюрдю. – Ма, бурунум да айтды.

– Бурун айтхан аууз айтханча болмайды. Ма столда билетле. Плащынгы теш да, аладан бирин ал.

– Угълай, плащымы тешерик туйюлме, – деди жаш, бурунун къл ол жаулугълу бла сыйпай.

– Нек тешмейсе? Шпаргалкаламы букълдуруп келгенсе, ы? – деп, Чонай абитуриентге экили болуп къларады.

– Аны ючюн угълай. Муну юсюмден тешсем, бютюнда

бек простудитъся этип къалырма деп къоркъама. Билет а алайым...

– Къайсы билет тюшдю?

– Жюзюнчю.

– Аперим. Бу столда андан тынч соруулары болгъан билет жокъду. Таза да жютюкёз кёреме сен, – деди Чонай, мыйыкъ тюбюнден ышара. – Баям, тукъум атынга кёре, сен хар затны да тынгылы кёре болурса?

– Кёрген этеме, алай, бу билетни биринчи сорууун жаратмай турама, – деп, абитуриент къаты чючгюрдю.

– Кег, Аллах къурамасын! Бирда болмай эсе да, ары айланып чючгюр.

– Айхай, дарман да болушмайды, – деп, Жютюкёз уллу бурунун сюртдю.

– Баям, сен бюгюн бери бошха келген болурса деп турама, – деди анга Чонай.

– Нек айтасыз алай?

– Да биринчи сорууну окъуна билмейме деп тураса. Экинчи соруугъа уа къалайса?

– Тейри, анга да къарыу эталлыкъ туююлме.

– Сора «эки» салама.

– Тохтагъыз, Чонай Гонаевич, ючюнчю соруугъа жууап эталлыкъма, – деди Жютюкёзов.

– Сен анга жууап окъуна берсенг да, ол сени къутхарлыкъ туююлду.

– Къутхарлыкъды, тынч сорууду.

– Айт сора. Бир къауумлача, артда тарыгъып айланмазча бол, билетге толу жууап берирге къоймагъанды профессор деп. Неди ючюнчю сорууунг?

– Кавказ халкълада жюрюген нарт сёзле эмда аланы философия магъаналары.

– Кертиси бла да, тынч сорууду. Нек тынгылайса? Ач ауузунгу.

– Кавказ халкъланы нарт сёзлери терен магъананы тутадыла. Сёз ючюн: «Къуру къолгъа къуш къонмаз» деген сёзню алып къарайыкъ...

– А-а, аперим, бек тап юлгю келтиресе! Айт, айт, аны магъанасы неге келеди?

– Игиликни игилик бла къайтарыргъа керекди деген магъананы тутады ол. Андан сора да, «Къол къолну жууады, къол а бетни жууады» деген сёз барды.

– Бек тюз сёздю... Аперим!

– Аны да магъанасы уллуду. Дагъыда ...

– Болду, болду. Нарт сёзледен ангылауунг уллуду. Бюгюн атанг мындамыды?

– Угъай, ол да, менича, аурукъсунуп, келалмай къал-

гъанды. – Жаш, плащыны хуржунундан къалын конверт чыгъарып, Чонайгъа узатады. – Муну атам санга берирсе деп ийгенди.

– Неди бу? – деп, Чонай жашны кълундан конвертни кючбююреу этип алды. – Атангы аты къалайды?

– Акъылбек.

– Башы ишлеген адамды, баям.

Бу кезиуде ассистент киреди, Чонайгъа башын булгъап, угъай деген белги береди. Чонай анга конвертни узатады.

– Ма, бу письмону санга жибергенди бу жашны ата-сы.

– Да ол мени таныгъанмы этеди да? Не жазады быллай бир? Окъуп кёрейик.

– Артда окъурса. Юйюнге баргъанынгдан сора. Шён-дю экзамен алыргъа керекди, письмола окъургъа заман жокъду. – Чонай, Жютюкёзовха бурулуп: – Сен а, ахшы улан, битеу соруулагъа тынгылы жууап бергенсе. Бютюнда бек ючюнчю соруугъа! Аны ючюн «беш» салама, – деди.

– Сау бол, – деди анга Жютюкёз улу, – алай алыкъа мен ючюнчю соруугъа толу жууап берип бошамагъан-ма...

Жаш, алай айтып, юсюнде плащын тешди. Чонайны бла аны ассистентини ахлары кетди, тёрт жулдузлу погону бла милиционер жашны кёрюп.

– Не-не...неди се-се-сени бу фо-фокусунг?... – деди Чонай милиционерге, тили тутула.

– Экигиз да аллымда тебирегиз! – деп буюрду капитан алагъа.

– Эй, эй... ме-ме-мени же-жеримде къой! Менде терслик жокъду! Барын да этип айланган ма бу-буду!.. – деп, Чонай бармагъын ассистентине чюелтди.

– Угъай, Чонай, мени жардан атып, кесинг а къутулуп кетергеми умут этесе?! – деп кюкюреди ассистент.

– Доу-доу этме! – деди Чонай анга, ачыуланып. Сора милиционерге бурулуп айтды: – Муну хуржунларын къарма. Ма мени жанымда автобусха деп, сомумдан сора, затым да жокъду. Мени экзамен алмагъа къой...

– Угъай, Чонай, энди экзаменни сизден прокурор аллыкъды! – деп, капитан аланы аллында тебиретди.

Аудиториядан чыгып бара: «Мен айтхан эдим да санга, бюгече аман тюш кёргенме, сакъ болайыкъ деп. Сен жуткёз а, манга ийнанмай, эшигибизни жапдынг!» – деп мурулдады ассистент Чонайны къулагъына.

КЪУТУРГЪАН АУРУУ

Чонай акъ халаты бла стол артында сагъышлы болуп олтурады: «Алгъын, СССР-ни заманында, кюннге не бир, не эки адам келиучю эди приёмгъа. Энди уа телиле асыры кѣп болгъандан, жѣтел этерге окъуна заман табылмай къалгъанды, бу аман дунияда...» – деп.

Эшик къагъылады. Къуухотун этип, биреу киреди кабинетге.

– Доктор, бошмуса?

– Да къой соя турмагъанымы уа кѣресе! Не жумуш бла келгенсе? – деп сорду Чонай.

– Санга бар деп ийгендиле мени... Тюзмю келгенме?

– Атынг къалайды?

– Жекбаш.

– Атынга кѣре, тюз келгенсе.

– Сора ажашмагъанма. Санга бек иги психсе дейдиле.

– Мен псих туююлма... психиатрма! – деди Чонай, къашларын туююп.

– Охо, не башхасы барды аны? Адамлагъа иги болушаса дейдиле... Сен Чонайса да?

– Хау... Беш дипломлу доктор!

– Аперим, оллаха! Энди манга сен болушмасанг, эшигим окончательно жабыллыкъды. Хайран болгъанма!

Чонай, чѣгючюн къолуна алып, аны Жекбашны бурунуна тирейди.

– Бу уа не этгенингди? – деп сорду Жекбаш.

– Сѣлешме! – деп эсгерти анги Чонай. Сора чѣгюч бла Жекбашны тѣппесине жетдирди.

– Доктор, мени башым жериндеди...

– Манга приёмгъа келгенле барысы да алай сунуп келедиле. Сен андан эсе, букъдурмай айтчы, кечегиде кѣзюнге не затла кѣрюнедиле?

– Ол дегенинг? Хар затны да кѣреме.

– Къуйрукълары, мюйюзлери болгъан затланы кѣремисе?

– Кѣреме... ийнеклени да, текелени да, эшеклени да...

– Ала санга не зат айтадыла? – деп, Чонай акъырын сорду.

– Зат да айтмайдыла! – деди Жекбаш, сейирге къалып.

– Къонакъгъа уа чакъырамыдыла? Аллынга аш-суу саламыдыла?

– Угъа-ай!!!

«Аллахха шукур, шайтанлы тьююлдю», – деди Чонай ичинден.

– Чонай, сен манга алай нек сораса?

– Мен врачма. Хар затны билирге керекме. Ишлеген къайда этесе?

– Мен бизнесменме. «ООО» деп фирмам барды.

«Аллахха шукур, Кремльде ишлейме демегени...» – деди Чонай ичинден.

– Фирманг а бай фирмамыды?

– Миллионер болургъа аздан къалып тура эдим да, энди уа бары да тууарылгъанды.

– Аберинг да къалмагъанмыды?

– Алыкъа арталда банкрот болуп да къалмагъанма. Бардыла бир затла. Алай ол санга неге керекди?

Чонай чөгючюн къолуна алды. Жекбаш эки къолу бла башындан тутду.

– Бери чөгючге къара! Хы, ма алай... – деп, Чонай чөгючню аны мангылайына жетдирди.

– Ала, сен телимисе? Мени башым жериндеди дегенме да санга, – деди Жекбаш, кёлкълды эте.

– Кёрюп турама жеринде болгъанын. Мен аны ичинде не болгъанын билирге сюеме. Алайсыз мен санга болушаллыкъ тьююлме.

– Манга болушлукъ керекмейди. Сени болушлугъунг Гинжиханнга керекди.

«Бир шайтаныны атын айтды», – деди Чонай ичинден.

Сора, Жекбашха бурулуп:

– Кимди ол, Гинжихан? – деп сорду.

– Ол а мени юй бийчемди.

– Юй бийчемдими дейсе?..

– Хау... Юй бийчем. Болушлукъ анга керекди.

– Къаллай болушлукъ керекди анга?

– Къандыралмайма мен аны. Тоя билмейди.

– Аууу!.. Ишим кыртыды деп къойсанг а сора! Сен къандыралмай эсенг, мен а не этерге керекме анга?

– Ол жанына сен бек устаса дейдиле.

– Да, хау, бу аман дунияда, ол жаны бла акъсагъан жерим жокъду. Болсада сен урологга барыргъа керек эдинг...

– Баргъанма. Мен тюбемеген врач къалмагъанды. Алай, мени юй бийcheme жаланда сен болушаллыкъса дегендиле да, аны ючюн келгенме санга.

Чонай, чөгючюн къолуна алып:

– Бери къарачы, – деди Жекбашха.

Жекбаш Чонайны къолундан чөгючню сыйырды да:

– Мен тели туююлме! – деп кызыды.

– Кёрюп турама. Кесинги сууут.

– Мен эртте сууугъанма. Къатынымы сууутургъа керекди. Сен а манга бу чөгючню кёргюзтесе. Анга кёргюзтюрге керекди чөгючню уллусун!.. – деди Жекбаш, жумдуругъун Чонайны бетине тутуп.

– Къызма! Керек эсе, кёргюзтюрбюз анга да. Бир со-рууум барды... Бу ишни юсюнде санга бир адам да болуш-шалмагъанмыды?

– Болушханла болгъандыла. Ючге айланган бир къарындашым, къарыуундан келгенича, болуша-болуша тургъанды. Алай ол да эрикгенди. Африкада Момбуту деп бир бизнесмен шуёхум жашайды... негрли. Ол келсе, юй бийчем шошайды. Алай, ол кетип, бираз озгъанлай, биягъы отдан кёлек кийип тебирейди.

– Да ол негрли уа терк-терк келе турмаймыды?

– Алгъа келе-келе туруучу эди. Бизнесибиз да бек иги бара эди. Энди уа келмейди. Банкрот болургъа аз-дан къалгъанды ол да. Жанындан тойдургъанды аны да Гинжихан.

– Аууу! Тейри, къара негрни жунчутхан эсе, мени болушлугъум азлыкъ этерик болур, сени шайтан... то есть, юй бийченге.

– Угъай, сени бек махтайдыла. Атынг белгили болгъанды аллай больнойлагъа иги багъаса деп. Тилейме, отказ этме! – деп жалынды Жекбаш.

– Ариу тиширыгумуду юй бийченг?

– Ариуду да, андан тёзюп турама ансы, эртте айы-рылыкъ эдим.

– Алай эсе, болушурма. Келсин манга... – деди Чонай.

Бу кезиуде юсюнде омакъ кийимлери, бармакъла-рында алтын жюзюклери, ёрге дери жырыгъы болгъан тёбен жаны, къулакъларында уллу тогъай сыргъалары, къолунда уа багъалы тиширыу тону бла бир тиширыу кабинетге кирип келди, будуман болуп. Алайынлай ол Жекбашха кызып тебиреди:

– Мен а сени излеп айланама, тели кибик, жетмеген жерим къалмагъанлай! Бу шубаны ал манга! Эгипетден келтиргенме дейди бир челнок. Алай багъа да туююлдю. Башы, аягъы да жыйырма бла эки минг доллар! Ма, кёр! – деп, тонну Жекбашны юсюне атды.

Жекбаш, буюгъуп, Чонайгъа:

– Ма былайды. Мени банкрот этген буду, къойма-гъан, тоймагъан да буду!.. Мени юй бийчем... – деди, ёню къалтырап.

– О-о-о, Чонай, сенмисе? Бу баш ием сени шуёхунг

болгъанын билмегенме ансы, санга келмейми турлукъ эдим андан бери! – Жекбашха ачыуланып: – Бу къызгъанчды, къызгъан темир кибик. – Чонайгъа ышарып: – Иги улутхачыкъла ала айланнган хапарынгы эшитгенме, саулагъа, телиледиле деп, пенсия къурашдыргъанынг ючюн. Бу шубаны багъасын сен бер да къой... Жекбаш санга артда къайтарыр...

– Угъай, угъай... Мен аллай бир ахчаны къайтараллыкъ тюйюлме. Чонай, сен да тюшме муну тузагъына! – деп титиреди Жекбаш.

Чонай, чөгючюн къолуна алып, Гинжиханны бетине тутду:

– Муну кёремисе? Бу не затды?

– Кет аурунг! Сен а тели кёреме!.. – деп, Гинжихан, тонун да алып, ачыуланып, чыгъып кетди.

– Болушаллыкъмыса мынга, Чонай?

– Угъай, Жекбаш. Бу ауруугъа орусча «неизлечимый», тауча уа «къутургъан» дейдиле.

– Къутургъанмы дейсе? Да ол тууар ауруу ушайды да!

– Тюз айтаса. Шендю ол ауруу тойгъанларын кётюралмай айланнган байланы арасында кенг жайылгъан аурууду... – деди Чонай.

Жекбаш, ауур кючюне, сампаллары салынып чыкъды докторну кабинетинден.

ПРОКУРОРГЪА КЕЛИУ

Кюнлени биринде Чонай, жумушу болуп, прокуроргъа келди. Босагъадан окъуна:

– Салам алейкум, сыйлы къарындашыбыз! – деп, прокурорну къолун эки къолу бла да тутуп, жылы саламлашды.

– Энди уа не жумуш бла келгенсе? – деп, сансыз соруп къойду ол.

– Тюзюн айтханда, бек биринчиден, санга тансыкъ болуп келгенме. Сени кибик, уллу ахлум прокурор болгъанына къууанч тыпырлы болуп жашайма! Билемисе, къарындашым, артыкъ уллу муслийман да тюйюлме, алай намаз этип башлагъанма, – деди Чонай, желкесин къашый.

– Сууаплы ишни башлагъанса.

– Сени ючюн башлагъанма.

– Мени ючюн?! – деп сейирсинди прокурор.

– Хау, сени ючюн. Санга Аллахдан саулукъ, ахшы-

лыкъ тилер ючюн. Намазлыкъда этилген тилеклени Аллах бегирек эшитеди дейдиле.

– Болур, болур... – деди прокурор, артыкъ уллу сан этмей.

– Нек эсе да бюгюн мудахса...

– Бош алай... – деп къойду прокурор.

– Бу къагъытларынгы ары бла бери шапыртып турма да, манга тынгыла. Санга иги хапар айтырыкъма, – деди Чонай, жарыкъ болуп.

– Не хапарды ол?

– Сыйынг тёпемде болсун, гитче къыз жашчыкъ тапханды.

– Жашагъан жан болсун...

– Къууанчыбызны башы къуру тъююлдю...

– Сора уа неди?

– Анга сени атынгы атагъанбыз... Тюзбасар деп. Бек уллу къууанчыбыз олду! Санга ушап, прокурор болсун деп.

– Болур, болур, – деди прокурор, кёз-къаш бермей.

– Атам харип чынтты билгич эди. Сени быллай уллу адам боллугъунгу ол гитче заманында окъуна айтхан эди. Мен а къалай къууанама сен жууукъ юлюшюм болгъанынга!

– Чонай, кёремисе, къаллай бир ишим барды мени?

– Кёрюп турама. Уллу адамны иши да уллу болады. Сени кибик, субай прокурор алыкъа дунягъа жаратылмагъанды. Былтыр, сени ийнарал прокурорну къуллугъуна салыргъа Москвагъа чакъырдыла деген хапар чыкыгъанда, бек тынгысыз болгъан эдим, сени бу чырайлы сыфатынгы кёрмей, къалай турлукъма деп.

– Бюгюн мен бу къагъытланы ётдюрюп бошаргъа керекме...

– Охо. Алай эсе, кете барайым... Алай бир жумушчугъум барды да, шёндю айтмасам, артда кеч болуп къалыр деп къоркъама.

– Не жумушду ол?

– Биягъы милиционерле ызымдан болгъандыла: складха ревизия эте турадыла. Аланы тохтатмасанг, иш теренге кетерге боллукъду.

– Чонай, бу жол мен санга болушаллыкъ тъююлме.

– Нек деп? Жууукълугъубузну унутханмы этгенсе? – деп, типиски болду Чонай.

– Чонай, мен сени хыйлачылыкъларынгы башларын жаба келгенме...

– Алайды, алайды. Энди бу жол, ахыр кере...

– Угъай, Чонай. Бу жол мен санга болушаллыкъ туююлме.

– Нек деп?

– Мен энди прокурор туююлме. Ишимден кыыстагъандыла, сени кибик похлагъа болуша тургъаным ючюн.

Чонай прокуроргъа огъурсуз къарады.

– Сора сени ишинг чонкъайгъанды, ы?!

– Кет, башымы хайран этип турма!

– Сени башынг эртте хайран болгъанды. Сени кибиклени прокурор угъай, бахчагъа бодуркыу этип да салмаз эдим, оллаха! Сен гитчеликден окъуна бош шалапай болуученг!

– Да бу жолгъа дери алай айтмаучу эдинг да! Къысха жууукълабыз деп жойкъулланыучу эдинг да.

– Ха-ха-ха... Сени кибик жууугъу болгъандан Аллах сакъласын!

– Чонай, тюз да былайса деб’а турмай эдим. Мени бетими этмей эсенг да, атамы бетин этсенг а.

– Атанга да, ананга да, битеу тукъумунга да гония! Ангыладынгмы энди?! – деп, Чонай кёл кенгдирди.

Столда телефон зынгырдады. Прокурор аны чолпусун алды.

– Алло. Тынгылайма... Президент сёлешедими?..

Чонай, президент дегенни эшитип, аузуз ачылып саргъайды. Прокурорну мудах бети жарыкдан-жарыкъ бола тебиреди.

– Хау, Аслан Асланович, эшитип турама, сау бол... Ахшы, бек ахшы, – деп, прокурор телефонну чолпусун жерине салды. Къууанч тыпырлы болуп, столун къуачакълады.

– Не болду олсагъатха? – деди Чонай, сейирсинип.

– Жеримде къойдула!..

Чонай, жойкъулланып:

– Къарындашым!.. Не иги болду! Мени тилеклерим Аллахха жетгенлерине ийнандым! Къарындашым, алгъышлайма! – дей, къолун прокуроргъа узатды.

– Мен кир адамны кир къолун тутмаучума! Эндиге дери жангыла келген эсем да, энди жангылмам, – деди прокурор Чонайгъа.

Чонай, кыынкъ-мынкъ эте, ызына да жалынчакълы къарай кетди кабинетден.

КЪОНАКЪГЪА БАРЫУ

Нек эсе да мен гитчелигимден окъуна къонакъгъа барыргъа бек суююучю эдим. Атам ахлуларыбыздан бирлерине тебиресе, арт этегинден тутуп тохтаучю эдим: «Мен да сени бла барама!» – деп. Анам, харип, кюрешиучю эди: «Чонай, жерингде тур, сен алыкъа сабийесе къонакълыкъгъа жюрирге...» – деп. Алай атам, мени кез суу этгеними кёрсе, жаны аурукъсунуп, биргесине элтиучю эди, къайры барса да.

Сабийлигимден къалгъан бу «ауруу», ёсгенимде да, манга жабышханлай къалгъанды. Футболну суйгенле футбол оюннга чабышханча, мен да, къонакъгъа бармасам, кичиу текеча, амалсызгъа къалыучума.

Бир жол Къарачайгъа ана жууукъларыма барама. Мени хапарымы эшитгенлей, къарачайлыла: «О-о-о, бизге малкъарлы къонакъ келгенди! Анга хуналарыбызны ишлетейик, ала ол затха бек устадыла», – деп, дыгъылыма къатылып тебиремеймидиле дейсе! Аланы къылыкъларын билиучюм себепли, тёзе турдум. Алай кюнден-кюннге, озадан-оза башладыла. «Ант этдир, бу малкъарлыны чибинлеталмай къалдык!» – деп, мысхылдап айланганларын да эшитдим.

Бир жол, къонакъбайымы арбазында тургъанымлай, сериле-сериле, юч къарачайлы келедиле, мыйыкъларын да бура.

– Салам алейкум, малкъарлы! Ахырысы, тёзюп болмазча, бир ашыгъыулу жумуш бла келгенбиз сенге... – дедиле, бир бирине ал бермей.

– Аллай бир ашыгъырча, не жумушду ол? – деп сордум.

– Да ма бу бурмачач нёгерибиз къыз къачыргъанды да, энди муну, срочно къолтукъ тюплерин жюлюп, тазаларгъа керекди, – дедиле.

– Нек?

– Алайсыз муну келинге жанларгъа эркинлиги жокъду. Бизни элде адет алайды! – деп, мыйыкъ тюплеринден кюлгенлерин эследим.

– Адетигиз алай эсе, нек жюлюмейсиз да? – дедим.

– Ырбын-чырбынланы жюлюген тынч туююлдю. Ол затха сени усталыгъынг барды деп эшитгенбиз да, аны ючюн келгенбиз сенге! Заман жокъду. Бек ашыгъыулу ишди! – деп, богъурдагъымдан алып тохтадыла.

– Да бу ишигиз алай бек ашыгъыулу эсе, мени харзатым да жюлюнюп, тап-тазама, – дедим.

Харх кюлюрге хазыр болуп тургъан жашла, ауузла-

ры ачылып, къынкъ-мынкъ эте, кери тайдыла. Андан сора къарачайлы къарындашларыбыз: «Ант этдир, жаным, сен таза да тулпар малкъарлы кёреме!» – деп, манга намыс берип тебирейдиле.

Бир жол а уллу Къабартыгъа бардым къонакыгъа. Антлы шуэхум юй бийчеси бла аллыма, кюнча, жарыкъ болуп чыкыдыла.

– Онеки жылны ичинде бизни юйге, сенича, сыйлы къонакы келмегенди, – деп ийнакыладыла мени.

Сабийлери уа бир кёп кёре эдим, ала да, тегерегимден алып, манга тангкёрдю болдула. Аладан абаданлары уа бирсилени къулакларына «къушха» деп шыбырдагынын да эшитдим.

– Къалайса, шуэхум, Малкъар барысы тынч-ырахатмыды? – деп, Мусса хапар сорду.

Айтдым мен да, игибиз деп.

– Алан, Чонай, сен билликсе, къара къойну этими татыулуду, огъесе уа акъ къойнуму татыулуду? – деп сорду Мусса.

– Къара къойну эти татыулу болуучуду, – дедим мен.

– Охо, алай эсе, – деп, юйден тышына чыгып кетди.

Ызындан хахайларгъа да бир болдум, къыйналма деп айтыргъа. Алай, «Къонакы къойдан жууаш» дегенча, ауузуму кысыдым. Эт ашагъан заманда бичакъ бла сюеклени кемирирге бек суйюучюм эсиме тюшюп, белимде кыныма узалдым. Аллахха шукур, бичагъым биргеме эди.

Мусса да келди, кюлюмсюреп. Бираздан а, аны юй бийчеси Къаражан, уллу сай табакъ бла тауукъ этлени келтирип, аллыбызгъа салды. Алайлай сабийлери да чабып жетдиле. Мусса, алагъа урушхан кибик да эте, кимине тауукъну къанатын, кимине бутун, кимине боюнун бере кетди да, табакъда жаланда ташдёрден къалды. Сора бир уллу бичакъны да къолума тутдурду да: «Сен бизни адетни билесе, бу ташдёрден, тауукъну сыйлы жерича, къонакыгъа жетеди. Юч юлюш эт да, бирин Къаражаннга, бирин да манга, бирин а кесинге къой», – деди. Этдим ол айтханча. «Кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла», – деп, эрттегиле бош айтмагъандыла.

Биз Мусса бла, ушакъ эте, кёпге дери олтурдукъ. «Тейри, андан бери уа эт бишерге керек эди», – деп да келди кёлюме. Мен да алай оюмлай тургъанлай, Къаражан аллыбызгъа кружкала бла чай келтирип салды. Аны да ичдик.

– Да, Мусса, бай-сыйлы болугъуз, энди мен кете ба-

райым, мындан кеч к'алмай, – дедим, к'онак'байны бетине, не айтырык' болур дегенча, тюрслеп к'арай.

– Охо, к'айры ашыг'гаса? Бюгече мында к'алама десенг, жер табыллык'ды, – деди ол.

Билдим, сыйлау чай ичуу бла бошалг'анын. Мен ол тург'ан жеримден к'опдум. Мусса шу'ехум мени ашыра чык'ды.

– Алан, сен манга «ак' к'ой», «к'ара к'ой» деп нек сорг'ан эдинг?

– А-а-а, – деп ышарды Мусса, – былайда к'оншум бла ёчешген эдим, ол ак' к'ойну эти татыулуду деп, мен а к'ара к'ойну деп. Сени хайырынгдан, андан гогуш к'ытханма! – деди шу'ехум, мени инбашымдан к'аг'га.

Андан сора, бир жерге да к'онак'г'га бармам деп, к'аст этип тург'анымлай, Осетияда жашаг'ан бир тук'умлу жуууг'убуз былтыр кюз артында мени к'онак'г'га чак'ырг'аны эсиме тюшюп, кесими тыялмай, жолг'га чык'дым. Бир тар к'олда ажашырг'га да аздан к'алып, алай тапдым осетинли ахлуларыбызны. Ала уа, мени к'ергенлей: «Ай, юйюнге, тюнене келсенг эди уа! К'ойланы бюгюн таулаг'га ашырып к'ойдук'!» – деп, оу-шау этдиле.

«Тауук'ларыг'ыз да таулаг'гамы учуп кетгенди-ле?!» – дедим мен, к'ез-к'аш бермей.

Анда да к'онак'лык' сыйым хазна к'етюрюлмегенине ачыуум чыг'ып, Чеченнге ётерге бел байладым. Анда иги шу'хларым бар эдиле, армияда бирге к'уллук' этген эдик. Грозныйге жетип, автобусдан тюшгенимлей, аладан бирине тюбеп к'алмаймамы дейсе! Бир бирни к'учак'лап тансык'ладык'. Ол, терк ок'уна хуржунундан телефонун чыг'арып, ары бла бери с'елешди. К'арап-к'араг'ынчы, мен таныг'анладан да, мен танымаг'анладан да жыйырма чак'лы адам жыйылды.

– Бизде, адетге к'ере, бек сыйлы к'онак'ны бек иги ресторанда сыйлаучудула. Келигиз «Терекге»! – деди шу'хларымдан бири.

Алай бла мени рестораннга алып бардыла. Юч-тёрт столну бирге к'ошуп, т'егереклешип олтурдук'. Официантха заказ бердиле. Терк ок'уна столларыбызны юслери тюрлю-тюрлю ашладан, к'ара, к'ызыл икраладан, коньякладан, арак'ыладан да толдула.

Ашадык', ичдик, к'еп алг'ышла да этдик. К'ызыучу жерлерибиз да к'ыздыла. Ахча т'елерге жетгенде, чеченли шу'хларым эрлай хуржунларына узалдыла. Быладан артха нек к'алама деп, к'оюн хуржунума мен да узалдым.

– Эй, эй... Чонай, уялтма бизни. Сен кьонакъса, – деп, манга тырман да этдиле.

Алай, аланы араларында: «Мен төлейме!» – «Угъай, оллах, биллях, мен төлейме!» – деген даулашла кызадан-кыза кетип, ахыры тарт-созгъа жетди. Туююш башланды.

– Къюгъуз, этмегиз былай, – деп, кесими ортагъа атдым. Хоу бирда, мени кыйыным киштик макъыргъан кыйматын да тутмады. Ресторанны ишчилери:

– Барыгъыз да, орамда туююшюгюз! – деп, аланы тышына кыстадыла. Столларыбызны артында жангыз кесим къалдым. «Охо, бир бирлерин суутурла да, кыйтырла», – деп, олтура бердим. Бир заманда шапа тиширычукъ къатыма келди да: «Ресторанны жапхан этебиз», – деп, аллыма узун счёт салды.

– Да, жашла къайтсынла да, төлерле, – дедим мен.

– Ала кыйтырыкъ туююдюле... Эртте жайылгъандыла, – деди шапа тиширычукъ.

Башыма таш тийгенча болдум. Не этерик эдим, къолларым къалтырай, хуржунума узалдым. Алайсыз да жукъа бохчам, бир жанындан къарасанг, экинчи жаны кёрюнюрча жукъарды да къалды. Келгениме бек чоғож болдум.

Алай, ахчагъа ойнаучу автоматла кеслерине тартханча, мени кьонакълыкъгъа барыргъа итиниюлюгюмо ол да суутмады. Энди, Чеченнге бир келгенден ары, узакъ да туююдю, дагъыстанлы шуёхларыма да кыйта кетейим деп, кызындым. Кечеге автобусха минип, тюзюнлей Махачкъалагъа жол тартдым. Анда мени шуёхларым бютюнда кёп эдиле: аварлыла, лезгинле, даргинлиле, бютюнда кьумукълула.

Ётюрюкден не асыу, мени хан кьонакъча кёрдюле. Къойла союп сыйлагъандан сора да, Каспий тенгизден сыйлы чабакъла тутуп, ала бла да сыйладыла. Концертлеге да элтдиле, театрда оюнларына да къаратдыла, таулагъа чыгъарып, анда кийиклени да кёргюзтдюле. Кюбагин устала уа алтын-кюмюш саплы къама бла да сауғаладыла. Айдан артыкъ турдум Дагъыстанда, алай ол манга бир кюнча да кёрюнмеди. Аллах айтса, кюз артына дери мында мычыргъа деген оюм этгенме.

Бир жол бир антлы аварлы шуёхуму юйюне төртюнчо кере кыйтып бардым. Биягъыча, сыйладыла, намысхурмет этдиле. Ахырында шуёхуму къарт аппасы, адам болмагъан кезиучюкню марап, къатыма келеди да, акъ сакъалын да сылай:

– Ахшы улан, сен биле да болмазса, къонакъны бек сыйлы жери аны аркъасыды, – деди.

«Бу былай нек айтады? Мени аркъам аллай бир субаймыды да?» – деп, сагъышланып къалдым. Бир кесекден ангыладым къартны алай нек айтханын. «Ой, антсыз, гаккыбаш!..» – деп, ичимден кеси кесиме айып эте, олтургъан жеримден къоцдум. Нек дегенде къонакъ кете туруп, къонакъбай аны аркъасын кѳредиди. Аны ючюн сыйлыгъа саналады экен, къонакъны аркъасы!

Ол ишден сора Махачкъалада арталлыда мычымадым. Мен кете туруп, битеу Дагъыстан аркъама суююп къарап тургъанча кѳрюндю манга. Сау болсунла ала, уруш-туйюш да чыгъармай, къойла таулагъа кетип къалдыла деп да тарыкъмай, хуна ишлетирге, ырбын-чырбынланы чалдыртыргъа да айтмай, тауукъну ташдѳрденин да кѳргюзтмей, ызыма закий сѳзлери бла ашырдыла!

Андан бери, бизни юйге къонакъ келсе, мен, анга салам берирден алгъа, къонакъны аркъасыны сыйлыгъыны юсюнден айтып ангылатычума.

Къонакъгъа барыу да, наркотик кибик, бир аурууду. Кѳп кере ант этгенме, энди юйюмден чыкъмазгъа деп. Алай... биягъы сер Къарачайгъа ахыр бир кере ѳтермем деп, кичигенлей турама, не айтырыкъ эселе да!..

КУРНАЯТЧЫ АЛДАРБЕК

ТАУРУХЛА

МА ТЕПСЕГЕН ДЕСЕНГ!

Бир жол атам манга: «Алдарбек, мен къарт болгъанма. Барыллыкъ жерлеге баралмайма. Тюркде бизни къаршы ахлуларыбыз кѣпдюле. Сен, иги жаш кибик, алагъа барып, саулукъ-эсенликлерин да билип, бизден да салам айтып къайтсанг, бек иги боллукъ эди», – деди. Алай бла мен, атха да минип, Тюркге атландым.

Ол заманда Тюркню ара шахары Стамбул болуучу эди. Ол, Курнаятча, дуниягъа айтылгъан уллу сахар болмаса да, тизгини жыйылгъан тап къалачыкъ эди. Мен ары ючюнчю кюн тюш бола жетдим. Къалада хазна адам эсленмей эди. Кюн бир кесек исси эди да, хар ким юйюне бугъунуп тургъан сундум. Уллу орамны башына чыгъа баргъан жерде, бир алаша ючюкню арбазында къарт къатынны кѣрюп, атымдан тюшдюм.

– Ынна, кюнюгюз ахшы болсун! Мен Малкъардан келеме, – дедим.

– Малкъарданмы? – деп сагъайды ол.

– Хау, ынна. Мында бизни ахлуларыбыз жашайдыла да, саулукъ-саламатлыкъларын билирге деп келгенме.

– Оу кюнюм, сен Хабыратаукъулну жашымыса?

– Хау, ынна. Сен мени атамы къайдан таныйса?

– Да ол мени кичи къарындашымды. Келчи бери, жанынга болайым, – деп, ынна мени къучакълады. – Сен кесинг да Алдарбек болурса?

– Хау, Алдарбекме.

– Не уллу жаш болгъанса! Тъфу, машалла, кѣз тиймесин! Сен туугъанда, мен Курнаятха барып кетген эдим, къурманлыкъ да ашап.

Атамы эгечи бла мен кѣп хапарлашдыкъ. Ахырында:

– Юйде къуру кесинг нексе? Къалгъанла уа къайдадыла? – деп сордум.

– Барысы да Жашил талагъа кетгендиле. Ханыбыз кызын эрге береди да, аны тоюн анда этедиле.

Къалада адам нек эсленмегенин мен энди ангыладым.

– Да, алай эсе, мен да, ары барып, тамашагъа къарайым, – дедим.

Ол угъай демеди, жаланда:

– Анда кѣп къалма. Мен сенден алыкъа тансыгъымы алып бошамагъанма, – деп тиледи.

Мен Жашил талагъа келгенимде, кыыстау той бара тура эди. Хан – тахтада олтуруп, кыызы бла киеулюгю да – аны эки жанында сюелип! Халкъ асыры кепден, битеу дуняны адам улусу бери жыйылгъан сунарча эди. Къобуз согъулгъан, къарс ургъан тауушла уа, жер этегине дери эшитилмеселе да, Бразилиягъа уа эшитиле болур эдиле.

Мен, эрлай, атымдан тюшюп, алгъа ёте барып, тепсеучю майданнга жетдим. Анда уа сюзюле эдиле ариу кыызла, келде жюзген къанкъазлача. Жашла уа, асыры учуннгандан, бузда бурулгъан хайнухлача, чулгъаныша эдиле. Алагъа къарай кетип, мен да кызындым. Кеси кесими тыялмай, атылып, ортагъа чыкъдым. Эки къолуму да, къуш къанатлача, кенгнге керип: «асса!» – деп тохтадым. Бу уа кимди, къайдан чыкъды дегенча, халкъ, манга къарап, тамаша болду. Мен, аякъ бюгюп, тауча тепсеп башлагъанымда уа, барысыны да ауузлары ачылып къалды. Аякъ ургъан жеримден зылдыла, къобуп, кенгнге уча эдиле. Къарап-къарагъынчы, Жашил таланы сюрюлген жерге ушатып кыйдум! Тюркню ханы, асыры сейир этгенден, тахтасындан тюшюп, манга къарс урду. «Ма тепсеген десенг!» – деп, аперимликни манга берди. Мен, тепсеп бошап, майдандан бир жанына кетдим.

– Угъай, сен бери кел, – деп, хан мени къатына чакъырды.

– Кимсе, къайданса? – деп сорду.

Мен анга кесими танытдым. Ол а мыртазакъларындан бирине:

– Бу малкъарлы жашха, алапат тепсегени ючюн, мени акъ ажирими алтын иери бла саугъагъа беригиз! – деп буюрду.

Жанында сюелип тургъан кыызы уа:

– Атам, тилейме, бу жашха мени да бер... – деп жалынды.

– Сени уа къалай?! Телими болгъанса? Барлыкъ эринг былайда турады да! – деп кыызды атасы кызына.

– Угъай, атам, сен мени бу жашха бермесенг, жюрегиме кыыпты уруп ёллюкме! – деди.

Киеулюк да, анга ачууланып, кесин бузду. Къутургъан бугъача, жерни тепледи. Алай, ол не бек ачууланса да, кыыз кеси айтханын атасына этдирди.

Алай бла, Тюркню бек ариу кызын да ат боюнуна миндирип, мен Курнаятха къууанчлы болуп къайтдым. Бир-бирде манга тюркню киеу деп аны ючюн айтыучу-дула.

АХШЫЛЫКЪ УНУТУЛМАЙДЫ

Бурун заманлада адамла кёбюсюнде уучулукъ бла жашап болгъандыла. Бизни юйюрюбюзню да атабыз кечиндириучю эди, уугъа жюриуп. Ол бирде къабан атып келсе, бирде уа жугъутур кётюриуп келиучю эди. Бир затдан да къыйналмай, тынч жашап тура эдик.

Алай къыйынлыкъ дегенинг соруп келмейди. Бир жол атабыз, уугъа баргъанында, тик жардан кетип, аягъын сындырды. «Энди къалай жашау этерикбиз?» – деп, юйдегилерибиз бушуу-бушман болдула.

– Да мен бёрк кие ушайма да! – дедим алагъа.

– Сен алыкъа гитчечиксе, уугъа барыр чагъынг жетмегенди, – деп ахтынды анам.

Кертиси бла да, ол заманда мен сабий эдим. Алай, сабий болгъанлыкъгъа, Курнаятда уллу жашланы окъуна жыгъыучу эдим. Садакъны уа бютюнда уста тарта биле эдим.

Анам унамаздан, мен да тохтамаздан болуп, бир кюн уугъа кетдим. Тауланы, агъачланы къыдырып, кёп айландым. Кёзюме къоян окъуна урунмады. Бек мудах болдум. Юйге къайтып бара тургъанымлай, сол жанымдан къааплан сынсыгъанын эшитдим. Тохтап къарасам, – эки уллу ташны арасында бир залим къааплан къаапаннга тюшюп! Ол мени кёргенде, кёзлеринден жиялумукълары шыр-шыр деп тёгюлдюле. Анга жаным ауруду. Къаапаннга эки ал аягъы да бирден тюшюп эди. Кюреше кетип, аманны кебинден, къаапланны къаапхандан ычхындырдым. Ол манга тюрслеп къарады, юсюмю-башымы ийисгеди. Сора, акъсай-акъсай, терен къырны ичи бла ёрге кетди. Бу жаныуаргъа болушханым жүрегиме бир кесек асылуукъ берди.

Уудан къурлай къайтханыма юйдегилерибиз айып этерле деп къоркъуп келе эдим да, киши жукъ айтмады. Жаланда, кенг ундурукъда жатып тургъан атам, мудахлыгъымы эслеп:

– Жарсыма, Алдарбек, алай да болуучуду, – деп манга кёл этдирди.

Мен а анга къаапаннга тюшген къаапланны хапарын айтдым.

– Аны уа иги этгенсе, – деп къууанды атам.

Экинчи кюн да уугъа чыкъдым. Кюнню узуну айлана кетип, бир къоян ёлтюрдюм. Асыры къууаннганымдан, ол манга, доммайча, уллу кёрюндю. Юйде да къууандыла мени биринчи «къурманлыгъыма». Къоянны, сан-сан этип, къазаннга урдукъ. Къоншулагъа да юлюш чыгъардыкъ.

Алай эте, уучулукъгъа юйрендим. Тау эчкиле, къоянла келтире башладым юйге. Бир жол Къынгыр таш деген къаяны этегине бардым, анда семиз доммайла айланадыла дегенни эшитип. Кертиси бла да, бара баргъанымлай, доммай сюрюуге тюбеп къалдым! Арсарсыз, садагъымы тартдым. Атхан огъум, тау кибик, бир уллу доммайны жерге сойландырды.

Мен да аны инбашыма атып, ызыма тебирегенимлей, къайдан чыкъды эсе да, жыйын бёрю чыгъып, тегерегими алып тохтамадымы дейсе! Санап жетишалмадым. Баям, юч жюзден артыкъ болур эдиле, хайырсызла. Кеслери да бир бек огъурсузла. Ауузларын манга ачып, тишлерин бир бирге ургъанларында, бир уллу тойда къазауатдан къарс къагъыла тургъаннга ушай эди. Мен, доммайны мыллыгын жерге салып, садагъыма жабышдым. Атып, бирин тёнгеретдим. Къоркъуп къачарла деп умут этген эдим да, эслерине да алмадыла. Мени ортагъа бютюн бек къысдыла. Ала мени жыртып бошарча халлары болгъанын эслеп, жан дыгаласха къалдым. Жерден бир уллу ташны сермеп алып, аны бла юслерине чапдым. Ол кишилигим да къоркъутмады аланы. Мен алгъа чапханда, арт жанымда бёрюле аркъама секирдиле. Ишни арталда осалгъа кетгенин сезип, бёрюле бла къол сермешге кирдим. Кимини аягъындан, кимини къуйругъундан, кимини башындан тутуп, аяусуздан ары бла бери быргъап кюрешдим.

Алай ала кёп эдиле. Тегерегимден къысып, онгуму алдыла. Юсюмде кийимлерими талап бошадыла. Жютю тырнакълары бла санларыма ауур жарала салдыла. Къанын тегюлдю. Ачыуумдан, не этерге билмей, эки бёрюню эки къолтугъума къысып, ала бла бирге жерге аудум. Андан ары, эсим тайып, жукъ да билмей къалдым.

Бир заманда эс жыйып къарасам, бир къаплан санларымда къанагъан жараланы зыбыр тили бла акъырын жалай тура эди. Мен аны таныдым – ол жол мен къапхандан ычхындыргъан къаплан! Тегерекке къарасам, – битеу бёрюле жерде дырын болуп.

Мен къапланны боюнундан къучакъладым. Ол да, кесин манга ышып, къуйругъун ойнакълатды.

Игилик унутулмайды деген кертиди. Къапланны мен ёлюмден къутхаргъан эдим да, ол да къутхарды мени ёлюмден. Доммайны мыллыгын алып, юйге келдим. Юйдегиле, мени халымы кёргенде, уллу къайгъыгъа къалдыла.

– Жарсымагъыз, хар зат да тапды! – деп, мен аланы къаугъаларын шошайтдым.

АЛТЫН КЪАМА

Гюржю патчах кюлюочюлени жыяды деген хапарны эшитдим да, тамашагъа бир къарайым деп, мен да ары атландым. Кюлюочюлени уа ол не хыйсапдан жыйгъанын билген да этмей эдим.

Барсанг а аллайгъа бар!.. Халкъ асыры кёп басынгандан, жер кёрюнмей эди. Бир мыйыкълы гюржюлюге:

– Мында не иш барды? – деп сордум.

– Э-э-э, кацо, кёремисе, кюлдюрючюле жыйылып, патчахыбызны кызын кюлдюрюге кюрешедиле. Ол туугъан кюннөндөн бери кюлмейди. Аны ким кюлдюрсе да, патчахыбыз алтын къамасын анга берликди. Къама уа къамамыды!.. Аны кыныны юсюнде жюз мермер ташы барды. Жютюлюгю уа кыылкыяр! – деп, мыйыкълы киши манга тынгылы хапар айтды. Кюлдюрюге уллу хунерим болмаса да, аны эшитгенде, мен сагъайдым. Нек дегенде быллай бир иги къама къоллу болургъа эрттеден да муратым бар эди. Таулуну кишилиги не заманда да бёркюнден бла къамасындан билине келгенди. Тейрини ахшылыгъындан – бёркюм бар эди. Къамам а адам кёзю илинирча туюл эди. Бир жол, Къобаннга баргъанымда: «Ант этдим, джаным, бёркюнге къарап, сени тулпар сундукъ, къамангы кёргенде уа, хуначы малкъарлыгъа ушатып кёйдукъ...» – деп, къарачайлыла мени масхара этген эдиле. Ма андан бери итине эдим былай бир тынгылы къама табаргъа.

Къысхасын айтханда, адамланы аралары бла сыптырылып барып, кюлдюрючюле жыйылгъан жерге жетдим. Къарасам, – гюржю патчах тахтасында олтуруп, кызы уа аны жанында сюелип. Кеси бир ариучукъ, алай бети уа – мудах.

Кюлдюрючюле, кезиу-кезиу, алгъа чыгъып, кызыны аллында аяусыздан кюле эдиле. Алай, ала не бек кюлселе да, кызыны бети бирда тюрленмей эди.

Мен да къарап тургъанлай, ортагъа бир бурмачач киши чыкъды.

– Бу уа Африкадан келгенди, – деп баямлады билдириучю.

Бурмачач алай кюлюп башлады, ахырысы, тауланы зынгырдата эди. Бирде айгъырча кишнеп, бирде уа бугъача ёкюре эди. Адамла да киндиксиз бола эдиле аны кюлгенине. Мен да кюлдюм. Алай патчахны кызы кюлмеди. Кюлген угъай, нек эсе да къашларын туюдю. Бурмачач, ачыуундан, жиялгъан окъуна этди.

Аны ызындан ортагъа бир французлу субай жаш чыкъды. Ол да аяусуздан кюлюп кюрешди. Улакъча да макъырды, тауукъча да къанкъылдады. Халкъны кюлдюре эди, алай къызыны уа угъай. Ол бошагъанлай, ортагъа, башы тап-такъыр жюлюннген бир мазаллы тюркю чыкъды. Аны кюлгени уа жар оюлгъаннга ушай эди. Бёрюча улуп да кёрдю, алай къызыны кирпигин да теппиралмады.

Къайдан эсе да, Индонезия жанындан келген бир мискин а, асыры къычырып кюлгенден, тамагъын жыртып, ёню къаныгъыш къалды.

Алай эте, кюлдюрюучюле тауусулдула. Патчахны къызы да къалды, къашларын тюйгенлей.

– Энди уа бармыды къызыны кюлдюрлюк адам?! – деп хахайлады билдириучю.

Мен, иймене-иймене, ортагъа чыкъдым. Адамла манга сейир этип къарадыла. «Тейри, бу бёркю уа кёкню окъуна кюкюретир!..» – деген мысхылдаулары да эшитдим. Бирле уа, керти да, мен кёк кюкюрегенча кюллюк сунуп, къулакъларын кёоллары бла битедиле.

Мен а патчахны къызыны аллына жууукъ бардым да, ауузуму кенгнге ачып, къынкъ деп бир таууш чыгъармай, хап деп, гаямы жабып къойдум. Къыз, чыммакъ тишчиклерин да ачып, шаудан суу шорхулдагъанча, ариу кюлдю. Аны кёргенде, патчах, асыры къууаннгандан, тахтасындан жыгъылып кетерге аздан къалды.

– Сен кимсе?! – деп сорду ол манга.

– Алдарбек, – дедим мен.

– Аперим, жигит, аперим! Къайсы жерденсе?

– Курнаятдан.

– А-а-а!.. Сора сен басиятса?

– Хау, малкърлыма.

– Аперим санга! – деп, патчах белинде алтын къамасын тешип, манга узатды.

Ол алай этгенлей, кюлдюрюучюле анга уллу дау этип тохтадыла, бу ким эсе да, кюлгени да болмай, къаманы мынга бересе деп.

– Да сиз бош кюлдюрюучюлесиз. Бу уа керти да кюлкюлю адамды, – дегенни айтды да, къамасын кёолума туттурду.

Мен да, аны алып, ыспас да этип, кетерге тебирегенимлей, патчахны къызы манга, баш ийип, кёолун узатды. Мен да аны жумушакъ кёолчугъун кёолума къысдым. «Бшарыуунг бетингден кетмесин!» – деп, алгъыш этдим анга. «Энди келирмисе?» – деди ол манга, жашыргын кёз къысып. «Келирме», – деп, сёз бердим.

Алай бла, гюржю патчахны алтын къамасын да белиме тагъып, Курнаятха къайтдым.

Бу къаманы мен бюгюн да, бюгече да белимден тешмей жюрютеме.

ЖЕР ТЮБЮНДЕ

Жашауумда мен кёп къыйынлыкълагъа тубей келгенме. Аладан бири эсимден кетмейди.

Бир жол, сарыкзулакъ ажириме да минип, уугъа чыккъдым. Уштулу тюзге жете баргъанымлай, таула гюрюлдеп, жер къаты тепди. Атым да, мен да жыгъылдыкъ. Къаяладан юзюлген уллу ташла, къутургъан бугъалача, бир бирлерин тюрте, баш энишге къуюлдула. Аладан бири мени юсюме келе тургъанлай, аякъ тубюмде жер жарылды да, къайры эсе да, тереннге урдум да кетдим.

Кёпмю бардым, азмы бардым – андан хапарым жокъду. Нек дегенде эсим азгъан эди. Жайыкыгъанымда, къулагъыма тюрлю тауушла эшитилдиде. Кючден бла бутдан кёзлерими ачып къарагъанымда, бир уллу терекни тубюнде жатып тура эдим. Аны бутакъларыны къыйырлары уа мени санларыма жабышып эдиле.

– Ахшы улан, бир кесекге дери къымылдамай тур! – деген ауазны эшитдим.

Къымылдайма десем да, къымылдаяллыкъ туююл эдим. Санларым барды деп билмей эдим. Бир заманда онг аягъымы баш бармагъы къызып тебиреди. Аны ызындан сол къулагъымы къыйыры жылынды. Башымы ичинде къазан къайнай тургъанча болду. Битеу чархым дыгъыл этип тебиреди. Мен амалсыз болдум. Кюллюгюм да келди. «Къымылдама, Алдарбек! – деген тиширыу ауаз къулагъыма чалынды. Мен сагъайдым. «Мени атымы билген бу не адамды?» – деп, сейирге къалдым.

Бираздан мен арталда жайыккъдым. Тегерегимде не эсе да бир тюрлю адамла айлана эдиле. Бек сейири – хар бирини бешишер кёзю, ючюшер а къоллары бар эди. Атлагъан да бизнича этмей эдиле. Чорбат чыпчыкълача, секирип-секирип атлай эдиле. Аладан бири – ариу тиширыу – эки кюлю бла башымдан тутду да, ючюнчю кюлю бла уа къашларымдан сылады.

– Сен кимсе? – деп сордум.

– Тынч тур. Алыкъа санга не къымылдаргъа, не сёлесирге жарамайды, – деди ол.

Ауузуму жапдым. Алай эки кёзюмю уа жабалмадым. Тиширыуну ариулугъуна тамаша этип къарагъанлай

турдум. Бираздан терекни бутакълары мени санларымдан айырыла башладыла. Ол манга бек кыйын кӛрюндю.

– Тӛзген эт. Бусагъат хар зат да тап боллукъду, – деди ариу тиширыу, биягъыча, ючюнчю кӛолу бла къашларымы сылай.

– Сен айтсанг, мен жаханым отха да тӛзерме! – дедим. Аны беш кӛзюнден жилтинле чыкъдыла.

Терекни бутакълары мени санларымдан айырылып бошалгъандан сора, тиширыу мени башымы ийди да, ёрге турду. Мени кӛюп кыйры бараса дегенча, анга кӛолларымы создум.

– Ахшы улан, ёрге кӛобаллыкъ эсенг, кӛрчю, – деген базыкъ ауаз эшитдим.

Жатып тургъан жеримден кыйналып турдум. Ары бери тентиредим. Алай жыгъылгъан этмедим. Манга дуня бла бир кӛз къарап тура эди.

– Мен кыйдама? – деп сордум.

– Жер тӛбюнде, – деп жууаплады аладан бири.

Сейир-тамаша болдум. Жер тӛбюнде жашау болур деп, кимни эсинде бар эди?! Мен хайран болуп тургъанымлай, ариу тиширыу, келип, ючюнчю кӛолу бла мени билегимден тутду да, арлакъда сюек кӛалауну кӛатына элтди.

– Была сеникиледиле, – деди ол манга, ууалгъан сюеклени кӛргюзтӛп.

– Кӛалай?! Бу хымпыш болуп тургъан баш сюек да меникимиди?

– Хау.

– Да сора мен кӛалай сау кӛалып турама да?!

– Ма бу терекни хайырындан, – деди ариу тиширыу. – Быллай терекле жаланда жер тӛбюнде ёседиле. Ала доктор терекледиле. Сени ууалгъан сюеклеринги орунуна жангы сюекле кӛозлатхан да ма бу терекди.

– Пай-пай-пай! – деп сейирсиндим.

– Бу тереклени хайырындан, жер тӛбюнде жашагъанла не кӛарт болмайдыла, не ёлген этмейдиле. Кӛарт бола башлагъан, доктор терекни тӛбюне келип, аны бутакъларыны кыйырларындан кӛоллары бла тутханлай, жаш болуп кӛалады. Бу терекле жаланда бизге, жер тӛбюнде жашагъанлагъа, жарагъан сунуп туруучу эдик да, ала башха дунялада жашагъанлагъа жарагъанын да билдик. Ма бу санга кӛарап тургъанла барысы да уллу алимледиле. Ала сени тирилгенинге сейир этип турадыла.

– Анда-санда быланы кӛзлеринден от жилтинле чыгъадыла. Бир-бирледе сени кӛзлерингден да учхурукъла учадыла. Ол неди? – деп сордум мен.

– Ол а бизни кюлгенибизди, – деп ангылатды манга ариу тиширыу. – Бизни ышаргъаныбыз, къууаннганыбыз да кёзлерибизни от чакъгъанындан белгили болады.

– Ашагъан а не этесиз? Мен ач болгъанма, – дедим.

Ариу тиширыу доктор терекни чапыракъларындан бирин юздю да, манга берди.

– Муну юч кере ийисге, – деди.

Ол айтханлай этдим. Ачлыгъым кетди да къалды. Асыры сейирден, хайран болдум. Чапыракъны дагъыда ийисгедим. Ашагъан ашым тамагъыма келип тыгъылгъанча болдум.

– Экиден, ючден кёп ийисгерге керек туююлдю, – деди ариу тиширыу, кёзлеринден от жилтинле чыгъа. Хар затны мардасы болады. Аны бузаргъа жарамайды. Чапыракъны хуржунунда тут. Ол санга жети ай бла жети кюннге ийисгерге жетерикди.

– Муну ийисгегенден сора, зат ашарыкъ туююлмеми!

– Угъай. Бизни ашыбыз олду.

– Мен шорпасыз жашаяллыкъ туююлме, – дедим, мудах болуп.

– Жашарыкъса. Доктор терекни чапырагъы сени ач этерик туююлдю.

– Эт да ашамаймысыз?

– Айтама да, бизде аш-суу деген зат жюрюмейди.

Мен сагъышха къалдым. Мудах да болдум. Къойну жауурун къалагъын кемириучюм эсима туюшдю.

– Сен къайгъы этме. Жер башындан эсе мында игиди, – деди ариу тиширыу, юч къолу бла да бетими сылай. – Мында биз эркин жашайбыз. Къыралла жокъдула. Уруш болмайды. Сиздеча, адамла бир бирлери бла туююшмейдиле, бир бирге ётюрюк айтмайдыла, бир бирни алдамайдыла...

Багъалы сабийле, хапарым асыры узакъгъа созулуп барады. Аны себепли былайда тохтайым да, къалгъанын келир жол айтырма.

ЖУГЪУТУР БАЗУК

Бир кезиуде Курнаятда бизден жарлы юйюр жокъ эди. Битеу байлыгъыбыз бир кёкбаш эшек бла эки эчки болуучу эдиле. Бизни жашатхан да ала эдиле: бир сау-гъанда, эчкиле ючюшер челек сют бериучю эдиле. Алай, жарлыгъа байлыкъ жарашмаз дегенлей, бир кечеге ала-ны экисин да бёрюле ашап кетдиле.

Асыры амалсыздан, атам, к'яайнладан бир болуш-
лукъ табалсам деп, Бызынгыг'а тебиреди.

– Мени да биргенге ала бар, – деп тиледим андан.

– Уг'ай, уг'ай, эшекге артыкъ жюк боллукъса. Ол хайырсыз мени да элталг'а эди, – деди атам.

– Охо, мен жаяу барырма.

– К'яалай барлыкъса мындан ары жаяу? Узакъ жолду.

– Бараллыкъма, – деп, к'яаты болдум.

– Охо, элт муну да биргенге. Туудукъчукъ да келген-
ди деп, андаг'ыла да к'юуанырла, – деди атам.

Ол алай айтып тилегенден сора, атам бойсунду. Алай
бла, экибиз да жолг'а чык'дык: атам эшекге минип,
мен а аны ызындан жаяулай.

Ол заманда мен жети-сегизжыллыкъ жашчыкъ эдим.
Иги кесек жол к'юратхандан сора, атам, манга эриген
болур эди, эшекден тышду.

– Энди сен мин. К'юрюп турама арыг'анынгы, – деди
манга.

– Уг'ай, арымаг'анма, – деп, минерге унамадым.

– Сен не тукъум хыпьярса, кесинг айтхан болмаса,
адам айтханга тынгыламаг'ан!.. – деп, ол манга урушду.

Алай, не бек кюрешди эсе да, унамадым эшекге ми-
нерге.

– Сен мени сабий сунуп тург'анлыкъг'а, мен сабий
туйюлме, – дедим анга. Атам, манга к'яарай кетип, жу-
мушады.

– Да болг'а эдинг алай а, – деп, инбашымдан да к'яакъ-
ды.

Биз Бызынгыг'а к'яарангыда, эл тынчая башлаг'ан
кезиуде жетдик. Ахлуларыбыз бизге жарыкъ болдула.

– Алдарбек, Алдарбекчигибиз!.. – деп, ала мени бю-
тюнда сыйлы к'юрдюле.

Сыйланып бошаг'аныбыздан сора, атам келген жу-
мушун айтды.

– Тейри, биз да артыкъ онглу уа туйюлбюз, алай не
этериксе, к'юлубуздан келгенича, болушург'а кюре-
ширбиз, – дегенни айтдыла жууукъла.

Аланы жууаплары атамы артыкъ бек к'юуандырма-
ды. Алай ол к'елк'алдысын алаг'а сездирмеди: ойна-
г'ан, кюлген кибик этип к'юйду.

Экинчи кюн ахлуларыбыз беш-алты арыкъ токълуну
жыйышдырдыла.

– Тапханыбыз быладыла, – ыразы болугъуз, – дедиле
ала бизге.

– Сау болугъуз, – деп, атам да, мен да кетерге теби-
редик.

– Охо, ашыкъмагъыз. Бюгюн бийибиз жашына Къа-
бартыдан келин келтиреди. Тойгъа къарай кетигиз, – де-
диле жууукъла.

Аны эшитгенде, мени кёзлерим жандыла. Атам мени
къууанчлы болгъанымы сезип, къалыргъа ыразы болду.

Битеу бызынгычыла сыйлы бийлерини къаласына
жыйылдыла. Къазанла къайнай эдиле, башларындан да
тылпыулары барып. Шапа тиширыула, къадалышып,
хычинле, лёкъумла, бёрекле, гыржынла эте эдиле. Са-
бийле да ойнай эдиле, тегерекни жабугъа алдырып. Уллу
арбазда ариу къызла, бир бирге жетдирмей, къобуз согъа
эдиле.

Кюн тюшден аугъан кезиуде акъ башлыкълы атлы-
ла, орайданы да бардыра, келинни келтирдиле. Бий да
чомартлыгъын кёргюзтдю. Столланы юслери этледен,
хычинледен, къош бишлакъландан, халыуадан, боза гоп-
панладан толудула. Мен, ашха-суугъа хазна эс бурмай,
аякъ бюгюп, жер тепдирип тепсегенлеге къарай эдим.
Бир заманда бий, къолуна да бир уллу базукну алып,
халкъны аллына чакъырды.

– Бу къууанч кюнюмде, бу базукну ким сындыралса
да, анга къой сюрюу берликме, – деди.

Олсагъатдан базук къолдан-къолгъа ётюп башлады.
Базук жугъутур базук эди. Кёпле кёрдюле кючлерин
сынап, алай базукга къарыу эталгъан адам чыкъмады.
Базук, айлана келип, мени атамы къолуна тюшдю. Ол,
аны сындырама деп, терлегенлери да барып, кёп кюреш-
ди. Болалмады.

– Эй, хомух курнаятчы, аны къой да, ма муну сынды-
рып кёр, – деп, ким эсе да биреулен, анга тауукъ бутну
сюегин узатды.

Жыйылгъанла харх этип кюлдюле. Атам, уялып,
жерге кирлик болду. Анга алай этгенлери мени ачыуу-
му къозгъады. Жюрек отум жанды. Ётюм къайнады.
Кёзлериме къан чапды. Атамы къолундан базукну сер-
меп алдым да, тобугъума салып, чыкъар-мукъур таууш
этдирип ууатдым. Ол сыннганда, аны бир жаркъасы,
чартлап барып, атамы тауукъ сюек бла хыликкя этген
кишини мангылайына чанчылды.

Халкъ тамашагъа къалды. Бий, келе келип, эки къо-
лу бла да кётюрюп, мени къоюнуна алды.

– Сен кимсе, ахшы бала? – деп сорду ол.

– Аны жашыма, – деп, атамы кёргюзтдюм. Бий, ата-
мы да къолун тутду, уллу ыспас этди.

– Уллу Тейрибизге махтау болсун, халкъыбызны
ичинде, сенича, тынгылы улан ёсюп келгенине! – деп,

бий хуржунундан ууучу бла бир алтын ахча чыгъарып, мени ууучума къуйду.

Экинчи кюн атам да, мен да бий берген къой сюрююно аллыбызгъа сюрюп, ызыбызгъа атландыкъ. Ахлуларыбызны токълуларын да кеслерине къойдукъ. Жолда бара, атам манга: «Алдарбек, энди билдим сени киши болгъанынгы!» – деди.

Аны ол махтауу манга бийни махтауундан эсе, кѐп да сыйлы кѐрюннген эди.

ЖИЛЯНЛА ДУНИЯСЫ

Курнаятдан ѳрге ѳтюп, терен къолну башында, Жиян тала деп бир таша жерчик барды. Алайны хапарын айтыргъа мен эрттеден да итинип тургъанма. Алай айтыргъа амалым болмай тургъанма. Нек болмагъанын а бусагъат ангыларсыз...

Бир жол атам, уугъа кетип, кѐп туруп къайтды. Бетинде къаны жокъ эди. Не эсе да бир затдан къаты къоркъуп келгенин ангыладыкъ. «Айт, санга не болгъанды?» – деп къысдыкъ.

– Терен къолну башында бир сейир иш кѐрюп келеме. Бир гитче талачыкъ – жияндан топпа-толу! Талачыкъны ортасында уа – бир кенг тешик. Андан жиянла, окълача, атылып чыкъгъанларын кѐрдюм... – деп, атам хапарын жарты-къурту айтды.

Аны эшитгенден сора, тынчлыгъым кетди, жиян таланы кѐрлюгюм келип, шаурдатчы тенгим Ибрахимге тюбеп, хапарны анга да айтдым. Ол да ол «сейирликни» кѐрюрге къызынды. Андан, кишиге да билдирмей, экибиз да, жиян талагъа кетдик. Терен къолну ичин къыдыра барып, ючюнчю кюнде атам айтхан жиян талагъа жетдик. Сени жауунг да аллайны кѐрсюн! Къара, къызыл, сары, кѐксюл жиянладан бармакъ басар жер жокъ! Кеслери да огъурсузла, тынгысызла.

Ибрахим, къоркъуп, мени да къоюп, къачып кетди. Ол кетгенлей, жиянла тѳгерегими алдыла. Башларын кѳтюрюп, манга сейирсинип къарадыла. «Келе келип, жиянлагъа аш болуп къалдым да!» – деп, ичимден жарсыдым. Алай, бир насышха, ала манга тиймедиле. Болса да мен кетерге ашыкъмадым. Талачыкъны ортасында тешикден, садакъ окълача, жиянланы атылып-атылып чыкъгъанлары не зат болгъанын биле кетерге къаст этдим. Мен тешик таба тебирегенимлей, жиянла, эки жанына туруп, манга жол ачдыла. Сакъ атлай, тешикни къатына бардым. Ичине къарайма деп, боюмуу алгъа

созгъанлай, аягъым басхан жер оюлду да, къайры эсе да бирге ташайдым.

Учуп барып, бир жумушакъ затны юсюне доп деп тышдюм. Аберим ачыды деп билмедим. Къадалып, аягъы юсюме сюелирге кюрешдим. Къарасам – жап-жарыкъ дуния! Тегерегим а жиянладан толуп!

Бир къызыл жиян, къатыма келди да, къарап-къарагъынчы, юсюме чулгъанды. Ол мени асыры къаты къысхандан, анга арталда къарыу эталмадым. Андан жиянла, басынышып, мени къайры эсе да алып бардыла. Бек алгъа уллу ташланы аралары бла тенгиз жагъасына элтдиле. Ызы бла уа бир кенг дорбуннга кийирдиле.

Жиянла, бир бирлерине да сызгъыра, мени жети эшикден этдюрдюле. Ахырында, бир мюйюзлю жиянны аллына элтип сюедиле. Аны башында – алтын такъыясы, боюнунда уа жаухар минчакълары бар эдиле. Ол манга тамаша болуп къарады. Сора, ауузундан, сенек бутакълача, айры тилин чыгъарып, манга сызгъырды. Къалгъан жиянла да сызгъырышдыла. Была бир бирлери бла сызгъырып селешгенлерин ангыладым. Мюйюзлю жиян манга чулгъанып тургъан къызыл жияннга, къысха-къысха, юч кере сызгъырды. Къызыл жиян олсагъатдан мени бошлады.

Солуууму эркин алып, эс тапдым. Мюйюзлю жиян, белимде къаманы керюп, тынгысыз болду. Къуйругъу бла узалып, къамамы къынындан чыгъарды. Кез аллына тутуп, ары бла бери айландырып къарады. Къарай кетип, жиянлагъа сызгъырды. Жиянла ахлары кетгенча болдула.

Бу кезиуде бир акъ жиян терк окъуна жетди да, мюйюзлю жиянны аллында башын ийип тохтады. Ала бир бирге сызгъырышдыла. Сора акъ жиян манга бурулду да, билмей тургъанымлай, ауузума тюкюрдю. Ууун чачхан сунуп, ахым кетди. Алай, мен бош къоркгъан эдим. Акъ жиянны тюкюрюгю ауузума тышгенлей, жиянланы тиллерин ангылап башладым.

– Сен кимсе, къайданса? – деп сызгъырды мюйюзлю жиян манга.

– Мен таулума... курнаятчы, – деп, мен да анга сызгъырдым.

– Атынг а къалайды?

– Алдарбек.

Атымы эшитгенлей, мюйюзлю жиян игида ёрге туруп, башын алгъа созду да, мени кесине къысып къучакълады. Не этерик эдим, мен да къучакъладым аны. Ол къамамы да кесиме къайтарды.

– Сени юсюнден мен эшите-эшите тургъанма. Былай тубешгенибизге бек къууандым, – деди мюйюзлю жилиян.

– Мен къайдама, не жердеме? – деп сордум анга.

– Сен жерни ючюнчю къатысында – жилиянла дуниясындаса. Мен а бу дунияны патчахыма.

– Жилиянла жер юсюнде да бардыла. Ала уа сизден мидиле? – деп сордум мен анга.

– Хау, ала да биздендиле. Алай ала гюняхлы жилиянладыла. Мында аманлыкъ иш этгенлени биз ары – жер юсюне – къыстайбыз. Сен, жыгъылып, бери тюшген тешик аланы жолуду – харамлыкъны жолу, – деп ангылатды мюйюзлю жилиян манга.

Мен сейир-тамашагъа къалдым.

– Анга сен бош сейир этесе, – деди ол, къуйругъу бла мени башымдан сылай. – Адамланы гюняхлыларын да, Уллу Тейри кёкден жерге къыстагъанды, азап чегип, терсликлерин ангыласынла деп.

– Сора, мен да Тейри къыстагъан гюняхлы адамладан бирлеримеми?

– Угъай, Алдарбек. Сен гюняхладан тазаланганладанса. Алай адамланы кёбюсю, алыкъа аманлыкъ ишле этиулерин къоймагъандыла. Урлайдыла, улутха аладыла, тил этедиле, ётюрюк айтадыла, уруш ачып, къан тегедиле. Аллайланы хатасындан, тюз ниетли адамла да къыйынлыкъ сынай жашайдыла...

Патчах жилияны айтханлары мени терен сагъышха къалдырдыла. Дуниягъа кёзлерим жангыдан ачылгъанча болдум.

– Алдарбек, мен сени, кесиме ёзюрю этип, мында къалдырыгъа сюеме, – деди жилияланы патчахы.

– Угъай, угъай, – деп, мен къаугъалы болдум. – Юйдегилерибиз жарсып турлукъдула. Мен Курнаятха кетерге керекме!

Жилиянла жалынып, тилеп кюрешдиле, къал деп. Алай мен арталда унамадым. Унамазлыгъымы билгенден сора, жилияланы патчахы:

– Ахшы, биз сени ызынга къайтарайыкъ. Алай сен бизге келгенинги юч минг жылгъа дери адамлагъа айтмазгъа керексе, – деди.

– Аллай бирге дери уа нек? – деп сордум мен.

– Юч минг жыл озгъунчу, сен бизни хапарыбызны айтып къойсанг, адамла бизге тынчлыкъ берлик туююлдуле, ырысхыбызгъа сугъанакълыкъ этип. Ырысхы уа бизде кёпдю. Жер тубюнде болгъан алтын байлыкъны, беш этип, тёртюсю бизни къолубуздады. Юч минг жыл

озгъандан сора уа, айтама десенг, айтырса. Ол заманнга, биз былайдан кёчюп кетерикбиз, адамла тапмазча, узакъ жерге, – деп бошады сёзюн жилинланы патчахы.

Юч минг жыл озгъунчу, мен бу кёргеними бир жаннга да айтмазгъа деп, жилинлагъа сёз бердим. Андан сора ала мени «харам жолгъа» элтдиле да, гюняхлы жилинла бла бирге ызыма ашырдыла. Къарап-къарагъынчы, тешикден ёрге, садакъ окъча атылып, жилин талагъа чыкъдым.

Ма, андан бери юч минг жыл да озду, мен да бу хапарымы айтыргъа онг тапдым.

АХШЫЛЫКЪ

Курнаятны патчахы Хунабайны Кюнюкай деп ариу къызы болгъанды. Мени шауурдатчы шуёхум Ибрахим, аны суйюп, тели долургъа аздан къалгъанды. Хапаргъа кёре, къыз да суйгенди Ибрахимни. Алай Хунабай жангыз кызын, Ибрахим кибик, бош адамгъа берирге унамагъанды. Унамагъаны бла да къалмай, мыртазакъларына айтып, Ибрахимни къара кесеу этгинчи туюдюргенди. Аны эшитгенде, Кюнюкай да жилинланы чыкъды.

Кюнлени биринде Хунабай, бийикге секирип, ким хорласа да, къызымы анга берликме деген хапар жайды. Аны эшитип, дунияны жер-жеринден Курнаятха хайт деген жашла келдиле. Патчахыбыз эришиулени Къула тюзде бардырыргъа деп белгиледи. Кесини чатырын анда салдырып, кызын да биргесине ары элти. Къула тюзге мен да бардым – эришиуге къатышыргъа деп угъай, бош, тамашагъа къараргъа деп. Барсам, секириучюле аяусуздан жарау эте тура эдиле. Аланы арасында Ибрахимни да кёрдюм. Ол да кюреше эди, жарау этип, терлегенлери да саркъа.

Мен, айлана барып, патчахыбызны чатырыны къатына жууукълашдым. Кюнюкайны кёрдюм. Бу жолгъа дери мен аны кёрмеген эдим. Кертиси бла да, бир ариу жан! Жюрегимде от жаннганча болдум. Чатырны къатындан кетеригим келмей къалды. Алай, къайдан чыкъды эсе да, кёлулда да гита балтасы бла бир сарымыйыкъ мыртазакъ чыкъды да: «Бу тийреге жанларгъа жарамайды!» – деп, мени чатырдан кенгнге кыстады. Алайдан кетип бара тургъанымлай, Ибрахимге тубедим. Ол, Кюнюкайны кёрюр ючюн, чатыр таба бара тура эди.

– Бош бараса. Ары кишини да жанлатмайдыла, – дедим анга.

Ол ауур кючсюдю. Мыккыл болду.

– Бу жол Кюнюкайдан кюру кълсам, кесими Чокъуракъ кълайдан атарыкълма, – деп ахтынды ол.

Анга жаным ауруду.

– Кёлсюзлюк этме, шуехум. Эришиуде хорласанг, Кюнюкай сеники боллукълду, – дедим.

– Айхай, хорлагъан окълуна этсем да, Хунабай, сылтау этип, кълзын манга бермей кълор деп кълоркълма.

– Аны ючюн бирда кълоркълма. Ол берген сёлонден кълайтырыкъл тълюдю, – деп кёллендирдим шуехуму.

– Сен кесинг а нек келгенсе? – деп сорду манга Ибрахим, тынгысыз болуп.

Мен, терк жууап эталмай, тыгълып кълалдым.

– Айтмасанг да билеме. Сен да Кюнюкайдан умутлу болуп келгенсе, – деди шуехум, манга кълынгыр къларап.

– Да, тейри, санга чырмау болургъл сълмейме ансы... – деп, сёлюмю ахырын жутдум.

Ибрахим, жукъл да айтмай, жаруа этерге кетди.

Эришиуле ингир салкълында башланыргъл керек эдиле. Ингир да болду, алай башланмадыла. Секириучю жер да хазыр этилгенди. Баям, патчахыбыз сокълуранган болур деп, тынгысызландыла адамла. Алай, кёл да турмай, патчахыбыз чатырындан чыкълды да:

– Ашыкълмагълыз! Эришиулени башлар ючюн, жауун керекди, – деди. Адамла бютюнда уллу сейирге кълалдыла. Жауунну не ючюн керек болгъланын киши да ангыламады. Тейри буюргъланча, ол кюн окълуна жауун жауду. Бираздан ол да тохтады. Булутла бийикге кёлюрлюп, Кълула тълню башы бла тейри кълылыч да керилди. Патчахыбыз да чатырындан чыкълды, кълзыны да кёлундан тутуп.

– Энди башлагълыз, – деди ол жълылгълан уланлагъл. Ма бу сиз кёлрген тейри кълылычны юсю бла ким секирип ёталса да, Кюнюкай аны сайларыкълды.

Киеулюкле оу-шау этдиле. Башларындан тутуп, бушуу-бушман болдула. Патчахха тырман окълуна этдиле, адамны кёлундан келмезлик ишни бизге нек буюраса деп. Алай Хунабай сёлонден кълайтмады.

– Базынганыгълыз жокъл эсе, ызыбызгъл кълайтабыз, – деди патчах.

Адамла барысы да шум болдула. Хунабай, кълзыны да кёлундан тутуп, кетип тебиреди.

– Угълай, съллы патчахыбыз, кетмегиз! Мен... мен базаынама! – деп, Ибрахим алгъл чыкълды.

Патчах тохтады. Ибрахим а, эки кӱолун да кӱкге со-
зуп, Уллу Тейриден болушлукъ тиледи да, алгъа сызыл-
ды. Чаба барып... секирди. Алай, кеси ёсюмюнден бийик-
ге да секиралмай, кюлкюлюк болуп кӱалды. Хунабай
да, кӱарынындан тутуп, харх этип кюлдю. Ибрахим а,
не этерге билмей, тобукӱларын туйюп жилияды.

Ортагъа бир кӱара араплы чыкӱды, кӱайын терек-
ча, узун, бӱкем жаш! Ол, битеу кючюн жыйышдырып,
ажирча кишнеди. Сора, чаба барып, кӱкге чынгады! Бо-
лалмады... Тейри кӱылычха башы жетип кӱалды. Аны
алай залим секиргенине адамла сейир этдиле. Кӱарс
окӱуна урдула. Алай араплы жашны жюрегине ол зат
асыулукъ бермеди. Кюнюкайдан кӱурлай кӱалгӱанына
бек ачыу этди.

– Энди уа ким? – деп сорду Хунабай.

Базыннган адам чыкӱмагӱандан сора, мен жеримден
турдум. «Алдарбек, сен а не этесе?!» – деп кюлдюле адам-
ла. Алай аланы мысхылдагӱанларын мен кӱулагӱыма
да алмадым. Кеси кесими кӱызындырып, тейри кӱылыч
таба от болуп чапдым. Чабып барып – секирдим! Тейри
кӱылычны башы бла аудум!

Кӱула тюздегиле барысы да сейир-тамашагӱа кӱал-
дыла. Хунабай мени кӱучакӱлады.

– Кюнюкай сениди! – деп, кӱызыны кӱолун манга
тутдурду. Мен а, Кюнюкайны алып, жилия тургӱан Иб-
рахимни кӱатына бардым.

– Эки суйгеннге болушхан уллу сууапды! – деп, мен
Кюнюкайны бла Ибрахимни кӱолларын бир бирге тут-
дурдум.

Аланы бетлерине нюр жайылды. Халкӱ манга бек
ыразы болду.

Ма Ибрахим тенгиме бир жол мен аллай ахшылыкӱ
этген эдим!

ШАЙТАНЛА АРАСЫНДА

Шайтанла энди кӱуругӱандыла ансы, эртте заманла-
да кӱп болуучу эдиле. Ала адамланы алдап болгӱанды-
ла. Акӱылдан окӱуна шашдырып тургӱандыла. Алагӱа
мен да бир кере тубегенме. Аны юсюнден хапарымы да
айтайым сизге.

Бюгюн кибик эсимдеди: Курнаятны баш жаны жилин
жырмаш кӱалын агӱач болуучу эди. Ары баргӱан не-
да тас болуп кете эди, не-да андан шайтанлы болуп чыгӱа
эди. Кӱысхасын айтханда – агӱачны ичи шайтанладан

толу эди. Курнаятда атлары айтылгъан батырла окъуна агъачха кирирге базынмай эдиле.

Бир жол манга Холам башында Усхур деген шахаргъа барыргъа тюшдю. Анда базук сындырыучуланы битеукъыраллыкъ эришиулери бара эди. Пелиуанла сындыралмагъан бугъа базукну сындырып, биринчи саугъаны мен алдым. Саугъа уа аллай саугъамы эди – алтын жүгенли къуш къанатлы акъ ажир!

Атыма да минип, Курнаятха къайтдым. Юйге келсем, атам да, анам да, къарындашларым да жилияй тура эдиле. Мени ахым кетди.

– Не болгъанды сизге? – деп сордум.

– Отубуз ёчюлдю, эшигибиз жабылды! – дей, анам юсюме къапланды. – Шамсачыкъны шайтанла, алдап, алып кетгендиле.

– Къалай бла?

– Итибиз бла ойнай, агъач къыйырына дери баргъанын кёрдюк. Андан сора думп болду да кетди.

– Итибиз а къайда?

– Агъачда юрюп айланады, Шамсаны излеп.

Ауузлугъун чайнай тургъан акъ ажириме секирип миндим. Битеу ахлуларым, жилигъанларын къоюп, манга къарадыла.

– Къайры ахшы жолгъаса? – деди анам, ёзенгиме жабышып.

– Шамсаны излерге.

– Угъай, угъай... бир отдан чыгъып, экинчи отха киргенлей болмайыкъ, – деп, анам жерге бауурланып жилияды.

– Къой, Алдарбек. Сен агъачдан шайтанлы болуп чыкъсанг, биз ол ачыуну кётюраллыкъ туююлбюз, – деп къошду атам да.

Болсада мен ала айтханнга къарамарым. Ариу эгешчигиме асыры ачыу этгенден, жүрегим турушунлай къызыл жинк болуп къалгъан эди.

Акъ ажирими жүгенин бошлагъанымлай, эки арт аягъыны юсюне чанчылды да, ракетача, кёкге атылды. Асыры къаты желден кёзлерими ачалмарым, къулакъларым да бегитилдиле.

Бир заманда бийик къаяланы юслери бла жортуп баргъанымы эседим да, атымы жүгенин тартдым. Тёгерегиме къарадым. Курнаят кёрюнмей эди. Ёзенлени, тау сыртланы да къалын агъач басып эди. Не этерге билмей тургъанымлай, онг жанымда тик къаягъа ёрлеп бара тургъан бир уллу, къара жилияны кёрдюм. Олсагъатда къанатлы балачыкъланы ачы чююлдегенлерин эшит-

дим. Бир кесекден а эки акъ къарылгъач учуп келдиле да, жияу-сыйыт болуп, кеслерин жиян таба атдыла. Къарасам, – къая тырхыкда уя! Аны ичинде балачыкъла! Жиян, а аланы ашаргъа бара! Жиян, ауузун ачып, боюнун уягъа созгъанлай, мен садагъымы тартдым. Огъум, бара барып, аны кёзюне чанчылды. Къара жиян къаядан энишге тёнгереди. Эки акъ къарылгъач, учуп келип, экиси эки инбашыма къондула да, кёп жырладыла. Сора аладан бири, кесини жютю бурунчугъу бла къанат тубюн чучхуй кетип, бир тюгюн юзю да, манга берди. Анга адам тил битип, ол манга былай айтды:

– Игилик игилик бла къайтарылады. Ма бу туюкню ал. Аны онг хуржунунгда жюрют. Санга керек заманда къолунг бла анга тие турсанг, дуняда сени бир жан да алдаяллыкъ туююдю.

Алай айтып, эки къарылгъач да, учуп, уяларына кетдиле. Кюн да батып, кёз байлана башлагъан эди. Узакъда, агъач ичинде, бир жашил талачыкъны эследим да, атымы башын ары бурдум. Талачыкъгъа терк жетдим. Аtdан туюшуп, аны отларгъа ийдим да, кесим а жумушакъ кырдыкга сыртымдан туюшюм. Бек арыгъан болур эдим... олсагъатдан окъуна къалкъып къалдым.

Къулагъыма не эсе да бир къобуз согъулгъан тауушла эшитилип, алай уяндым. Башымы кётюрюп къарасам, – арлакъда отла жана, къазанла къайнай. Аланы тегерегинде жашла, къызла, аямай, тепсейдиле. Бир мыйыкълы киши къобуз согъады. Эки ариу жаш, аны эки жанында олтуруп, дауурбасланы дынгырдатадыла. Бу тийреде эл-журт кёрмеген эдим, была къайдан чыкъдыла деп, тамашагъа къалып тургъанымлай, бухар беркю бир киши къатыма келди.

– Алдарбек, сенмисе?! – деди ол, сейирге къалып. – Мен а ингирили бери бу акъ атлы кимди деп турама. Не ышанлап къарайса? Таныялмаймыса?

– Угъа-а-ай...

– Хы, мен анангы къарындашы Хабалайма.

Иги эслеп къарасам, кертиси бла окъуна, Хабалай! Эсде-бусда болмай тургъанымлай, анга тубегениме бек къууандым.

– Къайдан чыкъгъанса бери, Хабалай? Бу не тойду?

– Была чыганлыладыла. Тау Артына кёчюп барадыла. Манга къысха жолну кёргюзт деп тилегендиле да, угъай дерге болмагъанма. Тамбла, Теке ауушха дери ашырып, ызыма къайтырыкъма. Сен кесинг а не айлана?

– Эгешчигими шайтанла, алдап, къайры эсе да алып кетгендиле. Аны излей чыкъгъанма.

– Ай-хай-хай, не аман иш болгъанды! Бирге излейик. Бу чыганлылагъа да сорайыкъ, жолда-къолда сабий зат эслеген эселе.

Хабалай бла бирге той бола тургъан жерге бардым. Чыганлыла мени хурметли къонакъча кёрдюле. Бир ариу кюйюзню юсюне олтуртдула. Олсагъатдан аллыма жюз тюрлю аш салдыла. Мен алагъа тиймедим.

– Аша, аша! – деп, ала къаты болдула.

– Эгешчигими тапхынчы, мен аш ашяаллыкъ туююлме, – дедим. Чыганлыла не эсе да бир бири къулакъларына шыбырдадыла. Хабалай, келип, мени къатыма олтурду.

– Была бек къонакъбай адамладыла. Берген ашларындан къапмасанг, кёллерине тиериксе, – деди.

– Къабаллыкъ туююлме. Эгешчигими ачыуу тамагъымы буууп турады.

Биз Хабалай бла алай сёлеше тургъанлай, мени аллыма бир тиширыу келип сюелди. Мен аны ариулугъун айтып жетишдираллыкъ туююлме. Бетинде жулдузла жана эдиле! Алтын сыргъалары инбашларына жете! Бели уа, къумурсханы белича, иничкечик. Ахырысы, къайда болгъанымы да унутуп, ауузум ачылып къалды.

– Бу къыз сени тепсерге чакъырады, – деди Хабалай манга. – Бармасанг, кёлуне тиерикди.

Жеримден учунуп турдум. Чыганлыла, төгерек тохтап, аяусуздан къарс уруп тебиредиле. Андан къызны да аллыма салып, исламейге чыкъдым! Санларым асыры женгил ойнагъандан, къанатла битген сундум. Къыз да алай ариу тепсей эди!

Къызыгу тепсей тургъанымлай, эгешчигим дыркъ деп эсима тюшдю. Санларым бошайдыла, ампырларым салындыла.

– Не болду санга? – деп, хур къыз жилиамсырап тебиреди.

– Эгешчигими излерге керекме, – дедим мен.

Бу кезиуде къайдан эсе да, уку кыгчыргъанча, бир эриши кыгчырыкъ эшитилди. Мен сагъайдым. Бирсиле уа кыгчырыкъ эшитилген жанына къууанчлы болуп къарадыла.

– Эгешчигинги тапхандыла, – деп, Хабалай мени къу-чакълады. – Кёремисе была къаллай огъурлу адамладыла!

Кёп да турмай, къарангы агъачны ичинден бир къауум чыганлы чыкъды. Аладан бирини къоюнунда уа – мени эгешчигим Шамсачыкъ!

– Алдарбек... Алдарбек!.. – деп, эгешчигим, жиялп, эки кьолун да манга созду.

Къууаннгандан, не этерге билмей кьалдым. Шамсачыкь, эки кьолу бла да боюнума чулгъанып, кёкюрегиме жабышды.

– Эгешчигинги сау-эсен табылгъаны ючюн, жангыдан той этейик, ашайыкь, ичейик, – деп, чыганлыла къууанч тыпырлы болдула, мени жериме олтуртдула. Хабалай, алгыш этип, боза аякъланы алдырды. Мен аякълны ауузума жетдирир-жетдирмез, эгешчигим кьулагъыма ичме деп шыбырдады. Хабалайны ачыуу чыкьды.

– Сабий кьыз уллуланы кьатында тынч олтуруп турургъа керекди, – деп эсертди ол эгечиме.

Нек эсе да чыганлыла да тынгысыз болдула. Мени бла тепсеген ариу кьыз а, келе келип, Шамсачыкълны мени кьатымдан алып кетерге умут этди. Аны мен да унамадым, эгешчигим кеси да унамады. Биягъы боза аякълны ауузума элтип башлагъланымлай, Шамсачыкь кьолчугъу бла быгълныма тийди. Аны алай этгени мени сагъайтды. Акь кьарылгъач берген тюк эсима тюшдю. Кьолуму хуржунума сугъуп, тюкню бери чыгъаргъланымлай, тегерек кьуйрукълу шайтанладан толду да кьалды! Анамы кьарындашы Хабалай а мюйюзлю шайтан болуп чыкьды. Мени бла тепсеген хур кьызны уа соргъан иш да этмегиз! Аны жапысындан адам угъай, таш да кьоркьур эди!

Шайтанла, ары-бери кьачып, думп болдула. Отла да жокь, кьайнагълан кьазанла да жокь. Эгешчигим бла мен кьалдыкь. Аллыбызда уа дуния бла бир хылымылы, кир затла.

Шамсачыкълны кьоюнума кьысып, мен да кьачар кьайгълыгъа кирдим. Алай кьайры кьачаргъа билмей эдим. Тегерегим – кьалын агъач, кьарангы кече! Агъачдан чыгъаргъа жол излей, аман кюнюм башыма келди. Кьарыууму тауусуп, амалсыз болуп тохтагълан кезиуумде акь ажирими кишнеген тауушун эшитдим. Асыры къууаннгандан, арыгъланым иш да унутдум. Атны тапдым. Ол терекге тагълылып тура эди.

Шабат кюнню эрттенлигинде эгешчигим бла бирге элибизге жетдим. Битеу курнаятчыла, тышына чыгълып, тамаша болдула. Ол кюнден тебиреп, агъачларыбыздан, тауларыбыздан да шайтанла кьурудула. Бюгюн да, бюгече да, ала мени кёрселе, ахлары кетеди. Акь кьарылгъачны кьанат тюгю хуржунумда болгъланын ала биледиле. Аны ючюн кьоркьадыла менден.

КЪАБАРТЫГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Къабартыны Къафа деген сахарында Хабиж деп мени бир антлы шуёхум жашаучу эди. Бир жол ол, манга адам ийип, юйдегили болургъа хазырлана тургъанын айтдырды. Бармай къалыргъа чыртда жарарыкъ туююл эди. Аны себепли кесими жолгъа хазырладым. Атам бла анам да къайгъылы болдула, къуру къол бла барыргъа жарамаз деп. Ол заманда бизни юйюрюн жашау къолайы доюн туююл эди. Анам, къулакъларында алтын сыргаларын теши да, манга узатды, быланы келинчикге сауыгъа берирсе деп. Аланы да хуржунума сугъуп, садагъымы да алып, кёкбаш эшегибизге минип, жолгъа атландым. Алайынлай, жыйыны бла уудан къайтып келе тургъан патчахыбыз Байбай аллыма чыкъды.

– Алдарбек, къайры ахшы жолгъаса? – деп сорду ол.

– Къабартыгъа... тойгъа, – дедим.

– Бу кюйюнг бламы? Угъай, алай жарарыкъ туююлдо. Бир факъыра таулу келгенди деп, кесинги да, бизни да айыплы этдирликсе. Сен жигит уланларыбыздан биресе. Тийишли халда барыргъа керексе, – деди да, мен суймеучю жаман къылыкълы ёзюрлеринден бирин атындан тюшюрдю. Юсюнде къара чепкенин да тешдиртиди – жагъасы да, женг къыйырлары да окъа халы бла сырылгъан, хазырлары уа алтын бла жасалгъан! Патчах ол чепкенни манга кийдирген бла къалмай, ёзюрню атына да миндирди.

– Ма энди жарарыкъса! Хайда, ахшы жолгъа бар! Къабартылы къарындашларыбызгъа салам айт! – деп, Байбай къолуму да тутуп ашырды.

Кетип бара, ызыма бурулуп къарасам, ёзюр, мени кёкбаш эшегиме да минип, патчахны жыйыныны ызындан гыллыу-гыллыу эте бара эди.

Къауум кюнден мен Къафа сахаргъа жетдим. Адетдеча, сахарны къыйырында атымдан тюшюп, шуёхуму юйюне жаяу бардым. Келсем, – той да, оюн да жокъ. Арбазда бир къарт къатынчыкъ, жангыз кесинлей, тауукълагъа бла гогушлагъа нартох чача айлана эди.

– Кюн ахшы болсун, ынна! – деп саламлашдым.

– Ахшылыкъ кёр, балам! – деп жууаплады ол да.

– Хабиж а къайдады?

– Сен аны малкъарлы шуёху болурса, – дей, къарт къатынчыкъ мени юйге киргизти. Къарасам, шуёхум ундурукъда жатып. Бир аягъы да байланып.

– О-о, Алдарбек! – деп, ол ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Экибиз да къучакълашып саламлашдыкъ.

– Не болгъанды санга? Нек жатаса? Той къайда?

– Сормай къой. Хар зат да тап бола тургъанлай, аягъымы сындырдым да, төшек болдум да къалдым, – деп жарсыды Хабиж.

– Къалай бла сындыргъанса аягъынгы?

– Гинязыбыз Хатаужукъ эмилик атларын юрретирге жашланы жыйгъан эди. Бир антсыз ажирге уа бирибиз да къарыу эталмай къалдыкъ. Аны юйретебиз деп, кимле къолларын сындырдыла, кимле башларын тешдирдиле. Мен да аягъымы сындырдым. Экеулен а ёлген окуна этгендиле.

– Да ол не тукъум эмиликди, къабартылы жашла юйреталмазча?! – деп сейирсиндим мен.

– Аны айтсанг а! Эмиликден да озгъан эмиликди – чынтты тарпан¹! Энди уа гинязыбыз аны юйретгеннге жангыз къызын берирге айтханды да, арапдан, тюркден да кёп жигит келген хапары барды. Барып, сейирге къараргъа бек сую эдим, алай баралмайма, – деп ёкюндю Хабиж. Сора, бираз тынгылап туруп: – Къыз а аллай къызмыды дейсе... кюн таягъы кибики! Аты да Адиух! – деп къошду.

Ол кюн мен шуёхуму къатында турдум. Экинчи кюн а сахаргъа чыкъдым, эрикгеними кетерейим деп.

– Ат юйретген жерге бар, манга да хапарын айтырса, – деди Хабиж.

Мен тюзюнлей ат юйретген жерге бардым. Адам дегенинг – сыйынып-сыгъынып болмазча. Хайт деген кишиледен бир жюзюсю, жым-жым жылтырагъан дум къара ажирни боюнундан аркъанлап, аны жууушдурургъа кюреше эдиле. Ажир тепчиген сайын, аркъандан тутханла да, ары бла бери сюрюшюп, аман кюнлерин кёре эдиле. Хатаужукъ гиняз да, сырт башында олтуруп, къарап тура эди, ажирни аркъасына ким къоналыр деп. Алай эмиликни къатына барыргъа киши да базынмай эди.

Ахырында бир къара араплы алгъа чыкъды. Акъырын атлай барып, ажирге жууукълашды. Алайынлай ажир, ёрге секирип, арт табаны бла жашны быгъынына къакъды. Ол жерге сойланды. Аны, суйреп, бир жанына чыгъардыла.

– Энди уа бармыды кесине базынган? – деп, Хатаужукъ гиняз сырт башындан сёлешди.

Жеринден къозгъалгъан адам эсленмеди. «Тейри, былай келгенимден ары, мында да кесими бир сынай кетейим», – деген акъыл кирди башыма. Алгъа чыкъдым.

¹Тарпан – къолгъа юйретилмеген кийик ат.

– Охо, бу уа кимди? Къайданды?! – деп, жыйылгъанла сейир-тамашагъа къалдыла.

Мен ажир таба таукел бардым. Ажир, мени кёргенде, алай къаты кишнеди – битеу Кавказгъа эшитилирча. Ал аякълары бла жерни чучхуп, кесин тыйдырмай башлады. Мен кенгирекден окъуна, секирип, аны аркъасына къондум. Жалкъасына гырмыкча жабышдым. Ажир от болду. Аркъанны да юзюп, кёкге чынгады! Къарапкъарагъынчы, булутлагъа жетдик. Аладан да оздукъ. Асыры сууукъдан, эмилик да, мен да бузларгъа аздан къалдыкъ. Ажир учууун селейтди. Мен аны къызгъан къаныны сууугъанын сездим. Ол энишге айланды. Бир къарлы тауну башына келип тюшдюк. Андан Къафа шахаргъа жол тартдыкъ. Къара ажирни жууашдырып, Хатаужукъ гинязны аллына келип сюелдим. Гиняз да, халкъ да сейирге къалдыла.

– Сен кимсе? Къайданса? – деп сорду гиняз манга.

– Мен малкъарлыма... Курнаятдан.

– Тохта, тохта... Сен Алдарбек туююлмюсе?! – деп сорду гиняз.

– Хау, Алдарбекме.

– Къара, юйюнге! Андан бери аны айтсанг а! Битеу адыг халкъла, сени кишилигинги юсюнден эшитип, сейирсинип жашайдыла! Аперим, Алдарбек, аперим санга! – деп, гиняз мени къаты къучакълады да, къызын чакъыртды.

Къуулукъча, къабынып, жанып кетерге аздан къалдым, анга асыры суююннгенден. Быллай ариуну мен бу жолгъа дери кёрмеген эдим. Къыз да, мени кёргенде, бети толгъан айча жарыды, кёзлеринден нюр тёгюлдю.

Хатаужукъ гиняз Адиухну да, мени да неках бла бир юйдегили этди. Къара ажирни да манга саугъагъа берди. Тоюбуз эки жыйырма кюннге созулду. Ол бошалыргъа, Хабижни да аягъы сау болуп, анга да суйген къызын келтирдик. Аны тоюнда да тепседим, чабырларым жылтыргъынчы. Анам берип ийген эки алтын сыргъаны да келинчикни къулакъларына такъдым. Ол алагъа жүрегинден къууанды. Хабиж шуёхум да манга бек ыразы болду.

Мен, къара ажирге да минип, Адиухну да ат боюнуна алып, ызыма атландым.

– Малкъарлы къарындашларыбызгъа бизден къызыу салам айтырсыз, – деди гиняз, къызын да, мени да жолгъа ашыра.

Бир таудан ётюп, экинчи таугъа жетгенибизлей, жиянча сызгъырып, бизни таба учуп келген бир садакъ

окъну кёрдюм. Мен аны хауада сермеп тутдум. Адиух бек къоркъду. Мен да аны жапсара тургъанымлай, башында да къой териден этилген гебен кибик бёркю бла бир къарасакъал киши юсюбюзге чыкъды.

– А-а, бу сени илляуунгмуду? – деп, садакъ окъну, белинден эки сындырып, аны бетине быргъадым.

– Киши эсенг, атдан тюш! – деди ол.

Мен атдан тюшдюм. Къарасакъал, къапланча, юсюме секирип, эки къолу бла да жагъамдан тутду.

– Жанынг саулай былайдан думп бол! – деп жаныды.

– Сен кимсе? – деп, сабыр сордум анга.

– Адиух мени сойген къызымды. Атасы аны манга берирге унамагъанындан сора, абирекге чыкыгъанма, анга дерт жетдирир ючюн.

– Адиух энди мениди, – дедим анга.

Къарасакъал мени уукаларгъа умут этди. Андан экибиз да ёрелешдик. Къарасакъалны, чулгъандыра кетип, тюпге урдум. Ичи бузулгъан болур эди, ансы терк окъуна шопайып къалды. Андан сора биз, хатасыз-палахсыз, ата юйюме жетдик.

Къабартылы келинчикни кёргенде, курнаятчыла тамаша болдула. Аны ариулугъун жыргъа салдыла. Байбай патчахыбыз да Адиухха сыйлы саугъала этди. Шауурдатчы шүехум Ибрахим а, келе келип, келинчикни кёргенлей, от болду.

– Мен да барама Къабартыгъа! Мен да Къабартыгъа барама юйленирге! – деп, кесин тыйдырмай, жолгъа атланды. Алай, юч-тёрт кюнден ол ызына къайтып келди, кесин жолда ким эсе да бир абирекге тюйдюрюп, къамасын да, садагъын да анга сыйыртдырып.

Къалай-алай да болсун, Къабартыгъа мени бу жолоучулугъум игилик бла башланып, игилик бла бошалды!

КЪАПЛАНЧЫЛАНЫ ОЮНУ

Бурун заманлада бардырылыгучу спорт оюнладан бюгюнлюкде бек тынчлары къалгъандыла. Къыйынлары уа унутулгъандыла. Сёз ючюн, алгъын Курнаятда «Къапланчы» деген оюнубуз болуучу эди. Ол оюн бардырылгъан кезиуде, аны сейирлигине къарар ючюн, битеу къыралладан адамла келиучю эдиле.

Ол оюн былай бардырыла эди: уучула бир талай къапланны агъачдан сюрюп чыгъарып, бийик буруугъа тыйыгучу эдиле. Кеслерине базынган жашла уа биринчи кюн аладан бирлерин, тутуп, жюгенлеп, атны юйретген-

ча юйретирге керек эдиле. Экинчи кюн а ала, юйретген к'яапланларына да минип, чаришге чыг'ыучу эдиле. Ол чариште хорлаг'аннга уа, «К'яапланчы» деген хурметли ат атап, деберин бек уллуг'а к'етюргендиле. Аны кесин да к'ызла бек суйюп болг'андыла. Алай, аллай даражаг'а жетер ючюн а, уллу батырлык'ъ, чынтты кишилик керек эди. «К'яапланчы» болабыз деп, кеслерин к'яапланлаг'а талатып к'ойг'анла да болг'андыла.

Бир жол к'яапланчыланы кезиулю эришиулерине к'яатышырг'а мен да таукел болдум. Аны эшитгенде, жарлы аنامы жюреги тутуп, юч ай бла онжети кюн жатды. Насыпха, устала, иги баг'ып, аяг'ы юсюне салдыла.

К'яапланчыланы оюну шабат кюн башланды. Белими кенг к'айиш жип бла да иги к'ысып, мен да ары бардым. Аллай бел бауну к'яапланны тырнак'ларындан сак'ланыр ючюн к'ысыг'учу эдиле. Барг'анымда, Ибрахим шу'ехум да анда тура эди, шауурдатчыла да к'юлла-рында байрак'лары бла аны т'егерегине басынып.

– Не этесе сен а мында? – деп сордум шу'ехума.

– Сен не этесе ансы, мен а «К'яапланчы» болург'а келгенме! – деди ол.

«Бизни Ибрахим жашасын! Ол чынтты батырды!» – деп к'ычырышдыла аны т'егерегинде шауурдатчыла. Ала алай к'ычырышхандан сора, не айтырык'ъ эдим, – ауузуму к'ысып, бир жанына кетдим.

Бурууда жыйырмадан артык' к'яаплан, тышына ычхыныр ючюн, алг'а бла артха чаба, гузаба этип к'юреше эдиле. Асыры ог'урсуздан бир бирлерине да ёшюн ура эдиле. Бир сарык'улак' к'яаплан а бютюнда бек кесин буза эди. Адамла аны ёкюргенинден ок'уна к'юрк'а эдиле.

Сюдю к'яапланчыланы кесине чак'ырды.

– К'айсыг'ыз башлайсыз? – деп сорду ол.

– Мен! – деп, Ибрахим алг'а чык'ды.

Бияг'ы шауурдатчыла: «Ибрахим! Ибрахим!..» – деп, т'егерекни к'ычырык'ъг'а алдырдыла.

Бир к'юлунда арк'яаны, экинчи к'юлунда уа жюгени бла Ибрахим бурууг'а кирди. Оюнну жоруг'уна к'ере, ол, арк'яанны атып, к'яапланладан бирин тутуп, жюгенлеп, буруудан чыг'арып, юсюне минерге керек эди. Ибрахим арк'яанны Сарык'улак'ъг'а атды. Аны алай базыннганына мен бек сейир этдим. Адамла да анга к'варс урдула. Ибрахим атхан арк'яан Сарык'улак'ъны боюнуна илинди. Алайынлай, к'яаплан аны юсюне секирди да, т'юбюне басды. К'яапланчыла барыбыз да чабышып,

Ибрахимни кючден бла бутдан к'утхардык'. Аны санларында Сарык'улак'ны тырнак'лары кирмеген жери жок' эди.

Сюдю оюнну андан ары бардырды.

– К'айсыг'ыз чыг'асыз? – деп сорду бияг'ы ол.

К'апланчыла ынгырылып к'алдыла. Баям, Сарык'улак'дан к'орк'г'анлык'лары болур эди. Сарык'улаг' 'а, бютюнда бек ачыуланып, ауузун адамлаг'а ачып, жютю тишлерин бир бирге ура эди. Болсада аны алай этгени мени к'орк'ютмады.

Эрлай, бурууг'а кирип, арк'анны Сарык'улак'г'а атдым. Аны к'ыйыры, учуп барып, к'апланны боюнуна чулг'анды. Ибрахимни юсюне секиргенча, Сарык'улак' мени юсюме да секирирге мурат этди. Алай андан мен алг'а болдум. Эрлай секирип, юсюне к'ондум. Ж'ыйылг'ан халк', к'орк'уп, шум болду. К'аплан бла мен а, г'ежефлеча, бир бирни тутдук'. К'юреше кетип, аны онгун алдым. Ахырында тюпге урдум. Башына жюген салып, аны буруудан чыг'ардым.

Адамла тамаша болдула. Мени атымы айтып к'ычырдыла. К'ярар урдула. Мен а Сарык'улак'ны юсюне к'ондум! Ол этмеген к'алмады: ёрге-ёрге секирди, эмилик атча чюелди, кюлге аунаг'ан гырайтча, жерге да аунады, кесин жардан энишге да атды. Алай, не бек к'юрешди эсе да, мени арк'асындан тайдыралмады. Ахырында ол жууушду. Манга бой салды.

Бирси к'апланчыла да к'алг'ан к'апланланы юйюрсюндюрдюле. Экинчи кюн а чариш башланды. Ол чариште Сарык'улак' бла мен хорлап чык'дык'. Манга «К'апланчы» деген хурметли атны атадыла. Боюнума мермер ташдан тизилген минчак'ланы так'дыла. Ол чемпионлук'ну белгиси эди. К'ызла уа, аллыма чабышып келип, дарий к'юл жаулук'ларын аяг'ыма атдыла. Ала асыры к'епден, т'еппем к'ерюнмей к'алды!

НАРТЛА УЯЛГ'АН ЭДИЛЕ

Бурун заманлада нартла, кеслерини кишиликлерин сынар ючюн, бирге ж'ыйылып, нарт оюнла к'урап болг'андыла.

Бир жол а Курнаятха ж'ыйылдыла. Сюйсегиз ийнаныг'ыз, суйсегиз а к'ююг'уз, мен кеси ёмюрюмде аллай сейирлик затха к'ез ачмаг'анма! Ол кюн, нартланы оюнларына к'арарг'а деп, Курнаятха басынган халк'ны санап саны жок' эди. Башха к'ыралладан да к'еп к'ю-

накъла келдиле, саугъала да алып. Россейни патчахы уа биргесине кесини бир ариу къызын да алып келди. Ариу дегенде уа – не къошары, не къоратыры болмагъан аллай бир зат! Анга сукъланып къарамагъан жан жокъ эди. Мени шауурдатчы шуэхум Ибрахим а, анга асыры гузаба этип къарагъандан, ахылау болуп къалгъан эди.

Бираздан нартла ортагъа чыкъдыла. Халкъ сейир-тамашагъа кълды. Къаялача, бир уллу адамла! Аланы билек шаугютлери, тукъур-тукъур къайнап, состар ташладан къуралгъанча, алай эдиле. Жауурунлары – буруу чалманлача, кенг, боюнлары – эмен теммекча, бёкем! Бютюнда бек Къонгуртай деген нарт къудуретли эди. Аны къатында Сосурукъ, Алауган, Къарашауай, Ёрюзмек да гостала кибик эдиле.

Нартла биринчи оюнну илишан атыудан башладыла. Тёрт жюз атлам узакълыкъда, башына да ийне чанчып, узун къазыкъ сюедиле. Нартла, ийнени марап, атып башладыла. Биринчи Къонгуртай тартды садагъын. Аны огъу, учуп барып, ийнени кёзюне чанчылды. Халкъ, къарс уруп, Къонгуртайгъа аперимлик берди. Сюдюле къурукъну башына жангы ийне чанчдыла. Алауганны садакъ огъу аны белинден эки этди. Бу оюнда не хорлагъан, не хорлатхан болмады. Нартла барысы да атхан окъларын ийнеге тийдирдиле.

Андан сора тутушуу башланды. Алай ала бир бирни жыгълалмадыла. Къонгуртай окъуна къарыу эталмады. Бек ахырында, ол Алауганны сермеп тутханында, адамланы ахлары кетген эди. Нек дегенде, Къонгуртай Алауганны къучагъына асыры къаты къысхандан, ол, чыбыкъча, иничкерип кългъан эди. Алай деу нарт не бек кюрешди эсе да, аны жыгълалмады. Алай бла нартланы бу оюнлары да тенг бошалды.

Аланы ючюнчю оюнлары уа бютюнда къыйын эди. Бу жол нартла, Курнаятны чегет жанында Чынгыл къаяны аркъалары бла тюртюп аудурургъа керек эдиле. Сюдюле чёп атдыла. Бек алгъа кючюн сынаргъа Сосурукъгъа тюшдю. Ол, аяусуздан, сыгъынып кюрешди. Болалмады. Къаяны аз-маз жеринден тепдирип къойду. Аны ызындан кезиу Алауганнга жетди. Ол да къаягъа жукъ эталмады. Ёрюзмек да кюрешди, кючюнден келгени аямай. Алай къаяны, къымылдатып къойгъан болмаса, аудуралгъан а этмедди. Къарашауай аладан эсе онглуракъ болду. Ол къаяны, аудуруп къоймаса да, аны мурдорун чыкъырдатды.

Кезиу Къонгуртайгъа жетди. Ол, бир кесек санларына жарау да этдирип, кючюн жыйышдырды. Кёкге

къарап, Уллу Тейриден болушлукъ да тиледи. Сора, ашыкъмай, барып, аркъасын къаягъа тиреди. Сыгъына кетип, ачы къычырды. Кёк кюкюреген сунуп, барыбыз да элгендик. Къонгуртай къаяны ары бла бери бешикнича чайкъады. Къаяны тѣпесинден уллу ташла, юзюлюп, энишге тѣнгередиле. Алай не бек сыгъынып кюрешди эсе да, Къонгуртай къаяны аудуралмады. Жумдурукълары бла жерни туююп жияды.

Ол да жияй тургъанлай, биреулен, чабып барып, аркъасын къаягъа тиреди. Къарасакъ, ол а – Ибрахим! Адамла, анга асыры кюлгенден, киндиксиз болдула! Кючюн билмеген желкесин къашыр дегенча, шауурдатчы шуѣхум эки орталыкъда хыликкялыкъгъа къалды.

Нартла ахыр оюнларына киришдиле. Бу оюнда ала, ёрге секирип, кёкде учуп айланган къушладан бирлерини аякъларындан тутуп, аны жерге тюшюрюрге керек эдиле. «Энди бу оюнда нартладан къайсысы хорласа да, аперимлик анга жетерикди, саугъала да анга берилликдиле», – деп ангылатды баш сюдю.

Бу оюну биринчи болуп башларгъа Шауайгъа тюшдю. Ол, жыйылган халкъгъа да къолларын булгъай, ортагъа таукел чыкъды. Курнаятны кёгюнде учуп айланган къушлагъа къарап, бираз турду. Сора, тегерек бурула кетип, кесин къыздырды да, садакъдан ычхынган окъча, кёкге чынгап кетди. Адамла тамашагъа къалдыла. Къарашауай къушладан бирине жетди. Алай ол аны аякъларындан туталмады. Къушну къанат тюклеринден бирин юзюп, жерге горф деп тюшдю. Ол чанчылып къалгъан сунуп, бизни ахыбыз кетди. Алай анга зат да болмагъан эди. Жерден ёрге турду да, эки къолу бла да башындан тутуп, бушуу-бушман болду. Аны ызындан кёкге Къонгуртай секирди. Секире туруп, биягъы ачы къычырды. Къушла уа, ол къычырыкъдан къоркъуп, жан-жанына учуп, думп болуп кетдиле. Алай бла, Къонгуртай да кёкден къурлай къайтды. Аны бла да къалмай, жерге тюшгенде, сол аягъын да сындырды.

Сосурукъ бла Алаугаң да сызылышдыла кёкге. Была да болалмадыла. Кезиу Ёрюзмекге жетди. Ол а, асыры къаты секиргенден, къушладан да бийикге учуп кетип, халкъны сейирге къалдырды. Анга къарс да урдула. Алай, ол да ызына къурлай къайтды.

Адамла ахтындыла, ачыу этдиле. Нартла кеслери да мудах болдула. Мени уа жюрегим къабынды. Тейри, антым, кесими бир сынап кёрейим деп, ортагъа чыкъдым. Халкъ ызымдан кюлдю. Нартла да кюлдюле манга. Аланы алай этгенлери бютюнда ачыууму къозгъады.

Битеу кючюмю жыйышдырып, ургъуйча, кёкге атыл-дым. Учуп барып, къушладан бирини эки аягъындан эки кьолум бла сермеп тутдум!

Къуш менден ычхыныргъа кюрешди. Къанатлары бла мени аямай тюйдю. Жютю буруну бла кьолларымдан, кёкюрегимден да къабып, жарала салды. Эки кёзюмю да чучхуп алыргъа аздан къалды. Алай мен аны ий-медим. Къушну да эки аягъындан тутханлай, парашют бла учханча, акъырын учуп келип, жерге тюшдюм.

«Аперим, Алдарбек, аперим!!!» – деп, адамла, ёрге туруп, мени алгъышладыла. Россей патчахны къызы уа, келе келип, жаухар минчакъча, боюнума тагъылды. «Сенича жигит кёрмегенме!» – деди. Сора биргелерине алып келген саугъаларын манга берди. Бирси кьонакъла да алтын ахчаланы юсюме жаудурдула. Мени намысыма деп уллу той-оюн да этдиле.

Россейни патчахы манга: «Мени бла кел. Аскер башчы да этерме, къызымы да санга берирме», – деди. «Угъай, мен Курнаятны уланыма. Туугъан жерими кьоюп, бир жары да кетерик туюлме», – деп, унамадым.

Ол кюн нартла, менден уялып, Курнаятдан алай кетген эдиле. Андан сора ала бизни журтха къайтып келмедиле.

ХОЖА БЛА МЮНХГАУЗЕН

Барон Мюнхгаузен, атына да минип, жюз атылгъан садагъын да кьолуна алып, уугъа чыкъды. Къалын агъачны ичин кыдырды. Эки жумарукъ тауукъ да ёлтюрдю. Аланы да артмагъына атып, ызына атланды. Жолда бара тургъанлай, бир жипи жерде боюнуна дери батмакъгъа батып тургъан къара сакъаллы кишини кёрдю. Ол бирде тёппесинде чачындан, бирде уа сакъалындан тартып кюреше эди. Мюнхгаузен сейирге къалды.

– Эй мискин, не болгъанды санга? – деп кыгырды ол.

– Кёрмеймисе, палахха къалып тургъанымы?! Болуш манга! – деп тиледи сакъаллы киши.

Мюнхгаузен, терк окъуна, атыны къанжыгъасына кысылып тургъан жыжымны алды да, бир къыйырын анга атды. Алай бла аны батмакъдан сюйреп чыгъарды.

– Кимсе сен? Жол бола тургъанлай, батмакъгъа нек киргенсе? – деп сорду анга барон.

– Тыпыры къурурукъ, Мулхараууз деп бир немисли уучу кесин батмакъдан чачындан тартып чыгъаргъанды

деген хапарны эшитген эдим да, аны ётюрюк бла керти болгъанын билир ючюн киргенме бери, – дегенни айтды сакъаллы киши. Барон а, аны эшитгенинде, киндигинден тутуп кюлдю.

– Нек кюлесе? – деп сорду сакъаллы киши.

– Кюлмей а! Ол мысхылдауну дуниягъа мен жайгъанма, акъыллыла ийнанмасала да, жекбашла уа ийнанырла деп.

– Сора ол Мулхараууз деген сенмисе?

– Хау, менме. Мулхараууз угъай, барон Мюнхгаузен!

– Да, санга былай тюберими билсем эди уа, акъылымы жартысын юйде къоя кетмез эдим, – деп жарсыды сакъаллы киши.

– Ол дегенинг а неди? – деп сагъайды барон.

– Мени ишим алайды. Тынгылы оноу керекли жерге акъылымы барысын да биргеме алып барыучума. Былай бош жерлеге уа жартысын элтиучюме.

– Ха-ха-ха!.. Сен а керти да жарты кёреме! Акъыл гыржынмы болгъанды санга, бир туурамын юйде ашап, бир туурамын а жол азыкъгъа алып айланырча?!

– Сюйсенг ийнан, сюйсенг къой, мен алай этиучюме.

– Сора бусагъатда сени башында мыйынгы жартысы жокъмуду?

– Айта турама да, юйде къоюп кетгенме деп. Акъылым саулай да биргеме болса, келе келип, бу батмакъгъа мы кирлик эдим, сени таурухунга ийнанып?!

– Сандырай тураса! Мен кесин алдатыучу кишиледен туююлме.

– Сени кибик, белгили адамны алдаргъа ким базынырыкъды? Андан эсе тилими кесип атхан тынч боллукъду манга.

– Айтханынг ётюрюк туююл эсе, сен манга юйде къоюп кетген мыйынгы жартысын кёргюзтюрге керексе.

– Да, аны санга кёргюзтюр ючюн, мен, юйге барып, аны алып келирге керекме.

– Бар, ал да кел! Мен сакълап турурма.

– Узакъды. Мен жаяулай ары жетип къайтхынчы, кеч боллукъду. Сени кёп сакълатыргъа уа сюймейме. Алай, атынгы берсенг, мен терк окъуна сызылып келир эдим.

– Ахшы, ахшы... Сен келгинчи, мен энтта да бир-эки баппушну агъызырма, – деп, барон атын сакъаллы кишиге берди.

– Мени юсюм балчыкъды. Былайлай атынга минсем, ат иеринги кир этерикме. Элде да айып этерле, бу не балчыкъ болуп айланады деп. Аны себепли юсюнде халатынгы да, аякъларында бу сахтиян чурукларынгы да бер, – деди сакъаллы.

Мюнхгаузен угъай демеди. Сакъаллы киши, аны кийимлерин да кийип, атына да минип, жолуна кетди. Мюнхгаузен ингирге дери, кеси айтханча, эки баппушну да агъызды. Кеч болду. Төгереки къарангы жапды. Ол тынгысыз болуп тебиреди. Сакъаллы киши кетген жанына асыры гузаба этип къарагъандан, кёзлерин да арытды. Бир заманда башха жанындан бир атлыны келе тургъанын эследи. «Бу хайырсыз былай ары кетген эди да, бу жанындан а къайдан чыкъды?!» – деп сейирсинди барон ичинден. Къараса, ол а – Алдарбек!

– Къарындашым, кече арасында, къымыжа да болуп, былайда не эте тураса?! – деп сорду Алдарбек анга.

Былай да, былай, бир сакъаллы киши атыма минип кетгенди да, аны сакълап турама деп, Мюнхгаузен курнаятчы Алдарбекке хапарын айтды.

– Тейри, къарындашым, кесинги сыртлатханса, – деди Алдарбек анга. – Баям, ол Насыра Хожжа болур эди. Ол алай эте туруучуду.

– Насыра Хожжамы дейсе?! – деп, Мюнхгаузенни ауузу ачылып къалды.

КЪАРАЧАЙГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Бир кюн, эде-бусда болмай тургъанлай, Къарачайдан Курнаятха къуугъунчу келди.

– Ы, маржа, малкъарлыла, болушугъуз! Тау кибик, бир уллу эмеген келип, Теберди башында тохтап, журтларыбызны къурутуп барады. Малларыбызны ашап бошап, энди уа ариу къызларыбызгъа сугъанакълыкъ этип тебирегенди! Иш былай барса, ол Къарачайны жутуп бошарыкъды! – дегенни айтды къуугъунчу.

– Да битеу Къарачай бир эмегенни къалай хорлаялмайсыз? – деп сорду бизни патчахыбыз къуугъунчугъа.

– Аны ауузундан от чыгъады. Бурун тешиклеринден ургъан жел а тереклени тамырлары бла къобарып атады. Жети кёзю барды да, жетисинден да кезиу-кезиу элия урдургъанлай турады. Биз анга арталда къарыу эталмайбыз.

Къуугъунчуну хапары курнаятчыланы къаугъагъа къалдырды. Къарачайлы къарындашларыбызгъа къа-

лай болушургъа керек болгъаныны юсюнден оноулашыргъа, терк окъуна Уллу Тёре жыйылды. Алай, былай этейик деп, уллу даулаш барды. Бир къауумла аскер жыйып жиберейик дегенни айтдыла. Бир къауумла уа Чингиз ханны окъуна сагъындыла, андан болушлукъ тилейик деп.

– Сиз алай эте тургъунчу, эмеген Къарачайны тютп этип бошарыкъды, – деди къуугъунчу, жилярыгъы келип.

– Сора не этейик?! – деп, Тёреге жыйылгъанла амалсыз болдула.

Мен жеримден турдум. Патчахыбыз а мудах кёзлерин манга буруп къарады.

– Алдарбек, айтыр затынгмы барды? – деп сорду.

– Эркин этсегиз, мен барайым! – дедим.

– Угъай, сен ары барып, анда жоюлсанг, атанг-ананг жилярла. Къарачайлыла да бедиш этерле, бир хуначы малкъарлы келди да, эмегеннге аш болду деп. Андан эсе жерингде тур, – дедиле төречиле.

Мени бир болмачыгъа санап, алай айтханлары ачыууму къозгъады. Кишини сёзюн да къулагъыма алмай, дум къара ажириме да минип, Къарачайгъа жол тартдым. Къуугъунчу да ызымдан тебиреди. Бызынгы башы бла аууп, Чегем тарына кире баргъан жерде бир уллу айыу бир ариу маралны, тютюне басып, талай тургъанын кёрдюк. Мен, арсарсыз, атымы ары бурдум.

– Къой, Алдарбек, ары барма! Айыу соймеучюдю ашгъа къадалгъан кезиуюнде чырмагъанны, – деп, къуугъунчу ызымдан къычыра къалды.

Мен, бара барып, айыуну, эки къулагъындан тутуп, кесиме тартдым. Аны кёзлерине къан чапды, къылыкъсыз къутурду. Ал аякълары бла белимден тутуп, мени жыгъаргъа умут этди. Тырнакълары бла юсюмде къара чепкеними да жыртып, сегел-сегел этди. Экибиз кёп жагъалашдыкъ. Ахырында мен аны, кётюрюп, жардан энишге атдым. Артха бурулуп къарасам а, ол ариу марал айыу салгъан жараларын тили бла жалай тура эди.

– Сау бол, Алдарбек, сен мени ёлюмден къутхардың! – деди ол, адамча селешип.

Мен сейирге къалдым.

– Сен мени Алдарбек болгъанымы къайдан билесе? – деп сордум анга.

– Билеме, – деди ол. – Къайры атланып баргъанынгы да билеме. Унутма, эмегенни жаны, къарыныны ичиндеди, киндик тийресинде.

Алай айтып, марал кёжюмден думп болуп кетди. Къуугъунчу, чабып, къатыма келди.

– Алдарбек, саумуса?! – деп, уллу сейирге къалды ол.

Экибиз да андан ары кетдик. Тебердиге жетдик. Адамла, жыйылып, жияу-сыйыт эте тура эдиле. Бир ариу къыз да орталарында. Ол да жияй.

– Къайдадыла малкъарлыла? Бизге болушургъа келмеймидиле?.. – деп, къарачайлыла къуугъунчуларына гузаба этип сордула.

– Ма бу келгенди... Алдарбек, – деп, къуугъунчу мени кёргюздю.

– Алдарбекми?! – деп, адамла, сейир этип, манга къарадыла.

Бир къарт ынна мени къатыма келди да:

– Жашым, аурууунгу алайым, болаллыкъ эсенг, къутхар мени бу туудукъчугъуму... мени алтын Гюлжанчыгъымы. Эмегенге бюгюн муну беребиз, ашаргъа... – деп, таралып жияды ол.

Тёгерегиме къарадым. Эмеген сырт башында сойлаып жатып тура эди.

– Ол шёндю жукълапды. Уянганлай, къолун бери созарыкъды, – деп ангылатдыла манга адамла.

Мен терк окъуна къызны къатына бардым. Аны ариу-лугъу мени эсимден тайдырыргъа аздан къалды.

– Къызны тешиндиригиз да, кийимлерин манга беригиз! – деп буюрдум.

Жамауат тамаша болду, алай айтханымы этди. Мен, таш артына кирип, ол кийимлени кийип чыкъдым, къамамы да жыйрыкъ тюбюме букъдуруп.

– Эмеген мени ашасын, – дедим сейирге къалып тургъан жамауатха.

– Да бюгюн ол сени ашасын, тамбла уа не этерикбиз? – деп сордула ала.

Бу кезиуде эмеген уянды да, ауузундан от чагъа, чынар терекден да базыкъ, тюклю къолун алгъа узатды. Къол аязы уллу ыстауат чакълы бар эди. Адамла, къоркъуп, артха туракъладыла. Мен а, акъырын барып, эмегенни къол аязына миндим. Ол, кётюрюп барып, мени аллына элтди. Жети кёжю бла да манга кезиу-кезиу къарай кетип, жийиргенгенча этди. Мен иничке ауаз бла жиялап тебиредим. Ол а, арсарсыз, чёплеуну атханча, мени ауузуна атды да, жутуп ийди.

Жолда тюбеген маралны айтханы эсимде эди. Къарынына жетгенимлей, къармай барып, киндиги болгъан жерин тапдым. Алайда уа – бир уллу без. Эрлай, къамамы, чыгъарып, анга урдум.

Жер тебип, дуня оюлгъанча болду. Тунчугъуп ёлюрге аздан къалдым. Алай, битеу кючюмю жыйышдырып, къамам бла эмегенни къарынын жырдым да, чыкъдым.

Эмеген, сойланып, ахыр солууун ала тура эди. Тюбюнде адамла, мени кёргенде, уллу тамашагъа къалдыла. Битеу къарачайлыла, жыйылып, манга хурмет этдиле.

– Ант этдир, жаным, сен таза да тулпар малкъарлы кёре эдик! Бизде къал. Хар затынгы тапдырып, ариу жашатып турурубз, – дедиле.

Алай мен кесими Курнаятымы бир заманда бир затха да алышмагъанма да, ол жол да алышмадым. Ажириме минип, артыма къайтдым. Къарачайлы къызла уа, къол булгъай, ызымдан тарала къалдыла.

КЪАТЫН АЛЫУ

(Алдарбекни уллулагъа хапары)

Ариу къызны ким суймейди дейсе! Жашла, къатын алыр заманлары жетгенлей, ариу тиширыулары излеп башлайдыла. Ол бошдан туююлдо. Ариу къатын, ёшюнде жылтырагъан майдалча, эр кишини намыслы да, ёхтем да этеди. Алай мен сизге эсгертип къоюйым: ариу къатынны къолда тутхан къыйын ишди. Бу затны мен кесим сынагъанма. Дурус кёре эсегиз, аны юсюнден хапарымы сизге айтып берейим. Ким биледи, жашай баргъан дуняда бирлеригизге жарап къалыргъа да болур.

Къатын алыр заманым жетгенде, бирси жашлача, мен да, кесими сымарлап, къызлагъа къарай тебиредим. Алай, не кёп къарадым эсем да, Курнаятда кесим бюсюреген къыз табалмадым. Атам бла анам а мени теркирек юйдегили этерге ашыгъа эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, жүрегиме жалгъашмагъан тиширыуну мен алаллыкъ туююл эдим.

Къауум заман озду. Кюнлени биринде Ышкантида бир ариу къыз барды деген хапарны эшитдим. Атыма да минип, ары жортдум. Къызны кёрдум. Кертиси бла да, ариу эди: къанкъазча – узунбоюн, маралкёз, толгъан айча – төгерекебет, назы терекча – субайсан! Алай бир шарайыбын эследим: онг къашында бир акъ туюю бар эди. Аны кёргенлей, къыздан кёлум чыкъды.

Алай бла, Ышкантида да ишим къуралмады. Бурунум салынып, ызыма къайтып келе тургъанымлай, анамы кичи эгечи аллыма чыкъды.

– Алдарбек, Къоспартыгъа къууул! Мен анда бир къыз кѳргенме да, айланмай, мѳлекге ушайды!– деди.

Аны эшитгенлей, атымы башын артха бурдум. Анамы кичи эгечи керти айта эди. Къоспартычы ариуну кѳргенимде, къол аязыма кѳкден жулдуз тюшгенча, алай залим къууандым. Къызны ат боюнуна къондуруп, алып къачаргъа таукел болдум. Алай, бетине иги эслеп къарагъанымда, сакъал тюбюнде бир гитче губузчукъну эследим. Ичим кюйдю, санларым тюшдю. Ачыудан ѳле, юйюме къайтдым.

Арадан талай жыл озду. Эки кичи къарындашым бар эди да, мени сакълап турмай, ала да юйдегили болдула.

Кюнлени биринде Индияда барды ариу къыз деген хапарны эшитдим. Басылып тургъан кѳлюм кѳтюрюлдю. Эшитген хапарымы юйдегилеге айтдым.

– Сен акъылдан шашханса! Аз жерде аз ариу къыз болмаз! Андан санга не файда? Башыбызны аурутма! – деп, атам бла анам манга урушдула.

Алай, ала не бек урушсала да, мени Индиягъа учунган жюрегими суууталмадыла. Кюмюш хазырлары болгъан къара чепкеним бла, бухар бѳркюмю кийип, алтын саплы къамамы белиме такъдым. Атыма да минип, Индиягъа жол тартдым. Кѳп тауладан аудум, чексиз къум тюзледен ѳтдюм. Ахырында Чыннга жетдим. Бирда болмагъанча бай къырал! Адамлары да ушагъыулула, халал жюреклиле.

«Ким эсе да, Кавказдан бир белгили адам келгенди!» – деп, базарда, жолда да къытайлыла мени юсюмден уллу хапар айта эдиле. Мени Алдарбек болгъанымы билгенден сора уа, ала бютюнда уллу сейирге къалдыла. Чынны патчахы Хо-Ху-Ван, кесини энчи къалауурларынын жиберип, мени ѳз къаласына къонакъгъа чакъырды. Бу узакъ къыралда мени былай таныгъанларына мен кесим да сейир этдим. Халкъ тѳгерегиме басынып, къалагъа кючден кирдим. Хо-Ху-Ван манга босагъада тюбеди. Къучакълашып саламлашдыкъ.

– Багъалы Алдарбек, къайдан чыкъдың?! Сени кѳрюр ючюн, Курнаятха барырма деп тура эдим да, кесинг келип къалдыңг да! Сени кишилигинги юсюнден биз, къытайлыла, кѳп хапар эшитгенбиз. Кел, жууукъ бол! Бюгюн, Кѳк бла Жерни арасында, бизге сенден сыйлы къонакъ жокъду! – деп, Чынны патчахы мени дагъыда къучакълады. Ол къалауурларына: – Уллу отоугъа баргъан эшиклени ачыгъыз! – деп буюрду.

Бир бири ызындан онжети эшик ачылды. Къытайлы

патчах мени Уллу отоуна кийирди. Быллайны уа кеси ёмюрюмде кёрмеген эдим: отоуну ичинде хар зат да алтындан ишленип! Хо-Ху-Ван мени төрде алтын тахтагъа олтуртду. Кеси да къатыма олтурду.

– Соргъанны айыбы жокъду, Алдарбек, не иш бла, не жумуш бла айланаса?

– Индиягъа барама.

– Нек ары уа?! – деп сейирсинди Чынны патчахы.

– Анда бир ариу къызы хапарын эшитгенме. Аны кёре барама.

– Ах, сора сен юйдегили болургъа айланаса?

– Хау.

– Да, алай эсе, санга тийишли къыз мени къыралым-да да табыллыкъды. Бири биринден ариу жыйырма бла жети къызым барды. Сайлагъанынг сениди, – деди Хо-Ху-Ван. – Эсингде болсун, Чынны къызлары Индияны къызларындан эсе ариудула.

Патчах бла мен ушакъ эте тургъунчу, къарауашла алтын столну юсюн тюрлю-тюрлю ашарыкъладан толтурдула. Алтын суу ичирилген узунбоюн къошун бла ичги да келтирдиле. Кеси ёмюрюмде кёп сыйлы жерледе къонакъ бола келген эдим, алай, бу жолча, залим сыйланганма деб'а билмейме. Столда онтөрт тюрлю чагъыр бар эди: бири биринден татыулу, бири биринден кючлю. Патчах да, мен да, чагъырладан аз-аз уртлай, жарыкъ болдукъ.

– Манга, сенден башха, киеу керек туююлду, – деди Хо-Ху-Ван, чагъырдан иги къызгъандан сора.

Тюзда ол алай айтып бошагъанлай, кёкде учуп баргъан зурнуклача, бир бири ызларындан тизилип, Уллу отоугъа жыйырма бла жети къыз кирдиле. Барысы да бирча акъ чилле жыйрыкъла кийип. Барысы да кюнча жарыкъ! Патчах айтханча, бири биринден ариу! Къызла мени аллымда, субай санларын майрышдырып, тепседиле. Хар бири жашыртын манга кёз къысды. Аланы алай этгенлери мени жүрегими къаушалтды. Эгечлени кичисин бютюн бек жаратдым. Ол манга хур къызча кёрюндю. Мен сагъышха къалдым: Хо-Ху-Ванны кичи къызын къатыннга алып, ызыма къайтып кетейим деп болдум. Алай индийли ариуну кёрмей кетип къалыргъа да кёзюм къыймады. Асыры сагъыш этгенден, башым хайран болду. Айхай, патчахны кичи къызы уа, мен аны жаратханымы сезип, жырлагъан да эте, бютюнда ариу тепседи.

– Къалайды, къызларымы жаратамыса? – деп сорду Чынны патчахы манга.

– Быллай ариулагъа алыкъа мен кез ачмагъанма, – дегенимде уа, Хо-Ху-Ван мени къучакълады. «Киеучюгюм!» – деп ийнакълады.

– Айып этме, уллу патчах, мен Курнаятха жарты жолдан къайтыргъа суймейме. Къалай-алай болса да, Индиягъа жетерге керекме, – дедим.

Аны эшитгенлей, къызла мудах болдула. Тепсегенлерин да къойдула. Патчахны да бети тюрленди. Алай ол келкълалды болгъанын манга сездирмезге кюрешди.

– Мен бери энтта да къайтырма, – деп, олтургъан жеримден турдум.

Патчах да, къызлары да къууандыла. Ала манга: «Терк къайт, сакълап турлукъбуз», – дедиле.

Мен жолума атландым. Биягъы таулары, тюзлени къыдыра келип, науруз айда Индияны чегинден етдюм. Саламдан этилген юйчюклери болгъан бир элге жетдим. Тегерегиме къарайма – къымылдагъан жан кёрмейме. Кюн а, асыры къызыудан, бухар бёркюмден да ётюп, мыйымы къайнатады.

– Э-хей, мында адам бармыды?! – деп хахайладым.

Салам юйлени биринден, къолунда да узун таягъы бла, бир къымыжа киши, къоркъа-къоркъа чыкъды. Атымдан тюшюп, аны къатына бардым. Саламлашдыкъ.

– Сен кимсе, не айланаса? – деп сорду ол.

– Мен жолоучума, – дегенни айтдым.

Ол, хурмет эте, башын ийип, мени юйюне киргизди. Юйню ичи уа къымыжа адамладан топша-толу. Тиширыула, сабийле, эр кишиле, барысы да бирге жокку болуп.

– Кюнню бу заманында адам ашаучу къаплан келиучюдо. Андан бугъуп турабыз, – деп ангылатды таякълы киши. – Кел, сен да бери букъ, – деп, ол манга бир мюйюшню кёргюзтдю.

Юйдегиле манга тамаша болуп къарай эдиле. Ала бютюнда бек башымда бухар бёркюме сейир этдиле. Къоллары бла тийип окъуна кёрдюле.

Бир заманда тышында атым къаты кишнеди.

– Ой, ой, ой, келди! – деп, индийлиле типискиге кълалдыла.

Мен тышына тебиредим. Таякълы киши, чууунумдан тутуп, иймей тохтады.

– Чыкъма! Сени кёрсе, къаплан бери чабарыкъды. Битеу юйюрюмю ашап кетерикди, – деди.

– Мен атымы къутхарыргъа керекме, – деп, кесими тышына тартдырдым.

– Санга биз ат табарбыз. Бизни башыбызны палахха кълалдырма, – деп тиледи биягъы киши.

– Угъай, минип айланган атымы къапланга ашатып къояллыкъ туюлме, – деп, салам юден атылып чыкъдым.

Къарасам, бир уллу, талгъыр къаплан, жашыртын, баууру бла сюркелип, атым таба келе тура эди. Къамамы къынындан суууруп алып, къапланны аллына чыкъдым. Ол мени кёргенлей, эки кёзюне къан чапды. Ёкюрюп, юсюме секирди. Къалай эсе да, аягъы бла билегиме уруп, къамамы къолумдан чартлатды. Къарап-къарагъынчы, экибиз да ёрелешип къалдыкъ. Къаплан да, мен да бир бирибизни ары бла бери чулгъандыра башладыкъ. Башымда бухар бёркюм да аякъ тюпге тюшдю. Ахырында къапланны богъурдагъындан тутдум да, солууун тыйдым. Ол, хурулдай кетип, жерге ауду. Тили ауузундан салынды, кёз акълары ёрге айландыла. Индийлиле, салам юлдеринде буюгъуп, манга къарап тура эдиле. Къапланны ёлгенин кёргенлей, барысы да, чабып келип, мени ортагъа алып, къууанч тыпырлы болдула.

Индийлиле уллу той къурадыла. Дауурбасланы дынгырдатып, бир бирге ал бермей, къадалып тепседиле. Аланы тепсегенлерине асыры къызыннгандан, мен да ортагъа чыгъып, индийли къызладан бири бла абезеххе бардым. Къыз, кесини къымыжа санларын ариу ойната, учунуп тепседиди. Кёп тепседик. Мен суу-салам болдум. Арып, тобукъларым тутмай башлагъандан сора, тойдан чыкъдым. Индийли къыз да мени ызымдан тагъылды. Санларымы солутайым деп, барып, къыртышха жатханымлай, къыз да, келип, къатымда таянды. Мен аны дурус кёрмедим. Секирип ёрге турдум. Индийли къыз бучхакъларыма жабышды. Чыртда жиберирге унамады.

Бирси индийлиле, биз экибизге къарап, сейир этип турдула. Былайдан теркирек къутулургъа керек болгъанын ангыладым. Мени ол умутуму сезгенча, къыз аякъларыма бютюнда къаты жабышды. Экибиз да тарт-соз болдукъ. Таякълы киши уа къатыбызгъа келди да, кесинги суут дегенча, къолун мени инбашыма салды.

– Бу мени тамата къызымды, – деди ол. – Сен аны кесинг бла тепсетгенсе. Бизни адетибизге кёре, энди ол сени къатынынгды.

Атасы алай айтхандан сора, къыз боюнума жилинча чулгъанып тохтады. Олсагъатдан индийлиле, дауурбасланы тархылдатып, жангыдан той этип башладыла. Атасы, къызыны билегинден тартып, аны мени юсюмден айырды.

– Бар да, кесинги къура, – деп, атасы къызын юйге

ашырды. – Сен а, – деди ол манга, чуунумдан тутуп, – кийимлеринги теш. Бизде жюриген адетге кёре, эки жауурунунга бла кёкюрегинге тайпабызны тамгъасын салыргъа керекбиз.

Юйюр башчы, алай айтып, кесини аркъасында бла кёкюрегинде тамгъаланы кёргюзтдю. Ала да тамгъаладыла дерча туююл эдиле, айыу табанлача кюйген, жара тапла эдиле.

– Хар тайпаны тамгъасы барды. Быллай тамгъала бла сен тас боллукъ туююлсе. Ажашып окъуна кетсенг да, табыллыкъса, – деп ангылатды ол манга.

Мен армау болдум. Индийлиле терк окъуна от тамыздыла да, узун сабы бла бир зыбыр ташны ары салдыла. Тамгъалары ол болур деп келди акъылыма.

– Хайда, тешин! – деп буюрду манга юйюр башчы.

– Бу-бу-бусагъат, – деп, тилим тутула, мен артха ыхтырылдым. – Бир жары тепме! Былайда, от къатында, тешинирге керексе, – деди ол, аллымы тыйып.

– Кийимлеринги да кеси къолунг бла отха атып кюйдюрлюксе. Бизде бай, жарлы деген жокъду. Хар ким да бир кибикди.

– Алгъа ары, терек артына барып келейим, – дедим къызыны атасына, эки къолум бла да кёнчегими башындан тутуп.

Ол эркин этди. Мен терек артына ташайдым. Къалын чырпыланы арасы бла, атым отлай тургъан жерге бардым. Аягъым ёзенгиге тийген кезиуде, индийлиле мени эследиле. Юйюр башчылары да алларында болуп, ала манга чапдыла. Мен а, тор атыма къамичини жетдирип, алайдан думп болдум.

Иги кесек узайгъандан сора, кеси кесиме айып этдим. Бу жол болмаса, мен бир заманда, бир затдан къоркъуп къачмагъан эдим.

Ызымдан къуугъун келе болурму деп, бираз саргайып турдум. Къулагъыма аллай къаугъа чалынмады. Къалайда, не жерде болгъанымы да билмей, бетим айланган жанына бара бардым. Агъачны бек къалын жерине кирдим. Атымдан тюшюп, аны жогиениден тутдум. Алайсыз барыргъа онг жокъ эди.

Бир заманда, атым юркюп, аны жогиенин къолумдан ычхындырыргъа аздан къалдым. Мынга не болгъанды деп, артха бурулуп къарасам, – юсюне бир уллу къара маймул къонуп тура эди! Къычырып, хахайлап, маймулну ат юсюнден къыстаргъа кюрешдим. Хоу бирда! Къулагъына да алмады. Болмагъандан сора терекден

бир базыкъ бутакъны сындырдым да, аны маймулгъа кѣтюрдюм. Ол а къязыкъны къолумдан сермеп алды да, аны бла къулакъ жаныма жетдирди. Кѣзлеримден от жилтинле чыкъдыла. Бир кесек эс жыйгъандан сора, жууукъ бара барып, къуйругъундан тутдум. Аяусуздан тартышдыкъ. Ахырында маймулну къуйругъу, юзюлюп, къолума келди. Андан ол алай ачыгуланмадымы дейсе! Юсюме секирип, талап башлады. Насыбыма, терк къармашып, къамамы къынындан чыгъардым да, маймулну къарынына урдум. Ол а, къычырыкъъ этип, жерге сойланды. Аны къычырыгына, тегерекден башха маймулла жыйылдыла. Мен, атыма да минип, аманны кебинден къачып къутулдум.

Андан, дагъыда бара кетип, бир ариу сахарны юсюне чыкъдым. Чюйке башлы къалала, бийик юйле! Орамлары кенг, сыйдам. Адамлары да ариу къумачлагъа чулгъанып, эркеги, тишиси да узунетекле болуп айлана эдиле.

Тыш адам къайда да терк танылады. Мен да мында кѣзге терк илиндим. Хар аллыма тубеген: «Кимсе? Къайдан келгенсе?» – деп сора эди. Мен а: «Кавказлыма», – деп къоя эдим. Базарларына баргъанымда уа, башында да чалмасы бла бир къарт киши, кѣзлериме къарай кетип: «Кавказлы эсенг, сен Алдарбекни таныргъа керексе», – деп тохтады. Мени атым мында да белгили болгъанына сейир этдим. Алай къарт кишиге кесими ачыкъламадым. «Алдарбекни уа танийма», – деп къойдум.

Кюнню узуну сахарда айлана кетип, ингирде былай бир жарлыракъ юйге къонакъгъа бардым. Юйдегиле къууандыла. Къоншуларына да айтып махтандыла. Мында жюриген адетге кѣре, къонакъбайлыкъ бек намыслы ишге саналгъанын билдим.

Мени, тѣрге чыгъарып, кюйюз юсюне олтуртдула. Аллыма кѣп тюрлю аш салдыла. «Банан» деген затны не болгъанын биринчи кере мында кѣрдюм.

– Сыйлы аш хазыр болгъунчу, былай, хаух ауузлана тур, – деди юйню иеси.

– Бу ашыгъыз манга тамамды. Башха зат бла кюрешип къыйналмагъыз, – дедим мен.

– Угъай, биз адетибизни этмей къоярыкъ тюйюлбюз, – дегенни айтды юйюр башчы.

Аны бла ушакъ эте, сѣз арада «ариу» къызны хапырын сордум.

– Сен да аны эшитип келгенледенмисе? – деп, къонакъбайым, бетиме къарап, сейир этди. Аны сорууундан, «ариу» къызны излеп айланган къуру мен болмагъанымы билдим.

– Энди, келгенден ары, аны кёре кетсем, иги боллукъ эди, – дедим.

– Башыңгы отха сукъма! – деди юйню иеси.

– Нек айтаса алай?

– Аны ариулугъун кёргенле хайран болуп къаладыла. Ол кеси да патчахыбызны къызыды.

– Патчахыгъыз а къайда турады?

– Узакъдады, тенгиз жагъасында. Бахырахампур деген шахарда.

Бу кезиуде къолунда да уллу сай табагъы бла бийче кирди. Ол, ышара-ышара, келип, табакъны мени аллыма салды. Анда къып-къызыл къууурулгъан жилияны кёргенимде, артыма ауаргъа аздан къалдым. Аркъамда гумулжукла чабышып айланганча болдум. Эки орталыкъда, не этерге билмей, типискиге къалдым.

– Бу чонг-чанг деген жилияны. Бек сыйлы ашыбыз буду. Адетибизге кёре, муну жаланда сыйлы къонакъны аллына салабыз. Мунуча, татыулу эти болгъан жаныуар жокъду. Кеси да таш макъаны жауунда къууурулады, андан къызылды былай, – деп ангылатды юйор башчы.

Мени кёлум бокъланды. Амалсыз болдум. Къонакъ-байым, бичакъ бла жилияны башын кесип, аны манга узатды.

– Ма, бу сени юлюшюнгдю.

– Бизде жилияны ашамайдыла, – деп, мен башны алыргъа унамадым. Юйню иеси да, бийче да гузаба болдула.

– Сен, бизни жаратмазлыкъ болуп, къыралыбызгъа нек келгенсе? – деп, ала манга тырман этдиле.

– Мен быллай адетигиз болгъанын билмегенме.

– Сен бу башны ашап къоймасанг, тейрибиз Будда бизге ачыуланган этерикди, – деп, бармагъын ёрге чюелтди. – Кёкден келген палахдан уллу палах жокъду! Бизни башыбызны хатагъа къалдырма!

– Мен сизни Буддагъыздан, тобукъланып, кечгинлик тилейим, – дедим, жалынып.

– Угъай, алай этсенг, Будда бютюнда ачыуланырыкъды, – дедиле ала.

– Алай эсе, мен муну жолда ашай барырма, – деп, жилия башны юйню иесини къолундан алдым да, жеримден туруп, мыллыгымы тышына атдым. Арбазда быкъыгъа тагъылып тургъан атыма минип, аяусуздан къачдым.

Бахырахампур шахарны сурашдыра, кёп жол къыдырдым. Ары жетгенимде, кёз аллыма тамаша дуня ачылды: шахарны битеу юйлери къызыл агъачдан бла пил сюекден ишленип эдиле. Шахарны ортасында уа

бийик къала – тюбюнден башына дери алтын накъышла бла сырылып! Андан да сейирлиги уа неди десегиз – шахарны төп-төгереги мияла буруу бла къуршаланнганы! Быллаины уа мен жомакъда айтылып да эшитмеген эдим. Бурууну тышында тую кериуанла, арбала, кшошла! Адам да кеп! Шахарны чегет жаны уа – кем-кек тенгиз. Анда уа кемеле, къайыкъла сыгынып, сыйынып болмагъанча, алай кеп!

Пилге минип айланган бир мыртазакъ шахар кыйырында мени аллымы тыйды. Башын ийип, манга салам берди. Шахарны сакълагъан къалауурладан бири болгъанын айтып, кесин манга танытды. Андан сора мени ким болгъанымы, къайдан келгеними, не жумуш бла айланнганымы сорду. Мен индий патчахны кызын кере келгеними айтдым.

– Алай эсе, санга байрым кюннге дери сакъларгъа тюшерикди, – деди ол.

– Нек?

– Патчахны кызы киеулюкlege жаланда байрым кюн керюнеди. Ма бу жыйылгъан халкъ да ол кюнню сакълайды.

– Сора байрым кюннге дери менича келгенлени шахаргъа къоймаймысыз?

– Къоймайбыз. Хар ким да, кеси башына мадар этип, тышында кечинеди. Ма ол анда керюннген тал терекни тюбю бош болур дейме. Башха биреулен бийлеп койгъунчу, ары бар, – деди къалауур.

– Тюзюн айтханда, мен патчахыгъызны кызын къуру керюр ючюн деп келмегенме. Жаратсам, аны алгъан этерикме.

Къалауур харх болду.

– Анга келгенле барысы да аллай умут бла келедиле. Алай Гангамай дуняда бек ариу жашны излейди.

– Къызны аты Гангамаймыды?

– Хау, Гангамайды... Анда ол омакъ чатырны керемисе? Ол Мысыр фыргъауунну жашыны чатырыды. Гангамайны алама деп, жетмиш туюе алтын жюклеп келгенди.

– Сора уа не болуп турады?

– Къыз жашны жаратмагъанды. Ол бу шахарны бо-сагъасын сакълап тургъанлы, эки жылдан озуп барады. Ызына къайтыргъа уа унамайды. Толу санлы, келбетли жаш эди ол. Энди уа, суймекликден кюйюп, азгъанды, салам чепча болуп кългъанды. Хар байрым кюн шахаргъа киреди да, Гангамайны кереди. Ма алай бла жашайды.

Мен сейир этдим.

– Бери келчи, мен санга дагъыда бир мискинни кёр-гюзтейим, – деп, къалауур пилини башын артха бурду.

Экибиз да кёп халкъны ичине кирдик. Къайры къарасанг да, хайт деген чырайлы жашла! Къалауур мени бир уллу ташны къатына элтди. Анда уа, бир залим къара жаш сынжыр бла ташха байланып тура эди. Тохтамагъанлай, кеси кеси бла жаншай эди. Жаншай кетип: «Гангамай!» – деп кыычыра эди.

– Бу да жер этегинден Гангамайны къатыннга алама деп келген эди. Алай Гангамай муну да бырناق этгенди. Бу уа, аны кётюралмай, акъылындан шашып къалгъанды. Быллайла дагъыда бардыла, – деди къалауур.

Ичимден: «Бошха салынып келдим кёре эдим», – деп, келгениме къаты сокъурандым. Ызыма айланып, жолда Чын патчахны къызын алып кетейим деп да болдум.

– Нек сагъышха къалдыңг былай? – деп сорду къалауур.

– Бош келгеннге ушайма мен.

– Анга уа бирда ишекли болма. Алай, энди келиринги келгенсе, байрым кюннге дери сакъла да, бирда болмай эсе да, Гангамайны кёре кет. Жюрегинге ол да асыу болур, – деп жубатды мени къалауур.

Ол айтханча этерге таукел болдум. Къалауур кёр-гюзтген терекни тюбуне барып олтурдум. Анда салкъын эди. Чепкеними, чабырларымы да тешип, эс тапдым. Жолдан арып келген атым да, къалын кырдыкка ычхынып, къарынын тойдурду. Бираз солугъандан сора, мен да, тийреде тюкенчиклеге барып, кесиме аш-суу мажардым.

Байрым кюн да жетди. Адамла танг аласындан окъуна къозгъалдыла. Мен да туруп, кийимлерими, къагъып-согъуп, юсюме кийдим. Кюн чыкыгъанлай, адамла сахарны къабакъ эшиклери таба тебиредиле. Артда къалып къалмайым деп, мен да ары къууулдум. Къарасам, – тегерегимде, нартла кибик, залим, субай жашла! Бирлени башларында алтын такъыялары, бирлени юслеринде окъа халыла бла сырылгъан къапталлары, жым-жым жылтырагъан сауутлары! Хар бирини къатында къарауашлары, къуллары! Аланы къатларында мен бош, тергеусюз инсан эдим. Жаланда бухар бёркюм эди манга адамланы эслерин бурдургъан.

Къабакъ эшиклени аллында биринчи болуп сюелгенлени арасында мен ол акъылындан шашхан жашны кёрдюм. Бетинде арталда къаны жокъ эди. Аууп кетмесин деп, эки къулу эки къолтугъундан тутуп сюеле эдиле. Ол

жашха жаным бек ауруду. Къабакъ эшиклени ачылырларын ол хар кимден да бек ашыгып сакълай эди.

Бир заманда, дауурбасланы дынгар-дунгур тауушлары эшитилдиле. Аны ызындан оналты кере топла атылдыла. Ол а, Гангамайгъа оналты жыл болгъанын билдирген белги эди. Топла атылып бошалгъандан сора, къабакъ эшикле ачылдыла. Эки къат болуп, тизгин сюелген аскерчилени арасы бла адамла сахар ичине къуюлдула. Бир бирлерин тюртюп, къагып, муштухул болдула. Къатыш-къарада башымдан бухар бёркюм чартады. Жерге ийилип, аны алама деп, кесим аякъ тюпге тюшюп, бедишлик болдум. Аскерчиле да болушуп, кючден бла бутдан аягы юсюме сюелдим. «Мындан эсе мен гаккыбаш, Къоспартыда къызны алып, жеримде тынч турсам эди уа!» – деп келди келюме.

Бийик къаланы аллында кенг майданга жыйылдыкъ. Къаланы орта белинде уллу балкону бар эди, тегереги акъкъалайдан ариу чалдиш этилип. Хар ким да ол балконга къарай эди. Адамланы орталары бла балконга жууугъуракъ ётерге умут этдим. Хоу бирда! Ташдан ишленген къабыргъагъа тирелгенча болуп къалдым. Бир заманда, къолларында да айбалталары бла балконга эки бегеуюл чыкъды. Экиси да, балконну эки жанында тохтап, сын къатдыла. Бир кесекден а ариу музыка согъулду. Олсагъатдан талай къыз балконга тепсеп чыкъдыла. Ала беллерине дери жалангач эдиле. Тепсеп бошап, эки къауумгъа бёлюндюле да, балконну эки жанына тизилдиле.

– Энди Гангамай чыгъарыкъды! – деп, аллымда сюелген бир жаш адам, гебенек кесин чыракъгъа ургъанча, тынгысыз болду. Асыры кесин тыялмагъандан, адамланы башларына секирди. Мен аны, желкесинден тутуп, жерине салдым. Манга къайырылыргъа умут этди. Алай, башымда бухар бёркюмю кёргенлей, кесин кысып, шош болду.

Эрттенликде кюн чыгъа келгенча, балконну теренинден тышына нюр жайылды. Майдандагъыла шум болдула. Мени жүрегиме уллу тынгысызлыкъ кирди. Жым-жым жылтырай, балконга Гангамай чыкъды! Майдан: «Ах! Ох!» – деген тауушладан толду. Бир къауумла уа, жүреклеринден тутуп, жерге аудула. Артыма ауаргъа мен да аздан къалдым, – быллай ариуну кёрген угъай, таурухлада айтып да эшитмеген эдим!!!

Гангамай марал кёзлерин майданга сюзюлтдю. Хар киеулюгъа, башын ёрге тутуп, кесин анга кёргюзтюрге кюрешеди. Мен балкондан узакъда эдим. Боюнуму не

бек созсам да, ол мени кёраллыкъ тьююл эди. Бек кёрсе, бухар бёркюмю кёрлюк эди.

Гангамай, кёзчюклерин ары бла бери сюзюлте кетип, бир жерге къарап тохтады. Халкъ сагъайды. Бютюнда балконда къарауашла бла бегеуюлле бегирек сагъайдыла.

– Сайлады!.. Кимни эсе да сайлады!.. – деген кычырыкъла эшитилдиле.

Битеу майдан дидин уяча зызылдады. Гангамай, къараган жеринден эки кёзюн айырмай, назик къолчугъун алгъа узатды. Ол алай этгенлей, патчах бла бийче да балконнга муштухул болуп чыкъдыла.

– Не, жюрегинг жаратхан адаммы кёрдюнг?! – деп, ала экиси да къууанып сордула кызыларына.

Къыз, хау дегенча, башы бла белги берип, биягъы субай къолчугъун майданнга узатды. Мени аллымда адамланы башларына секирип кюрешген улан, эки къолун да кёкде ойната:

– Мени кёргюзтеди! Мени! Манга къарап турады. Гангамай, мен мындама!.. – деп хахай этди.

– Угъай, мени кёргюзтеди! – деп, арлакдан да биреу кычырды. Мени артымда сюелгенледен экеулен, ючеулен да, Гангамай кеслерин сайлагъан сунуп, ажирлеча кишнедиле. Тёгерегимдегиле, даулашып, бир бирлери бла тьююшюрге аздан къалдыла.

Гангамай балконда тургъан эки бегеуюлно да къатына чакъырды да, майдандагъыладан кимни эсе да алагъа кёргюзтдю. Олсагъатдан, бегеуюлле балкондан тюшдюле. «Кимни эсе да насыбы тутду!» – дедим, ичимден кюйюксюнюп. Мындан эсе, мен бери келмей къалгъан болгъа эдим. Келип, ёмюрюмде жюрегимден кетмезча ауруу тапдым. Бушуу-бушман болдум. Артха бурулуп кетип къаллыкъ эдим, алай эки кёзюмю Гангамайдан айыралмай эдим.

– Эй, жол беригиз! – деп, бегеуюлле, адамланы ортасын жырып кюрешедиле.

Кимни кёргюзтген болур алагъа Гангамай? Ким болур ол насыплы?! Бегеуюлле мен болгъан жерге жууукълашдыла. Аллымда тургъан жаш от болду.

– Айта эдим да, Гангамай мени сайлагъанды деп!.. Ол мени кёргюзтгенди!.. Эй, бегеуюлле, мен мындама! Бери келигиз! – деп, кесин тыйдырмай хахайлады. – Ма мен! – деп, жаш аланы юсюне атылды.

– Угъай, сен тьююлсе! – деп, бегеуюлле аны бир жанына тюртдюле.

Сора ала, келе келип, мени къатымда сюелдиле. Бал-

кондан къарап тургъан Гангамай эки къолун бир бирге юч кере урду. Аны бла да къалмай, жарыкъ ышара, башын ийип, хау деген белги берди.

Мен сейир-тамаша болдум. Къууанчым ичиме сыйынмай, солууум тыйылыргъа аздан къалдым. Кеф болгъанча, башым тегерек айланды. Бир ауукъгъа дери, кёзлерим алас-булас этип, жукъ кёрмей къалдым. Эс жыйып къарагъанымда, майдандагъыла барысы да манга бурулуп тура эдиле. «Ой, насыплы уа!» – деп ахтына эдиле.

Бегеуюлле мени кеслери бла бирге тебиретдиле. Кёп эшикледен киргизе, талай атлауучла бла ёрлете, мени балконнга алып бардыла. Бек алгъа патчах, аны ызындан а бийче мени къучакъладыла. Аланы ызындан Гангамай, къатыма келип, башын инбашыма салды.

– Кимсе, къайданса? – деп сорду патчах манга.

– Курнаятданма. Атым Алдарбекди.

– Ах, Алдарбек! – деп, патчах сейир болду.

Гангамай а:

– Ах, атам, излегеними тапдым! – деп, боюнумдан къучакълады.

Санларым, жауча, эрип кетерге аздан къалдыла. Патчах, майданнга жыйылгъанлагъа айланып:

– Мени къызым кесини насыбын тапды! Келген киеулюкле энди юлеригизге къайтыргъа боллукъсуз. Хайда, ахшы жолгъа барыгъыз! – деди. Аны эшитгенлей, кёп жашла башларындан тутуп жилиадыла. Кёп киеулюкле, бушуу-бушман болуп, юслеринде кийимлерин жыртдыла. Мени жюрегимде уа насып оту дууулдап жана эди!

Патчах жюз бла жети кюн той этерге деп буюрду. Ол тойгъа белгили адамла келдиле. Кече, кюн деп къарамай, битеу Индия чагъыр ичип, тепсеп, ойнап турду.

Жюз бла жети кюнден сора, той бошалгъанлай, патчах, эки жыйырма бла төрт пилге дуня бла бир ырысхы жюклетип, Гангамайны бла мени жолгъа ашырды. Биргебизге аскер жыйын да жиберди, жолда хата болмасын деп.

Гангамай да, мен да бир пилге миндик. Ол индийча жырлап, мен а тауча анга эжиу эте барабыз. Жарыкъ Кюнню тубюнде, биз экибизден насыплы адам болмагъанча, алай къууанчлы эдик. Бир бирибизге къарап, тоймай эдик.

Индияны чегинден да ётдюк. Къытайдан да озуп, Сахара патчахлыкъны жерине жетдик. Кюн асыры къыздыргъандан, керуан баралмай тохтады. Аны себепли кюндюз, салкъын жерчик тапсакъ, алайда солуп, кече уа жолгъа атлана эдик.

Ай жарыкъ кечелени биринде, тынч-эсен кетип бара тургъаныбызлай, не эсе да бир кычычырыкъла эшитилдиле. Кимле эселе да бизге чабыууллукъ этдиле.

– Тонаучула! – деди аскер жыйынымы башчысы.

Мен пилни сыртындан секирип тюшдюм. Къамамы кынындан чыгъардым. Чабыууллукъ этгенле къапкъара адамла эдиле. Аланы бла бизни арабызда къанлы сермеш башланды. Бирде биз, бирде уа ала онглу бола эдиле. Ахырында кыралны башчысы, алгъа чыгъып:

– Сермешни къояйык, – деди.

Ол алай айтхандан сора, биз да тохтадыкъ.

– Мен Сахараны патчахы Бау-Баума. Алдарбек бла сёлеширге керекме, – деди ол. Мен алгъа чыкъдым.

– Алдарбек сенмисе?

– Хау.

– Алай эсе, мен сени бла келиширге керекме, – деди Бау-Бау, манга жууукъ келип.

– Нени юсюнден? – деп сордум мен.

– Мени жашым, Гортан, Гангамайны суююп, тели болганды.

– Гангамайны суююп тели болгъан кыруу сени жашынг туююлдю!

– Сёзюмю бёлме! – деп эсгертди Бау-Бау. – Билгичле айтханнга кёре, жашым, Гангамайгъа юйленнгинчи, сау боллукъ туююлдю. Аны себепли, экибиз ариулукъ бла келишим этерге керекбиз. Мен санга жюз туюе жюгю алтын береме, сен а – Гангамайны бересе.

Киеулюклени арасында, сынжыр бла ташха байланып, башын да жан-жанына чайкъай: «Гангамай!» – деп кычычырыкъ этген къара жаш эсеме тюшдю. Ол Бау-Бауну жашы болгъанын ангыладым.

– Кавказда къатынын сатыу-алыугъа салгъан адет жокъду. Сен аллай айыплы ишни манга айтмазгъа керек эдинг. Жаныма тийдинг, – деп жууапладым патчахха.

– Мени аскерим кёпдю. Былайда барыгъызны да туурап, Гангамайны алып кетерге кыолумдан келликди, – дегенни айтды ол.

– Сёлешгенинге кёре, баям, сен мени иги танымайса, – дедим мен.

– Иш таныгъанда бла танымагъанда туююлдю. Мен жангыз жашыма болушургъа керекме. Аны ючюн бир затдан артха турлукъ туююлма!

– Ахшы, алай эсе, кёрейик энтта да кюч сынашып.

Патчахны кёзлерине къан чапды. Бети алгъасынды.

– Аскер урушму этебиз, огъесе уа экибизми демлешебиз? – деп сорду ол.

– Кёп къандан эсе аз къан тегюлюрюн сюеме мен.

Алай айтханым патчахны жыйыны да, мени адамларым да жаратдыла. Патчах да бичагъы бла, мен да къамам бла бетден-бетге сюелишдик.

– Алдарбек, жаным, кюнюм, сен жоюлсанг, мен кеси кесими ёлтюрлюкме, – деп жияды Гангамай.

Бурулуп, анга къарайма деп, аркъама бичакъ урдурургъа аздан къалдым. Насыпха, женгил къармашып, Бау-Бауну бууунундан сермедим. Бууунун буруп, бичагъын къолундан тюшюртдюм. Жанына къоркъуу жетгенин сезип, патчах аякъларыма жыгъылды.

– Мен хорландым... Ёлтюрме!.. – деп тиледи ол.

Мен аны аядым. Къамамы да къынына сугъуп, Гангамайны къатына келдим. Ол боюнума чулгъанды.

Бау-Бау, аскери бла ызына кетди. Мен да, кериуаным бла, жолума атландым.

Арадан, төрт ай бла онбир кюн озуп, мен Курнаятха жетдим. Эллилерим мени ёлген сунуп тура эдиле. Сауэсен къайтханым кёргенде, чабышып, аллыма чыкъдыла. Пиллеге бла индийли аскерчилеге бек сейир этдиле. Бютюнда, Гангамайны кёргенде уа, хайран болдула. Аны ариулулгъуна асыры эслери кетгенден, ахлуларым мени окъуна унутдула. Саламлашайым деп, анамы аллына баргъан эдим да, хоу бирда, манга боюнун буруп да къарамады. «Келинчигим! Келинчигим!» – деп, Гангамайдан башханы эслемей эди.

Алдарбек индийли келин келтиргенди деген хапар битеу халкъгъа жайылды. Бизни ханыбыз а, Гангамайны кёрюрге асыры ашыкъгъандан, чабырларын киерге да унутуп, жалан аякълай чабып жетди. Келе келип, индийли келинни кёргенлей а, эси азып къалды. Бетине сууукъ суу чачып, эсин алай жыйдырдыла.

– Бу аймыды, огъесе кюнмюдю?! – деп, ханыбыз дагъыда артына ауаргъа аздан къалды.

Эллилерим барысы да болушуп, пиллени жюклерин тюшюрдюк. Хар кимге да алтын, къумач саугъала юлешдим.

Курнаятда мени тоюм юч кюннге бла юч кечеге сузуду. Тойгъа Къарачайдан, Гюржюден, Къабартыдан, Чеченден, Дагъыстандан, Дюгерден да кёп халкъ жыйылгъан эди. Той бошалгъандан сора, индийли аскерчиле, пиллеге да минип, ызларына кетдиле. Алагъа кёп саугъала да берип, хурмет бла ашырдыкъ. Келген къонакъла да кетдиле. Гангамай бла мени зауукълу жашаубуз башланды. Бир бирибизни кёралмай, бир такъыйкъа да туралмай эдик!

Алай мени бу жашауум тынчлыкъсыз болуп тебиреди. Арталда, эсде-бусда болмай тургъанлай, кюнлени биринде Курнаятха уллу аскер кирди. Халкъ къайгъылы болду. Аскер башчы, аскерин да ызындан тизип, тюзюнлей бизни юйге келди. Къарасам, ол а, Гангамайны суйюп, къуу суюк болгъан киеулюкледен бири – Мисир патчахны жашы.

– Ариулукъ бла бер Гангамайны! Алай туююл эсе, къан тегюлюрге боллукъду, – деп тохтады ол. Алай айтханы бла да къалмай, ат ёшюню бла юсюме тебинди.

Сермеп, аягъындан тутдум да, атдан жерге атдым. Къамамы къынындан суууруп алып, богъурдагъына тиредим. Аны аскери юсюме чапды.

– Артха туругъуз! Алай туююл эсе, муну башын тайдырама! – дедим мен.

Аскер тохтады. Олсагъатдан Курнаятны уллусу, гитчеси да, къолларына сенекле, балтала, чалгъыла да алып, манга болушургъа чабышдыла. Аланы кёргенде, мисирли жаш къолумдан ычхынды да, секирип атына къонду.

– Мисирни батыр уланлары, къазауатха киригиз! – деп буюрду ол аскерине.

Уллу сермеш башланды. Отун жарыгучу уллу балтабызны алып, мен да атыма миндим. Жюрек къызыуум бла сермешге кирдим. Кеси ёмрююмде мен, бу жолча, къаты ачыуланган болмаз эдим. Аллыма тюшгенни, уруп, жерге къаплап бардым. Ол къызыуум бла, балтамы да кётюрюп, Мисир патчахны жашына чапдым.

Баям, ол мени халымы сезген болур эди, терк окъуна, атыны башын артха буруп, хаман къачып тебиреди. Аны ызындан аскечилери да къачдыла. Къутулалгъанлары къутулдула, къутулалмагъанлары уа жер къапдыла. Биз хорладыкъ. Алай хорлагъаныбызгъа къууанырча болмады. Кёп адамыбыз жоюлду. Курнаят жияу-сыйыт болду. Гангамайны да, мени да жюреклерибизни мудахлыкъ бийледи.

– Мени хатамдан, кёп адам ёлдю. Андан эсе мен туумай къалгъа эдим, – деп, Гангамай жюрегинден жарсыды. Мен, ариула айта кетип, аны зордан жубатдым.

Бир къауум заман озду. Курнаятны бушууу да бираз басылды. Алай нек эсе да Гангамайны бла мени жюрек тынчлыгъыбыз жокъ эди.

– Мен сени жанынга къоркъама, – деп, ариу къатынчыгъым жарсыгъанын кёймай эди.

Бир кече аман тюш кёрюп уяндым. Юсюме чапхан уллу сарыуекден кеси кесими кючден къоруулагъанча болдум.

Уяннганымда, Гангамай:

– Не этесе, ханым? Не болгъанды санга? – деп, бетиме къркъуулу къарап тура эди.

– Бош алай. Къайгъы этме, – деп, къатынымы жапсардым. Экибиз да, бир бирни ийнакълай, жангыдан жукъладыкъ.

Жукъу арасында къулагъыма отоуубузну эшиги ачылгъанча эшитилди. Уянып къарасам, кълунда да бичагъы бла, биреулен юсюме сюелип тура эди. Терк окъуна мыллыгымы ундурукъдан атдым. Бичакъны ауузу сол инбашыма жетгенин сездим. Секирип, артха турдум. Гангамай да кычырыкъ этип уянды. Биягъы бичакъны жаханым ауузу манга кетюрюлдю. Не болса да болсун деп, кесими бичакъгъа атдым. Къарангыда уа, бичакъны жылтырагъан ауузу болмаса, жукъ кърюнмей эди. Кълум, темирча, бир къарыулу кългъа илинди. Мен аны буруп тебиредим. Душманым, ким эсе да, амалсыз болуп сынсыды. Бичагъы кълундан жерге тюшдю. Андан экибиз да къапланлача жагъалашдыкъ. Кюреше кетип, аны тюпге урдум.

Бу кезиуде юйдегилерибиз, къаугъалы болуп, отоугъа кирдиле. Чыракъ жандырдыла. Бек алгъа кезлерим Гангамайны изледиле. Ол мюйюшде ахы кетип сюеле эди. Жерде уа – бауурундан къапланып, бир къара киши!

– Оу кюнум, Алдарбек, бу не палахды?! Къаннга боялып тураса да! – деп, анам оушау этди.

Бирсиле да, башларындан тутуп, хайран болдула. Къара киши къллары бла жерни уруп жиляды. Мен аны, чуунундан тутуп, аркъасына аудурдум. Къарасам – ол а Сахара патчахны жашы Гортан!!!

Мен сейирге кълалып тургъан кезиучюкню марлап, ол, секирип, ёрге турду да, юй тубюнде атылып тургъан бичагъын кълуна алды. Юйдегиле, къркъуп, артха сюрюшдюле. Гангамай кычырыкъ этди. Гортан, бичагъыны сабындан эки кълу бла да тутуп, аны ёрге кетюрдю.

– Гангамай, мен муратыма жеталмадым. Сени ючюн кюйдюм, сени ючюн акъылдан да шашдым! Сени ючюн жанымы кыяма!.. – деди да, бичакъны къарынына урду. Тентирей барып, Гангамайны аллында сойланды.

Мени жашауумда ол да къркъуулу кечелеримден бири эди. Гангамайны сыйырабыз деп, Тюркден, Инглизден, Сингапурдан, Россейден да талай къуугъун келди. Аланы барысындан да мен къатынымы эрча сакълап кълалдым.

Алай ариу Гангамайымы мен ёлюмден сакълаялмадым, – анга кёз тийди да, ёлюп кетди. Мен а, сокъур адамча, тегерегими къармай, ауур бушуу да башымдан басып къалдым.

Къатын аллыкъ жашлагъа осуятым: кеси кесигизге бек базынмай эсегиз, ариуну излеп кюрешмегиз. Гинасуунуча, ариу къатынны къолда тутхан кыйыин ишди.

* * *

Мени бу хапарым аны бла бошалып къалмагъанды. Гангамай бла мени дагъыда бир тюбешиуюбюз болгъанды. Анга ийнанмазлыкъла да болурла, ёлген адам бла сау адам къалай тюбеширикдиле деп. Алай ол кертиди.

Гангамайны асырагъандан сора, мени жашауум къарангы кечеге ушап къалды. Кюндюз окъуна, къалын туманнга киргенча, кёзлерим хазна жукъ кёрмей эдиле. Кюн сайын Гангамайны къабырына барып, ачыудан кёпген жюрегими чёкдюрюрге кюрешиучю эдим. Бир жол, Гангамайны къабырына къапланып жилияй тургъанымлай, атам бла анам келдиле.

– Алдарбек, быллай бир инжилме. Сенден сора, къатыны ёлген жокъму сунаса?! Бегинг-къутунг да кетгенди. Адам танымазча болгъанса. Жау чыракъча, эрип, тауусулуп бараса. Санга жарсый, биз да аман кюлю болгъанбыз. Ёлтюрме кесинги. Жашаугъа кёшул. Кюннге къара да, энтта да аны жарыгъындан кесинге юлюш алыргъа кюреш!.. – деп, ала манга кёп ууаз бердиле.

Атам бла анамы жюреклерин мындан кёп аурутмайым деп, кеси кесими къатыландырыргъа кюрешдим. Алай, не бек кюрешсем да, Гангамайны унуталмай эдим.

Мен да алай ахылау болуп айланнганымлай, уллу патчахыбыз Хатербек халкъны жыйды. Ол тюзлюкню жолун тутхан, огъурлу патчах эди. Аны заманында, уруш-туйюш да болмай, халкъ тынч-ырахат жашагъанды. Курнаятда сейирлик Кюмюш къаланы ишлетген да ол болгъанды.

«Патчахыбыз не зат айтырыкъ болур, ярабий?!» – деп, адамла къаланы тийресине басындыла. Ары мен да бардым. Бир заманда Хатербек къаланы мангылай терезесинден кёрюндю. Халкъ анга къарс урду. Ол да, башын ийип, адамлагъа хурмет этди. Сора былай айтды:

– Кесигиз кёргенликден – мен къарт болгъанма. Къарыуум да, акъылым да таркъайгъандыла. Кёзлерим да

иги кёрмей тебирегендиле. Энди мен, алгъынча, оноу да эталмайма. Аны себепли сиз жангы патчах айырыргъа керексиз. Айыра туруп, сакъ болугъуз. Тахтагъа аман адамны олтуртсагъыз, артда тюп эринигизни къабарсыз. Ол сизни апчытыр. Иги сагъыш этип, тюз ниетли адамны айырыгъыз. Ма мени сизге ахыр осуятым олду.

Патчах алай айтып бошагъанлай, уллу даулаш башланды. Кёп адамны аты сагъынылды. «Мени айырыгъыз! Менича, закий патчах жер юсюнде табаллыкъ туююлсюз!» – деп, кеси кеслерин махтагъанла да болдула. Аланы барысындан да бек гузаба этип кюрешген а патчахыбызны биринчи ёзюрю Къылынкъаш эди. «Насыплы болургъа сюе эсегиз, тахтагъа мени олтуртугъуз! Менича, тюзлюкчю патчахны Кюн бла Жерни ортасында табаллыкъ туююлсюз!» – деп, тамагъын жыртдыра эди ол. «Угъай, сени ичинг харамды», – деп, адамла ёзюрню арталда унамадыла.

Даулаш жетмиш жети кюннге созулду. Жетмиш сегизинчи кюн къарт патчахыбыз дагъыда халкъны аллына чыкъды.

– Къарайма да, сизни даулашыгъыз бошаллыкъча кёрюнемейди. Аны себепли былай этейик: къыркъаууз айны ортасында Къула тюзде ат чариш къурайыкъ. Ол чариште ким озса да, патчахлыкъ такъыямы аны башына кийдирирме. Чаришни атына да «Такъыя чариш» атайыкъ, – деди къарт патчахыбыз.

Халкъ ол айтханнга ыразы болуп чачылды. Патчах болургъа суйгенле, жюйрюк атла излеп, жер-жерге къууулдула. Къылынкъаш а, Арабстаннга кетип, андан дум къара ажирге минип къайтды.

Аллай атны биз ёмюрде да кёрмеген эдик: чабып башласа, жилинча созулуп, къанатлыча уча эди! Къылынкъашны къаршы адамлары уа: «Бу ат сени тахтагъа олтуртурукъ атды», – деп, аны къолун тутуп алгъышлай эдиле.

Къыркъаууз айны ортасында халкъ Къула тюзге къууулушду. Кесибизни къашха байталыбызгъа минип, мен да ары тебиредим. Атам бла анам: «Алдарбек, сен а къайры атланнганса?!» – деп, сейир-тамаша болдула. «Чариште!» – дедим мен. «Къой, башыбызны бедешликге къалдырма!» – деп, ала, байталны жюгенинден тутуп, мени иймезге умут этдиле.

Мен ала айтханнга къулакъ салмадым. Къашха байталгъа къамичини жетдирип, Къула тюзге жол тартдым. Анда халкъ къылыкъсыз кёп эди. Къарт патчахыбыз да, Сары тебени башына чыгъып, анда бийик тахтагъа

олтуруп тура эди, төгереги да, къарауашладан бла мыр-тазакъладан толуп. Патчахлыкъдан умут этген чаришчиле, атларын ары бла бери чапдырышып, жарау этип кюреше эдиле. Къара ажири бла Къалынкъаш да аланы ичлеринде эди. Жыйылгъан халкъ асламысында анга къарай эди. Къара ажир, ал аякълары бла жерни чучхуп, чабаргъа адыргы эте эди. Чаришчилени бир къауумлары, къара ажирни залимлигин кёрюп, тюнгюлюп, атларыннан окъуна тюшдюле, бош кыйын салмайкъ деп. Къалынкъаш таба мен да къарай эдим, ичимден анга кюйюксюннген да, сукъланнган да эте.

Къайдан чыкъды эсе да, аны къатына бир гупшур, къарт къатын барды. Ёзюр атындан тюшдю да, аны къаты къучакълады. Экиси да бир бири къучакъларына шыбырдашдыла. Анда-санда, ол гупшур къатын, нек эсе да, бармагъы бла мени кёргюзтюп, Къалынкъашха бир затла айта эди. Ахырында къарт къатын жокъ болуп кетди, жер тюбюне ташайгъанча.

Бир заманда дауурбасла урулуп, сырыйнала согъулдула. Хатербекни төгерегинде мыртазакъладан бир къауумлары Сары төбени башындан энишге тигеледиле. Чаришчилени Къула тюзню кыйырына чакъырдыла. Аланы ызларындан мен да тебиредим.

– Къарагъыз ол сейирге! Алдарбек да «Такъыя чаришге» барады! – деп, артымдан уллу кюлкю тарыды.

Анга да эс бурмай, бара барып, чаришчилени сатырларына кшошудум. Дауурбасла бла сырыйнала тохтадыла. Адамла шум болдула. Низамны тохташдыра айланнган мыртазакъланы таматасы алгъа чыкъды да:

– Эсигизде болсун, ким да болсун, чаришни жоругъун бузса, алгъа келгенликге, хорлагъаннга саналлыкъ туююлдю, – деп эсгертди. – Хар он чакъырымдан къараучула салыннгандыла, – деп да кшошду.

Алай айтып, ол къолунда акъ байракъчыкъны ёрге кётюрдю. Аны энишге бошлагъанлай, төгерекни туякъ тауушха алдырып, биз да алгъа сызылдыкъ!

Тебирегенимлей окъуна, башымдан акъ кълпагъымы жел учурду. Адамла бютюнда киндиксиз болдула. Бедишлик болуп кълмайым деп, атымы башын артых бурдум да, жел учуруп бара тургъан кълпагъымы ызындан жетип тутдум. Мен алай кълмарша тургъунчу, чаришчиле узакъгъа кетдиле. Кълшха байталыма кълмичини къаты-къаты жетдирдим. Ол, эки къулагъын да тутуп, алгъа секирди!

Бызмдан: «Къой, хайырсыз, тюбюнде жаныуарны керексиз кыйнама!» – деген кычырыкъланы да

эшитдим. Алай ол затла к̆уулаг̆ыма да кирмедиле. Мен к̆ашха байталымы халын иги биле эдим. Ол, бирси атлача, терк к̆ызып, терк суууп к̆алыучу жаныуар т̆ойюл эди.

Жюз чак̆ырым чак̆лы жол к̆оратхандан сора, желни к̆атыдан-к̆аты шууулдай башлаг̆анын сездим. Ол а – к̆ашха байталымы керти да к̆ызг̆аныны белгиси эди. Тюшге жууук̆ алг̆а кетген чаришчилени бир к̆ауумларыны ызларындан жетдим. Мычымай, аланы биринден сора бирин оза башладым. Бир заманда узак̆дан К̆алынк̆ашны к̆арелдисин эседим. Ол бек алда бара эди. Аны к̆ергенлей, к̆ашха байталыма к̆анат битгенча болду. Аллымдан ург̆ан жел асыры к̆атыдан, ат иерден чартларг̆а аздан к̆алдым. Ызындан жетип барг̆анымы к̆ерюп, К̆алынк̆аш к̆ара ажирин хаман к̆амичиледи. Аны туяк̆лары тийген жерден жилтинле чартлай эдиле. К̆алынк̆аш атын не бек к̆амичилеп к̆орешсе да, мен аны жетдим..

– Алдарбек, мени озма. Мен патчах болсам, сени кесиме ёзюр этерме, – деди ол. Айтханы бла да к̆алмай, атымы жүгенинден тутуп, мени тыярг̆а умут этди.

Алай к̆ашха байталым, кишнеп, ёрге секирди да, К̆алынк̆ашны к̆олун жүгенден ычындырды. Алай бла, мен битеу чаришчилени алларына т̆юшдюм!

К̆ара к̆ая деген жерге жетгенимлей, байталым абынды да, экибиз да т̆еппе турдук̆. Мен, секирип, аяг̆ы юсюме болдум. Саным-чархым сау эди. Алай к̆ашха байталым жеринден туралмай к̆алды. Аны боюн жиги юзюлген эди. Асыры ачыудан, к̆езлерим к̆арангы этдиле. Бу кезиуде К̆ара к̆аяны башындан бир к̆отурбоюн к̆арг̆а келди да, мени аллыма к̆онду. К̆анат т̆юбюн чучхуй кетип, андан бир уллу метекени чыг̆арды да, башындан к̆апды. Олсаг̆атдан ала экиси да уллу т̆ююннге айландыла. Т̆ююн а, чулг̆ана кетип, гуппур к̆арт к̆атын болду. К̆арасам, – ол а К̆ула т̆юзде К̆алынк̆аш бла т̆юбешген к̆атын! Палахны манга к̆айдан чык̆г̆анын билдим. К̆уртханы, тутуп, бууарг̆а умут этдим. Алай ол, к̆юлюп, ары бла бери к̆оянча секире, кесин манга тутдурмады. Бу кезиуде, к̆ара ажири да суу-салам болуп, К̆алынк̆аш да жетди. К̆уртха, эки к̆олун да кенгнге жайып, аны аллына сюелди.

– К̆алынк̆аш, сени буйруг̆унгу толтурдум! Манга берирге айтханынгы унутма, – деди.

– Унутмам, – деди ёзюр анга. Сора ол к̆ара ажирини ёшонюн манга бурду. – К̆алайса, «патчах»?! – деп,

мени масхара этди. Аны бла да кълалмай, кълайиш къламичиси бла эки-юч кере башыма бла аркъама жетдирди. Сора, артына да къларай, алгъла сюзюлюп кетди.

Ол заманда жюрегим ачуудан жарылмай кълалгъланына бюгюн да, бюгече да сейир этеме. Къланым асыры кълызгъландан, отда жана тургъланча болдум. Кълуртха кълатын а: «Алли-малли...», – деп, тегерегиме айланып тепсей эди. Аны алай этгени мени бютюнда бек кълабындырды. Кёнчек бучхакъларымы да ёрге кълайырып, башымда кълалпагълымы да кълолума алып, Кълалынкълашны ызындан жаяулай сызылдым. Бир заманда кълулагълыма туякъ тауушла эшитилдиле. Артда кълалгълан чаришчиле мени жетип келе эдиле. Мен бютюнда бек кълызындым! Асыры чапхандан, аякъларым жерге жетмей, хауада учуп баргъланча болдум. Узакълдан Кълалынкълашны къларелдисин эследим. Манга бютюнда уллу кълоч кълошулду. Кълула тюзге жууукълашхан заманда, мен Кълалынкълашны жетдим. Ол, мени кёлрюп, сейирге кълалды. Кълара ажирин къламичи бла аямай тёлюп, мени озаргъла умут этди. Мен а озурмадым! Бютюнда бекден-бек кълыза тебиредим.

Адамла, мени жаяу чабып келгеними кёлрюп, уллу тамашагъла кълалдыла. Сары тёлбени этегине Кълалынкълаш бла мен тенг жетдик. Энди аны башына чыгълып, патчахны кълолун кълайсыбыз алгъла тутсакъл да, хорлагъланнга ол саналлыкъл эди. Сыртха ёрлеп бара, мен Кълалынкълашны оздум! Ёзюр кълара ажирин къланын чыгъларгълынчы къламичиледи. Алай, ол не бек жан атып кёлрешсе да, иши бармады. Тийрени жел этдирип, патчахыбызны аллына биринчи болуп жетдим. Аны кълолун тутдум! Мени ызымдан жетген Кълалышкълаш да, секирип атындан тёлшюп, кълолун патчахха узатды.

– Сен а не этесе? Алгъла Алдарбек келгенди, – деп, патчах аны кълолун тутаргъла унамады. – Ол жорукълну бузгъланды. Жаяу чапхан саналмайды, – деди ёзюр.

– Саналады! Бютюнда бек саналады! – деди патчах.

Аны эшитген халкъл, къларс уруп, патчахны тюзлюгюне ыразылыгълын билдирди. Патчах, башында алтын такълыясын тешип, аны мени башыма кылдирди. Сора жыйылгълан халкългъла былай айтды:

– Алдарбекни бу чариште этген кишилиги, ёмюрледе айтылып турурча, аллай кишиликди. Кишилиги болгълан закий да болады. Аны себепли мен патчахлыкълны Алдарбекге береме!

Олсагълатдан дауурбасланы тауушлары Кълула тюзню гюрюлдетдиле. Адамла: «Жашасын бизни жангы патча-

кыбыз Алдарбек!» – деп, кѳууанчлы болдула. Кѳалын-кѳашны кѳара бети уа бютюнда бек кѳаралды.

«Такѳыя чариш» аны бла бошалды. Хатербек да, мен да, аны токѳсан тогѳуз ат жегилген алтын арбасына минип, Кѳула тюзден Курнаятха атландыкѳ. Дауурбасланы да дынгырдатып, орайданы да айта, халкѳ бизни ызыбыздан тебиреди. Мени кѳз туурама чыгѳып, жерни букѳулатып тепсегенле да болдула. Бир кѳауумла уа ат оюн эте эдиле. Кѳысхасы – хар ким да, кесин манга ариу кѳргюзтюрге сую эди.

– Алдарбек, эслеймисе, халкѳ санга кѳалай кѳууанады? Сен аны бу кѳууанчын, ёчюлтмей, сакѳлап туралсанг, ол заманда билинирикди сени адамлыгѳынг, – деди Хатербек.

– Бирда кѳоркѳма, багѳалы акѳсакѳалыбыз. Халкѳымы бюгюнню кѳууанчына ташла, агѳачла да кѳошулуп кѳууанырча этерме! – дедим мен.

– Махтанчакѳлыкѳ иги тѳююлдо, – деди Хатербек, сагѳышлы болуп.

– Кечгинлик бер, акѳсакѳал, мен махтанып айтмайма, жюрегимде болгѳанны айтама...

Той-оюн да эте, ингир алагѳа Курнаятха жетдик. Курнаятчыла уа, кѳалмай, тышына тѳгюлюп, юйлени, тереклени башларына минип, тау сыртлагѳа да чыгѳып, бизни аллыбызгѳа кѳарап тура эдиле.

– Эгечлерим, кѳарындашларым! Сиз мени сѳйгенча, мен да сизни алай сѳерме. Дунияда болгѳан ахшылыкѳладан сизни юлюшлю этерге кѳуреширме. Уруш болдурмам. Адам кѳанын тѳкдюртмем. Тюзлюкню кѳаты тутарма, терсликни уа бууарма! – дедим халкѳыма.

Байракѳланы кѳтюрюп, сырыйналаны согѳуп, Кюмюш кѳалагѳа мени алай кийирдиле. Мыртазакѳла бла бегеуюлле, кѳоларында сѳнгюлери, кѳалкѳанлары, айбалталары бла тизгин тохташып, манга жол ачдыла. Аллымда Хатербек, мен а аны ызындан бардым. Патчах олтуруучу алтын тахтаны кѳатына жетгенибизде, Хатербек:

– Бу тахта санга огѳурлу жер болсун! Аны бийиклиги сени эсиртмесин! Хайда, олтур. Уллу Тейрибиз болушсун санга! – деп, алгѳыш этди.

Мен тахтагѳа олтурдум. Сырыйнала согѳулдула, кѳарсла урулдула, тышында топла атылдыла. Кѳеп кѳзле манга кѳубулуп кѳарай эдиле. Аланы арасында эки сууукѳ кѳзню эследим. Ала Кѳалынкѳашны сур кѳзлери эдиле, алай мен анга эс бурмадым.

Мени алгѳышлай, тыш кѳыралладан да кѳеп кѳонакѳла

келдиле, сауғъала да алып. Сабанстан деген уллу кыралны ханы уа манга сауғъагъа жюз ариу кыыз алып келди. Ол сауғъаны да ыразылыгъым бла къабыл этип алдым. Асыры кёп къонакъ келгенден, халкыма оноу этерге заманым да жетишмей эди. Аны юсюне уа, билмей тургъанлай, Хатербек, къаты ауруп, тёшекке тюшдю. Кюмюш къала бушуулу болуп шошайды. Мен Хатербекни къатындан не кече, не кюн кетмедим. Устала да анга хазна жарамдыла. Бир кюн ол ёзюрлерин да, ахлуларын да къатына жыйды.

– Дунияда ёлмезлик адам жокъду. Мени да жетгенди ахыр сағъатым. Тейрибиз тюнене сызгъыргъанды манга. Аны себепли, сизге ахыр осуятымы эшитдирирге сюеме. Битеу патчахлыгъымы, Кюмюш къаланы да, тёрт жюз къатынымы да, тауларыбызны, ташларыбызны да Алдарбекке аманат этеме, – деди ол жыйылгъанлагъа.

Ёзюрле анга ыразы болмадыла. «Эсинги жый, сыйлы патчахыбыз. Бизни къуру жерге къаратып къойма!» – деп, ала гузабагъа къалдыла.

– Мен айтырымы айтханма, хайда, эсен къалыгъыз, – деп, Хатербек жан алды.

Курнаят бушуу-бушман болду. Кюмюш къалада жетмиш жети кюннге дери жилия тохтамады. Бютюн бек жилияп кюрешгенле Хатербекни къатынлары эдиле. Къуллары да жилия эдиле, тобуқларын туююп.

Курнаятны огъары башында Чюйке деп, бийик къая болуучу эди. Бийик дегенде да – тёппеси булутлагъа жете! Аны этегинде къабыр къаздырып, Хатербекни алайда асыратдым. Чюйке къая уа анга сын таш болуп къалды. Аллай бийик сын таш дуняда бир ёлюкге да салынган болмаз эди, Хатербекке болмаса.

Хатербекни асырап бошагъандан сора, патчахлыкъ ишими къолгъа алдым. Биринчи кюн окъуна эки уллу буйрукъ чыгъардым: бири – къахмеликни бла улутхачылыкъны тыйыуну юсюнден, экинчиси уа – Къалынкъашны баш ёзюрлюкден тайдырыуну юсюнден.

Жарлыла иги жашарча, дагъыда бир буйрукъ чыгъардым. Къара халкъ, анга асыры къууаннгандан, ингирде сюрюуден къайтхан ийнеклерин сауаргъа унутуп окъуна кыйгъан эди.

Хар зат да тап болуп бара тургъанлай, Кюмюш къалада уллу къаугъа кётюрюлдо. Хатербекни башсыз къалгъан къатынлары бла, Сабанстандан манга сауғъагъа келтирилген жюз кыыз, бир бирге чабып, туююш ачдыла. «Патчахны къатынлары бизбиз!» – деп бирлери, «Угъай, сиз туююлсюз, бизбиз!» – деб’а экинчилери.

Ала, бир бири чачларына жабышып, бир бири бетлерин тырнадыла. Кесими орталарына атдым.

– Не от тюшгенди сизге?! Нек жыртышасыз, гырныу киштикчеча?! Не зат юлешесиз быллай бир?! – деп кьуртурдум алагъа. Кьоркьгъанмы этдиле, огъесе уа патчахлыкъ намысымымы этдиле – барысы да бирден шум болдула. Араларындан акъ кекеллери бла бир кьарт кьатын алгъа чыкъды да, келе келип, аллымда тобукъланды.

– Ынна, не этгенингди бу? Тур ёрге! – дедим анга.

– Мен сени ыннанг тьююлме! Мен тамата кьатынынг – Чаначайма! – деди ол.

Тилим тутулуп, абери айталмай кьалдым.

– Сен бек алгъа кьатынларынгы оноуун этерге керексе! Ёлген эрибиз бизни санга аманат этип кетгенди. Аны унутма! Хатербек ахыр кюнюне дери, кьартлыгъына да кьарамай, бизни ийнакълап тургъанды. Сен а, жаш адам болуп тургъанлай да, алыкъа бирибизге жанламагъанса! – деп, дау этип тохтады Чаначай.

– Мен бек алгъа кьырал ишлени аягъы юсюне салыргъа керекме, – дедим.

– Угъай, Алдарбек, кьырал ишле бир жары да кетерик тьююлдюле. Халкъ, жашагъаныча, жашап турады. Жашамагъан бизбиз. Бизге да жашау керекди! – деп, Чаначай, чуунумдан тутуп тохтады.

Мен, не этерге билмей, абызырап кьалдым. Алайынлай, узун сыргъалары бла, бир омакъ кьатын:

– Чаначай, сен, кьуртха кибик, кьартлыгъынгда да бир кьанмай кьалдың! Эндиге дери кьаныбызны ичгенинг да боллукъду! – деп, кьаты ачуланды.

– Ах, алаймыды?! Алай эсе, мен сени битеу кир ишлеринги жангы патчахыбызгъа айтмай кьоймам! Алдарбек, сен мынга ийнанма! Бу кьахме Къалынкъаш бла жашырын тослукъ жюрютюп тургъанды! – деп, Чаначай да аны юсюне атылды.

Экиси да тарт-соз болдула. Орталарына кирип, бир бирлеринден зор бла айырдым.

– Манга кьулакъ салыгъыз, сизге айтыр сёзюм барды, – дедим кьатынлагъа. – Сиз барыгъыз да ариуласыз. Алай манга кёп кьатын керекмейди. Сизни барыгъызны да башыгъызгъа эркин этеме.

Кьатынла жияу-сыйыт болдула. «Тилейбиз, алай этме. Бизни барыр жерибиз жокъду. Къаладан кетгенибизлей, факъырачыла болуп кьаллыкъбыз. Бизге жазыкъсын!..» – деп, бютюн бек жиядыла. Ариула айтып, аланы жубатдым. Барысы тохтагъанда да, онекижыллыкъ бир кьызчыгъа, жюрексиннгенин тыялмады.

– Бу кызычык кыайсыгызыны кызы эсе да, жубатхан этигиз, – дедим кыатынлагыа.

– Ол бирибизни кызыбыз да туююлдо. Хатербекни бек артда алган кыатынчыгыды, – деди Чаначай.

Сейир этдим. Кыатына барып, кызычыкыны чачындан сыладым.

– Атынг кыалайды? – деп сордум анга.

– Жаухаржан, – деди ол, бютюнда бек жюрексинип.

Ариула айтып, аны да жубатдым. Кыысхасы, кыатынлагыа жаным ауруду.

– Туююшмей, жарашып турургыа айта эсегиз, кыалада кыалдырама сизни, – дедим.

Жарашып жашаргыа сёз берип чачылышдыла. Узун сыргыалы омак кыатын а, кетмей, мени бла кыалды. Аны, тана кёзлерича, уллу кёзлери манга ышарып кыарадыла. Чагыр ичгенча, башым тегерек айланды. Ол сагыатдан санларым жумушап, жюрегиме жылы кыан кыуюулганча болдум. Ол эки кыолу бла да боюнума чулганганлай, эсима Чаначайны айтханы туюю.

– Тохтачы... Кыалынкыаш бла тослук жюрюютюп тургыанынг кертими сени? – деп, тиширыуну боюнума чулганган кыолларын артха кетердим.

– Угыай, угыай!.. Ол кыарт кыуртха, сени манга кыызгыанып, ётюрюк айтханды. Дуниягыа Кыалынкыашдан осал адам жаратылмаган эсе да, алайды. Сен аны ёзюрюкден кыыстагыанынгы бек тюз этгенсе... – деп, ол, жыламсыраган да эте, кесин акылады. Айтханына толу ийнанмасам да, аны ариулугыу мени борбайларымы кыыркыды.

– Мен алыкыа сени атынгы да билмейме, – дедим анга.

– Дездемона!

– Дездемона?.. Таулулада аллай атны бирда эшитмегенме.

– Эшитирик да туююлсе. Мен италиячыма. Хатербек мени Румдан алып келгенди.

Бу зат манга бек уллу жангылык болду. Дездемонаны бютюн кыаты кыучакыладым. Аны кесими отоуума элтдим.

– Тохта, мен чагыр келтирейим. Чагырдан уртласак, соймеклигибиз бютюнда бек кыайнарыкыды, – деп, Дездемона чабып кетди.

Кёп да турмай, эки гитче чёмюч бла чагыр келтирди. Аладан бирин манга узатды. Экибиз да чёмючлени терк бошатдык. Чагыр терк окыуна башыма чапды. Нек эсе да манга уллу кюлкю тарыды. Бир кесекден а, сан-

ларым к̄урушуп, сын к̄атдым да к̄алдым. К̄ӧзлерим да к̄ӧредиле, ак̄ылым да жериндеди, к̄улак̄ларым да эшитедиле. Алай с̄елешалг̄ан а этмейме. С̄елешген уг̄ай, бармаг̄ымы да к̄ымылдаталмайма. Дездемона мени эки к̄ӧзюмю жумду. Сора ол отоудан ак̄ырын чыг̄ып кетди.

Бираздан а уллу жилау-сыйыт башланды. Жилаг̄анла мени к̄атынларым эдиле. Аладан бири, юсюме к̄апланып: «Не болуп к̄алды санга, наным?!» – деп, кесин тыйдырмай сарнады. Ол Жаухаржан эди. Эр киши ауазла да эшитилдиле. «Тыныг̄ызы, ёкюрсенигиз болдук̄ду!» – деп ачыуланды кишиледен бири к̄атынлаг̄а. К̄ыалынк̄аш болг̄анын ауазындан таныдым. К̄атынла шум болдула. Жаланда Жаухаржан тохтамады. «Тый кесинги, ит к̄ючюк кибик, улуп турма да!» – деп, бияг̄ы К̄ыалынк̄аш анга урушду. Сытыла-жутула кетип, Жаухаржан да тохтады.

– Алдарбекни Уллу Тейрибиз кесине алг̄анды. Энди патчах менме! – дегенин эшитдим К̄ыалынк̄ашны. Жюрегим тарх деп атылырг̄а аздан к̄алды.

– Хайда, чыг̄ыг̄ызы мындан! Ёлюкню жумушун этерге керекди, – деп, К̄ыалынк̄аш отоудаг̄ыыланы к̄ыстады. Мени «ёлюг̄юмю» к̄атында, жаланда К̄ыалынк̄аш бла Дездемона к̄алдыла.

– Алдарбек, тилинг да тутулуп, санларынг да к̄урушуп, жарты ёлюк болуп жатаса аллымда. Алай сен ашык̄ма. К̄ӧрге тумалангандан сора, толусунлай ёллюксе! – деп кюлдю К̄ыалынк̄аш. Анга к̄ошулуп, к̄онгуроу таууш эте, Дездемона да кюлдю. Аны бла да к̄алмай, экиси да бир бирин к̄уучак̄ладыла.

Былай бедешликни, былай зорлук̄ну, мен болмасам, ким сынаг̄ан болур дуниясында? Минг кере ёлюп, минг тирилгенча болдум.

К̄ыалынк̄ашны буйруг̄у бла, мени терк ок̄уна жуундурдула, кебинледиле. Сора, сал басхычха салып, к̄абырлаг̄а элтдиле. «Баламы к̄ӧрмеге к̄оюг̄уз манга!» – деп, анамы к̄ычырып жилаг̄анын эшитдим. Башымы ачып, бетими анга к̄ӧргюзтдюле.

– Алдарбек, жашым, не болуп к̄алды санга?! – деп, анам юсюме к̄апланды. Аны к̄ӧзлеринден сарк̄ыг̄ан жиламукӯла бетиме тамдыла. Ол мангылайымдан сылады.

– Адамла, мени балам ёлмегенди! Эти сууумаг̄анды! Мен к̄ӧрүп турама! Балам сауду! Былайлай муну к̄ӧрге сук̄маг̄ызы! – деп, анам уллу к̄ауг̄а этди.

– Тейриге асси к̄ӧрюнме, Жулдузхан! Артха тур да,

ёлюкню асырамагъа къой! – деп къутурду Къалынкъаш анама.

«Угъай, жаны саулай, баламы кёрге сукъдурлукъ туйюлме!» – деп, анам къатымдан кетерге унамай тохтады. Кимле эселе да, анамы менден зор бла айырдыла. Сора терк окъуна мени къабыргъа эндирдиле. Юсюме топуракъ къуйдула. Алай бла, жаным саулай, къабыр азабын сынап башладым. Къалынкъаш айтханлай, жарты ёлюкден толуге ёлюкге айлана тебиредим.

Бир заманда жукъудан уянганча болдум. Санларыма къарыу кирди. Кюреше кетип, эки къолуму бошайтдым да, кебинликни бетимден сыдырдым. Ёрге турама деп, юсюме салынган гыйы ташха башымы уруп, къаты ачитдым. Къаппа-къарангы кёрде жан-жанымы къармай къалдым. Хауа жетишмей, тунчугъуп тебиредим. Бу кезиуде кёзлериме узакъдан бир жарыкъ жанган жилтинчик урунду. Ол мени таба учуп келе эди. Бир аздан аны жарыгъы къабырыма да жетди. Иги жууукълашханында, ол нюр къанатлыгъа ушап къалды: «Мёлек!» – деп келди акъылыма. «Кел, къыйналып тургъан жанымы теркирек ал!» – деп хахайладым анга. Ол а, келе-келди да, къатыма кьонду. Олсагъатдап нюр къанатлы тиширыу сыфатха кирди. Къарасам, ол а Гангамай! Эки къолуму да созуп, анга учундум.

– Тохта, артха тур, мени къатыма жанлама! – деди ол.

– Не-к?! Санга былай туберими билсем, мен эрте окъуна ёлюр эдим, – дедим, къууанчым жүрегиме сыйынмай.

– Сен алыкъа ёлмегенсе. Сау бла ёлгенге уа, бир бирге тиерге жарамайды. Уллу Тейрини буйругъу алайды. Саула барысы да гюняхлыдыла. Ала жалаанда ёлгенден сора тазаланадыла, дуня жашауларында этген хыянатлары ючюн, Уллу Тейрини аллында кечгинлик тилеп. Алай Тейрибиз хар кимге да кечип бармайды. Бек уллу хыянатчылары, жаханымге жиберип, азап сынаатады, – дегенни айтды Гангамай.

– Мени Тейрибиз кечмезча хыянатым жокъду! – дедим мен.

– Билеме, Алдарбек, билеме. Биз, ёлгенле, кёкден къарап, Жерде сау адамла не этгенлерин кёрюп турабыз. Сен таза жанса! Аны ючюн келгенме мен бери, санга болушургъа, – деди Гангамай.

– Не бла болушаллыкъса сен манга?

– Бу къабырынгдан азат этип, дуня жашаугъа къайтыргъа болушурукъма.

– Угъай, угъай... Мен артха къайтмайма! Сени бла къалыргъа сюеме!

– Алыкъа сен дуня инсаныса. Тейрибиз санга юлюшге берген жашауунг бошалмагъанды. Аны себепли биз нёгер болаллыкъ туюлюбюз.

– Мен сенсиз жашаяллыкъ туююлме! Сени асыры суйгенден, ичим жана турады.

– Аны уа бош айтаса. Дездемонаны къучакълай туруп, мени эсинге да тюшюрмеген эдинг!.. Алай, аны ючюн, мен санга гурушха болмайма. Кёзден кетген кёлден да кетеди.

– Угъай, Гангамайчыгъым, сен хар заманда да эсимдесе! Мени къоюп кетме. Къалынкъаш бла Дездемона кибики, харам адамла жашагъан дунягъа къайтыргъа мен арталда суймейме!

– Адамла ала этген харамлыкъдан да уллу харамлыкъла этедиле.

– Сора Тейрибиз аллайлагъа къалай тёзюп турады?

– Ол тёзюп турмайды. Аланы жанлары аллына келирлерин сакълап турады, жазаларын сынатыргъа! Ёлгенлеринден сора, Къалынкъашны бла Дездемонаны жанлары да жетерле, къуухотун этип, Тейрибизни аллына. Алай ол алагъа кечмез. Ала санга, мушкоруну бла шарх-шархны гагуларын бирге къайнатып, уу этип ичиргендиле. Алай бла, ала сени ёлтюрюрге умут этгендиле. Адам ёлтюргенден уллу гюнях а жокъду! Алай, Тейрибизни ахшылыгъындан, сен кёп ёлюмледен къутулгъанса. Бу ёлюмден да къутуласа. Ёзынга къайтханда, дерт жетдиреме деп кюрешме. Тейрибиз аны жаратмайды. Жаухаржан бла жашауунгу бирге эт. Ол таза жүреккли къызды. Хайда, Алдарбек, сау къал! – деп, Гангамай ёрге кётюрюлдю. Сора, санындан юзюп, бир гитче жилтинчикни манга берди. – Ма, муну ууучунга къаты къысханлай тут. Бу сени ууучунгда болгъан къадарда, сен кёзге кёрюнюрюк туююлсе! – деп, Гангамай, нюр къанатлы сыфатха кирип, учуп кетди.

Ол кетгенлей, къабырым эки жарылып, мен тышына чыкъдым. Кёкде жулдузланы тохташханларына кёре, кече ортасы болуп тургъанын билдим. Гангамай берген жинкчикини да ууучума къаты къысханлай, Кююш къалагъа бардым. Къолларында да сюнгюлери, гига балталары бла къалауурла, кёз къакъмай, къаланы къаты сакълай эдиле. Мен аланы орталары бла ётдюм да кетдим. Жангыз бири мени эслемеди. Къабакъ эшикле барысы да, ичлеринден къадаулары салынып, къаты

этилип эдиле. Мен аланы ача кюрешмедим. Къалагъа кириучю жашырын жолну биле эдим. Аны манга Хатербек ёлюр кюнюню аллында кёргюзтген эди.

Жашырын жол бла, шыбыртсыз, патчах отоугъа бардым. Аны эшиги жарты ачылып эди. Ары кирдим. Жсау чыракъланы къарыусуз жарыгъында Къалынкъаш бла Дездемонаны кёргенимде, жүрегим отча къабынды!

– Ол тели Алдарбекден къалай тап къутулдукъ! – деди Къалынкъаш, Дездемонаны боюнундан уппа эте.

– Манга ыспас эт аны ючюн. Мени хайырымдан патчах болгъанса сен! – деп кокаланды Дездемона.

– Сен мени алтын тюлкючюгюмсе! – деп эркелетди аны Къалынкъаш.

Дездемона:

– Ах кюнюм, энди бар зауукълукъ алдады! – дегенинде, Къалынкъаш кюлдю.

– Нек кюлесе? – деп сорду анга Дездемона.

– Алдарбек эсима тюшюп! Къабырда, эсин жыйгъандан сора, ол насыпсыз аз адыргы этген болмаз! Ха-ха-ха!..

Мен андан кёп тёзалмадым. Бара барып, битеу кючюм бла Къалынкъашны жаягъына урдум. Ол, сескенип, ундурукъдан секирип къопду.

– Сенми урдунг мени жаягъыма? – деп сорду Дездемонагъа.

– Угъай...

Бу кезиуде Къалынкъашны жаягъына дагъыда жетдирдим. Ол, төгерегине да къарай, ахылау болду.

– Ким эсе да, отоуда биреу барды! – деди Къалынкъаш, ахы кетип.

– Экибизден сора, киши да жокъду, – деди Дездемона да, типиски болуп.

Мен, ууучуму ачып, жилтинчикни къолумдан ийдим. Ала, мени кёрюп, сын ташча, къатып къалдыла.

– Харамлыкъ, эртте-кеч болса да, ачыкъланмай къалмайды! – дедим мен.

Къалынкъаш, олсагъатдан аллыма жыгъылып, аякъларымы къучакъларды. Кечгинлик тилеп башлады. Табаным бла уруп, итни къыстагъанча, аны кесимден кери къыстадым. Дездемона да, эсин жыйып: «О-о, мени жан тугулум! Алдарбегим, дунияда сенден сыйгеним жокъду!» – деп, боюнума тагъылыргъа умут этди. Алай, мен аны къатыма къоймадым. Эки къолуму да бир бирге юч кере уруп, бегеуюллени чакъырдым. Чабып кирген мыр-тазакъла, мени кёргенде, тамашагъа къалып, ауузлары кенгнге ачылды.

– Быланы экисин да зинданнга атыгъыз! Къалынкъашны – асланла болгъан бѣлюмге, Дездемонаны уа – къапланла болгъан бѣлюмге! – деп буюрдум. Бегеуюлле эки харамны да алларына сюрюп кетдиле.

Ала кетгенлей, къарауашланы чакъыртдым да, Жаухаржанны келтиртдим. Мени кѣргенлей, ол кюнча жарыды. Чабып келип, боюнума тагъылды.

– Алдарбек, бу тюшюммюдю огъесе тюнюммюдю?! – деп, къууанч эте, жиямсырады Жаухаржан.

– Тюнюнгдю, ариучугъум, тюнюнг, – дедим, аны жу-мушакъ чачын акъырын сылай.

Танг ата башлагъан заманда, Гангамайны: «Дерт жетдиреме деп кюрешме. Тейрибиз аны жаратмаз», – дегени эсима тюшдю. Секирип, ундурукъдан турдум.

– Не этесе, Алдарбек, не болгъанды санга?! – деп къоркъунду Жаухаржан.

Мен, анга да жукъ айтмай, эки къолуму да бир бирге уруп, бегеуюллени чакъырдым. Ала мычымай жетдиле.

– Дездемонаны бла Къалынкъашны башларына эркин этигиз! Къайры скойселе – ары кетсинле. Курнаятда уа бир кюн да къалмасынла, – дедим.

Бегеуюлле чабып кетдиле. Бираздан а, муштухул болуп, къайтып келдиле.

– Сыйлы патчахыбыз, кесинг келип, кѣзлеринг бла кѣрсенг иги боллукъ эди! – дедиле ала.

Къызыл халатымы юсюме къаплап, бегеуюлле бла бирге зинданнга бардым. Тамашагъа къалдым! Асланла Къалынкъашны ахыр сюеклерин кемирип бошай тура эдиле. Дездемона уа, жыйырма къапланны кесине жуушдуруп, кимини боюнундан къучакълай, кимини уа жухундан уппа эте айлана эди. «Бу дуняда тиширыу этмезлик хыйла жокъду!» – деп келди эсима. Бегеуюллеге айтып, Дездемонаны зиндандан чыгъартдым. Ол дагъыда манга кокаланыргъа кюрешди.

– Мен санга къаплан тюйюлме! Башынга эркинсе. Кѣзюмден думп бол! – дедим анга.

Отоуума къайтып келсем, Жаухаржан жияй тура эди.

– Нек жияйса? – деп сордум анга.

– Сен патчахлай къалсанг, биз экибиз насыплы боллукъ тюйюлбюз. Бу Кюмюш къаланы ичи харам адамладан толуду. Ала бла кюрешир ючюн, уллу кюйсюзлюк керекди. Сенде уа ол жокъду.

– Сора мен не этерге керекме? Бѣрюле арасында бѣрюча улуму дейсе?

– Угъай. Бёрю болама десенг да, болаллыкъ туююлсе. Себеби – сени жюрегингде бир тюрлю харамлыкъ жокъду, халаллыкъ болмаса. Экибизни насыплы жашарыбызны сие эсенг, бу жаханым къаладан кетейик. Юйюнге элт. Атанг бла, ананг бла бирге жашайыкъ. Мен, къайыңларыма келинлик этерге сиеме. Мында уа мен кимме, кимни келиниме? Кишини да угъай. Къала толу кюндешледен бириме.

Жаухаржанны сёзюн ахырына дери айтмагъа кёйдүм. Аны сёзлери мени жумушатдыла. Жюрегими кёозгъадыла, акъылыма акъыл кёошдула. Жаухаржан тюзюн айта эди. Патчахлыкъны кёойгъан манга не кыйың болса да, ол айтханнга бойсундум.

Алай, тахтадан кетерни аллында, эки буйрукъ чыгъардым. Биринчи буйругъумда патчахны битеу халкъыбыз кёол кётюрюп айыра турурча этдим. Экинчи буйругъум бла уа Кююш къалада гаремни чачдым. Къатынланы, хар бирине кеслери кётюралгъан чакълы бир алтын бердирип, башларына эркин этдим. Ала манга ыразы болуп чачылышдыла. Патчахха да, битеу жамауат кёол кётюрюп, башха адамны айырдыла.

Мен да, Кююш къаладан ата юйюме келип, Жаухаржан бла насыплы жашап къалдыкъ!..

Алай, жыл да озгъунчу, манга жангыдан жолгъа атланыргъа тюшдю. Африкада Амазонка деген бир кыралдан кыстау телеграмма алдым. Анда былай жазылып эди: «Багъалы Алдарбек, биз, Амазонканы кызылары, сени жигитликлеринги юсюнден хапар эшитип, тамаша болуп жашайбыз. Сени кёрюрге асыры адыргы этгенден, кече жукълаялмайбыз, кюндюз тынчаялмайбыз! Кел бизге. Чогъож болмаса!..»

Не этерик эдим, быллай чакъырыу къагъыт алгъандан сора, Африкагъа атландым. Жаухаржан мени бу жолоучулугъума бирда ыразы болмады. Алай мен анга уллу эс бурмадым. Амазонканы ариу кызылары бла тюбеширге ашыкъдым. Тор айгъырым мени Африкагъа терк жетдирди.

– Эй, курнаятчы Алдарбек келе турады, анга жол беригиз!.. – деген кыычырыкъла жан-жанымдан эшитдиле.

Амазонияда болгъан сейирлик хапарымы уа сизге экинчи жол айтырма.

**БЁРЮНЮ
«СЮЙМЕКЛИГИ»**

ТАМСИЛЛЕ

КЪУЙРУКЪСУЗ ТЮЛКЮ

Ачдан, амалсыз болуп, терек тюбюнде сыртындан тюшюп тургъан бёрюню къатына акъсагъан да эте, къуйрукъсуз тюлкю келди.

– Жууугъум, санга не болгъанды?! Ол ариу къуйругъунг а къайда?! – деп сорду бёрю, сейир этип.

– Улутхагъа берип келеме, – деди тюлкю.

– Кимге?!

– Уучугъа, къапханына тюшген эдим.

– Сора къуйругъунгу берипми къутулгъанса?!

– Хау. Бусагъатда улутха бла ибилисден окъуна къутулургъа боллукъду.

– О-о, не иги хапар айтдынг! – деп, бёрю къуйругъун ойнакълата къууанды. – Алай эсе, мен бюгечеден кеч къалмай, ыстауатха чабайым...

Экинчи кюн тюлкю терек тюбюнде къой мыллыкны жырта тургъан бёрюню кёрдю.

– Къуйругъунг а къайда, бёрю?

– Къош парийге нохтабау этгенме, – деди ол.

МАХТАНЧАКЪ КЪОЯН

Къуухотун этип, къачып бара тургъан айыуну кёрюп, къоян аны аллындан чыкъды.

– Былай аман кюнлю болуп, кимден къачаса? – деп сорду ол айыугъа, кесини да ахы кетип.

– У-уу-уучудан... – деди айыу, тили тутула.

Къоян, ары бла бери къарап, тегерекде уучуну кёрмегенден сора:

– Ёгюз кибик, уллу да болуп, не аман къорккъакъса! Мен а сени батыр сунуп туруучу эдим, – деп, айыугъа дунияны айыбын этди.

Бир къауум кюн озгъандан сора, айыу, ёпке солуу этип, къачып бара тургъан къояннга тюбеди.

– Эй, былай от тёбеси болуп, кимден къачып келесе? – деп сорду ол къояннга.

– Ушкокдан! – деди къоян, типиски болуп.

– Да, уучудан къачханса деп, ол жол манга айып этген эдинг да!

– Хы, сен уучудан къачхан эдинг. Мен... мен а ушкок-дан! Ушкок аман затды, – деп, къоян кесин акъларгъа кюрешди.

Бу кезиуде, къайдан эсе да узакъдан ушкок атылгъан таууш эшитилди. Экиси да бир бирге ал бермей къачышдыла. Къорккъуусуз жерге жетип, эс жыйгъандан сора, биягъы къоян айыугъа:

– Айтхан эдим да санга, къорккъакъса деп. Сен къач-масанг, мен къачарыкъ туююл эдим! – деди, батырчыкъ болуп.

Айыу анга, башын да булгъай, ичинден кюлдю.

«БАТЫР» ХОРАЗ

Хансла тубюне жайылып кетген балачыкъларын жыйышдыра айланган гурт тауукъгъа бир уллу къуш чабыууллукъ этди.

– Тилейме, балачыкъларымы ёксюз этме, – деп жалынды тауукъ.

– Балачыкъларынг бар эсе уа, тиймейим, – деп, къуш учуп кетди.

Арлакъдан къарап, аны кёрюп тургъан къызыл хораз гурт тауукъну къатына чабып жетди.

– Къаллай бир айтама санга, менден кенгнге кете турма деп! Насыбынга, къуш мени кёрюп, къорккъуп, учуп кетди, ансы эки орталыкъда жоюлуп къала эдинг, – деди хораз тауукъгъа, дёрденчигин чюелтип.

Бир башха кюнде, биягъы гурт тауукъ, къызыл хоразны да нёгер этип, балачыкълары бла хансла тубюне жайылдыла.

Кёкде уллу къуш кёрюндю. Къызыл хораз, хахай этип, тауукъ орунга къачды.

– Къайрыса?! – деп, тауукъ аны ызындан гузаба эте къалды.

Къуш а тауукъгъа бу жол да чапмады, эски шагъы-рейинеча, къанатын булгъап, учуп кетди.

Хораз тауукъ орундан батырчыкъ болуп чыкъды.

– Къачыпмы кетди ол начас?! – деп, тегерегин чайнады.

– Ол угъай, сен къачханса, – деди тауукъ, анга кёлкълалды болуп.

– Не къачхан хапарды ол?.. Мен орунубузгъа къазыкъ алыргъа къууулгъан эдим! – деди хораз.

ЧЫЧХАН БЛА КЪАПЛАН

Бир арыкъ чычхан, къабар зат излей барып, ёлюп тургъан къапланны кёрдю. Тёгерегине айлана кетип, юсюне минди. Тийреде бирси чычханла, аны кёрюп, та-машагъа къараргъа жыйылдыла.

– Не ишингди бу?! – деп сейир этдиле.

– Не ишим боллукъ эди... Бара тургъанымлай, ал-лымдан чыгып къалды да, мен а, киштик сунуп, уруп ийдим да, – ёлдю да къалды! – деди арыкъ чычхан.

Бирси чычханла анга уллу аперимлик бердиле. Олса-гъатдан аны кеслерине къалауургъа айырдыла. «Ашы-нгы-сууунгу тапдырып турурбуз, сен бизни жаланда палахладан сакълап тур, ансы», – дедиле. «Мен сау къа-дарда, сиз бир затдан да къоркъмагъыз!» – деп ышан-дырды арыкъ чычхан аланы.

Бу кезиуде къамишле арасындан къаплан чыкъды. Чычханла жан-жанына къачып букъдула. Бир талай замандан ала тешиклеринден чыкъдыла. Къарасала, къалауургъа айыргъан чычханлары, къоркъгъандан, жүреги жарылып, ёлюп тура эди.

БУГЪА БЛА ЧИБИН

Чибин бугъаны, кёзюне, бурунуна къона кетип, тынч-лыгъын алды.

– Къой мени бла ойнагъанынгы. Мюйюзюм бла уруп ийсем, ичинги бузарма! – деп эсгерти бугъа. Чибин къы-лыгъын къоймады. Ачыуу чыкыгъан бугъа, башын да бул-гъай, чибинни ызындан болду. Бара барып, ташха къоннган чибинни урама деп, эки мюйюзюм да бирден сындырды.

Алайды да, ачыуланып этилген ишни арты да ачыу бла бошалады.

АЙЫУ ДОСЛУКЪ

Айыу бал чибиннге: «Бу дунияда сенден суйгеним жокъду! Санга къалай бла ахшылыкъ этерге билмей ай-ланама! Уянг къайда эсе да, манга кёргюзтюп къой. Бир заран жетдирмей сакъларма!» – деди. Бал чибин, аны ызындан алып барып, бир уллу терекни тюкгючюнде уясын кёргюзтдю. Чибин бал жыяргъа кетгенлей, айыу уяны пара-чарасын чыгъарды, балын ашады.

Магъанасы: аман акъыллы айыула къуру агъачда угъай, бизни арабызда да бардыла.

ЖИЛЯН БЛА МАКЪА

Жилян, макъагъа барып: «Тишим, ауруп, жанымы алады. Сен быллай затха устаса деп эшитгенме. Тилейме, болуш!» – деп жалынды.

– Угъай, угъай... алайынлай къабып къойсанг, – деди макъа, къоркъуп.

– Къуйругъум бла ант этеме къапмазгъа. Сау этсенг а, саугъачыкъ да берирме.

– Ахшы, алай эсе. Ауузунгу кенгнге ач, – деди макъа.

Жилян ауузун кенгнге ачды. Макъа аны аузуна таякъчыкъ сугъуп кёрдю. Жилян аны, макъаны къолу сунуп, къабып ийди. Жангыз тишин да сындырды.

ОНОУЧУ ЭШЕК

Къаплан, къарт болуп, патчахлыкъдан кетди. Жаныуарла аны орунуна башха оноучу айырыргъа жыйылдыла. Аны, муну деп, кёп даулашдыла. Ахырында эшек, туруп: «Менден элигиз жокъду ичигизде. Тюз оноула этилирлерин сие эсегиз, мени айырыгъыз!» – деп, къаты болуп тохтады. «Охо, муну да бир сынап кёрейик», – деп, анга къол кётюрдюле.

Сабан ишле башланган кезиуде, жаныуарла, анга келип: «Багъалы эшек, эки ёгюз да кётюрем болгъандыла. Аланы орунуна сабан агъачха кимлени жегейик?» – деп сордула.

– Къойну бла киштикни! – деди эшек.

– Ала экиси да жарарыкъ туююдюле. Бирда болмай эсе да, пилни жегейик, – дедиле жаныуарла.

– Угъай, мен айтдым – болду! – деп, эшек сёзюнден къайтмады. Аны хатасындан, ол жыл жаныуарла мирзеусюз къалдыла.

«Эшек бузгъа тирелгенлей» деген айтыу ол заманладан къалгъанды дейдиле.

БЁРЮНЮ «СЮЙМЕКЛИГИ»

Агъач къыйырында кюте тургъан эчкини къатына бёрю келди:

– Сени ариулугъунгу узакъдан эслеп, къатынга андан жанлагъанма, – деди бёрю, эчкини аллында жойкъуланып. Эчки жукъ айтмай, ышарып къойду.

– Ышаргъанынг да барды бир эл багъасы! Кёзлери-
нги ариулукълары уа тууар малны буйреклерине ушай-
дыла – татлы къабынчыкълагъа. Къуйрукъчугъунгу
къымылдагъаны уа жюрегими дыгъылын къозгъайды.
Эринчиклеринг да гюл чапыракъла кибик! Ах, къалай
ариуса сен! Кёргенлей суйюп къойгъанма! Ичиме от
салгъанса. Сенсиз жашау эталмазча болуп къалгъанма!
Кел мени бла агъачха! Бирге жашайыкъ. Мен сени жер
башында эчкилени барысындан да насыплы этерме!

– Угъай, угъай... Биз бир бирге келишмейбиз.
Сен – бёрю, мен а – эчки. Ушамагъан ишни этерге жа-
рамайды, – деп, эчки кетип тебиреди.

Бёрю аны аллына жыгъылды да:

– Мени бу уллу суймеклигиме малтап кетме. Сен мен
айтханнга угъай десенг, кеси кесими ёлтюрлюкме. Ах,
къалай сюеме мен сени!.. – деп жиямсырады.

Эчки сагъышланды.

– Да, сени бла кетип къалсам, теке не айтыр?!

– Къой аны. Атын да сагъынма. Акъ сакъалы да жер-
ге жете. Сен, жийиргенмей, аны бла къалай жашайса?
Ол санга намыссызлыкъды. Мени бла кел. Жаннет жа-
шау этербиз экибиз да...

Бёрю да, эчки да агъач таба кетдиле.

Экинчи кюн эчкини иеси, эчкисин излей, агъачха бар-
гъанда, уллу терекни тубюнде аны сюеклерин тапды.

ЖЫРЧЫ ЖАНЫУАРЛАНЫ ЭРИШИУЛЕРИ

Бир жол жаныуарла, жыр эришиу бардырыргъа деп,
ачыкъ талагъа жыйылдыла. Анга къатышыргъа къа-
натлыладан да бир къауумлары келдиле. Эришиуню
комиссиясына асланны, айыуну, эрленни айырдыла.
Эришгенле бирини ызындан бири, ортагъа чыгъып, кес-
лерини фахмуларын кёргюзтдюле. Бёрю улуду, тюлкю
юрдю, макъа къур-къур этди, къаргъа тийрени къаркъ-
къаркъгъа алдырды, булбул да жырлады, сымарланып,
доммай да ёкюрдю, эшек да окъуду...

Эшек, окъуп бошап, асланны къатына барды да, къу-
лагъына шыбырдады, сора бир уллу чулгъамны анга
берди.

Жаныуарла жырлап бошадыла. Комиссияны башчы-
сы аслан айыугъа бла эрленнге сорду, биринчи жерни
кимге беребиз деп. Эрлен айтды – бул-булгъа деп. Айыу
айтды – доммайгъа деп. Аслан унамады.

– Бюгюн былайда жырлагъанладан, эшекге жетге-

ни болмагъанды. Аны макъамыча, ариу макъамны мен эшитмегенме. Ол жырлагъанда, терекле, ташла да сакъайып тынгылагъандыла. Мен а кёз суу окъуна этгенме, эшекни ариу ауазы жүрегими асыры бек жибитгенден. Мени акъылыма кёре, биринчи жерни эшекке берирге керекди, – деди аслан.

Эрлен тышырдаргъа кюрешди, угъай, угъай деп. Алай аслан аны, башына уруп, эсин тайдырды. Андан сора, конкурсну председатели бла даулашыргъа бир жаныуар да базынмады.

Биринчи жер эшекке берилгенден сора, ол, тохтамай, окъуп айланады, кесин бир ариу жырлагъан сунуп.

КЪОЯН БЛА БЁРЮ

Къоян, айлана барып, бир къалын юлкюню тюрбюнде къапханнга тюршюп тургъан бёрюню кёрдю да, батырчыкъ да болуп, аны къатына жанлады.

– Мен жилин да, макъа да, маймул да кёрдюм, алай сенден къутсуз, сенден былхымсыз, сенден эриши жаныуаргъа тюрбемедим. Сен харамса, ийислисе. Сени кёрсем, мени къусарыгъым келеди... – деп, къоян бёрюге дунияны аманын айтып кетди.

Кетип бара: «Ала, мен аны, уруп, тишлерин ауузуна агъызмай нек кетип къалдым?» – деген акъыл келди башына. Ол бир уллу терекни къургъакъсып тургъан бир базыкъ бутакъын сындырып алды да, ызына къайтды. Келгенинде, бёрю къапхандан ычхынып тура эди.

– О-о, хурметли патчахым, айтханларыма чоғожланып, сенден кечгинлик тилерге къайтханма, – деди къоян, тобукълары къалтырай.

ТЮЛКЮ БЛА КЪОЯН

Ачдан онгсуз болуп айланган тюркю мыллык ашай тургъан къапланны кёрдю да, аууз суулары да саркъа, анга жалынды:

– Къаплан, мен сени эгечингден туугъанма, – деди ол.

– Алай эсе, жууукъ бол! – деп, къаплан аны ашха чакъырды.

Тюркю мыллыктан тойгъунчу ашады да, жолуна кетди.

Бир жол а къаплан къоян мыллыкны жырта тургъан тюлкюге тубеди

– А, эгечден туугъан, кюнюнг ахшы болсун! Мен а талай кюнден бери ашсыз-суусуз айланама, быгъынларым да ичиме къатып. Къартайгъан болурма, ансы жукъ туталмайма, – деди къаплан, тилин суууруп.

– Къартайгъан эсенг, ишинг осалды, – деп, тюлкю, къоян мыллыкны тишлерине илиндирип, кетип тебери.

– Тохта алай, эгечден туугъан, ёзденлик эте бар, – деди къаплан анга.

– Эгечден угъай, къарындашдан туугъан сен эсенг да, ашым – башха, ашынг – башха, – деп, тюлкю жортуп кетди.

МАКЪА БЛА ПИЛ

Жилияндан къачып бара тургъан макъа, пилни кёрюп, аны аллына чыкъды.

– Багъалы пил, атанг бла, ананг бла тилейме, къутхар мени! Ахшылыгъынгы ёмюрде да унутмам! – деп жалынды.

– Не болгъанды?

– Бир уллу жилиян ызымдан тюшюп айланады. Сен болушмасанг, ол мени ашап къоярыкъды.

– Къыйынлыгъа болушхан мени борчумду, – деп, пил, узун буруну бла узалып, макъаны сыртына атды.

Пилни сыртына къоннганлай, макъа кесин патчах сунуп тохтады.

– Э-хе-хей, битеу жаныуарла, бери къарагъыз! Сизни патчахыгъыз энди менме! – деп хахайлады ол.

– Махтанган иги туююлдю, – деди анга пил.

– Сен кёп сандырама да, кёл таба барып, бурунунг бла юсюме суу къуй, ансы къыйнала башлагъанма, – деди макъа.

Пил, кёл къатына барып, узун бурунуна суу тартып, макъаны жибитди.

– Аперим! Бююнден башлап, сени даражанг бек бийикге кётюрюлюкдю, мени алып айланнганынг ючюн, – деди макъа.

Пил анга жукъ айтмады. Кесин да суудан къандырып, терекле салкынында солургъа жатды.

– Эй, къулакъларынгы жел этдирме! – деп буюрду макъа анга.

– Нек?

– Келген саскыланы юркютген этесе. Мен аланы ашаргъа керекме.

Пил къулакъларын жумду. Макъа саскыладан тойду.

– Энди солугъанынг боллукъду. Ёрге къоп да, мени тегерекге айландыр. Битеу барысы да кёрсюнле, патчахлары ким болгъанын, – деди макъа.

– Асыры кёп оноу эте болурмуса, шуёхум? – дегенни айтды пил.

– Кесинг уллу болгъанлыкъгъа, башында акъылынг жокъ кёреме! Патчахны иши оноу этиуду.

– Тюш сыртымдан, – деди пил анга.

– Угъай, жууугъум, мен бери тюшерге деп минмегенме.

– Миннгенингча, тюшген да этерсе, – деп, пил узун буруну бла узалды да, макъаны, аягъындан тутуп, бияры сызды.

Аны кёрюп тургъан жаныуарлагъа уа кюлкую тарыды.

СУГЪАНАКЪЛЫКЪ

Ингир алада бир борсукъ, айлана барып, агъач къыйырында ачдан онгу къуруп тургъан тюлкуюге тюбеп къалды. Анга жаны ауруп, юйюне чакъырды.

– Ах, анам жарлы, не ариу юйюнг барды!.. – деп сукъланды тюлкую.

– Мен муну кече жукъламай, кюндюз а солумай, алай ишлегенме, – деди борсукъ.

Сора ол тюлкуюню иги сыйлады. Аны бла да къалмай, аш да берип, хурмет бла ашырды.

Тюлкую уа, борсукъ бла саламлашып айырылгъанлай, асланнга къууулду.

– О-о, сыйлы патчахыбыз, бу дуняда тюзлюк боллукъмуду огъесе уа боллукъ туююлмюду? – деп, тийрени тынгылата тарыкъды.

– Не болгъанды аллай бир? – деп сорду аслан анга.

– Тура эдим жата, къайдан чыкъды бу хата дегенлей, ырахат жашап тургъанымлай, бир мурдар борсукъ келди да, юйюмден къыстады да ийди. Энди мен не этейим? Юйсюз-кюйсюз, эшикке атылдым да къалдым, – деп, тюлкую сарнап жилияды.

Аслан терк окъуна кирпичи чакъырды да, тюлкуюню ишине къараргъа буюрду.

Кирпи бла тюлкую борсукъгъа атландыла. Жолда бара, тюлкую кирпиге:

– Сен тюзлюкню бек суйген прокурорса. Юйюмю, борсукъдан сыйгырып, кесиме къайтарсанг, мен санга жарагъан нохтабау этерме, – деди.

Кирпи, борсукъгъа тубеп, соруу этди. Шагъатла бла да селешди. Тюлкюню харам акъыл бла айланнганын тохташдырды. Келип, ишни болушун асланнга айтды.

– Тюлкю уа къайдады? – деп сорду аслан.

– Къачханды, – деди кирпи.

– Бусагъатдан, тутуп, аллыма алып келигиз, – деп буюрду аслан жаныуарлагъа.

Ала, къарап-къарагъынчы, тюлкюню, тутуп, асланы аллына алып келдиле. Тюлкюге жюз чыбыкъ уругъа сюд этдиле...

«Аманлыкъчыны эки юлюшю башына» деп, аны ючюн айта болурла.

АЛДАУУКЪЧУ ТЮЛКЮ

Бир кюн сары тюлкю агъачланы, таулары кыдыра чыкъды. «Мен экстрасенсе! Ауругъанла манга келигиз!» – деп хахайлады.

Аны эшитген саусуз жаныуарла сары тюлкюню юйюне къууулдула. Келгенле къуру къол бла келмедиле. Хар бири нохтабау бла келди. Къаплан окъуна келди, жугъутур мыллыкны суйреп. Чыгханла да келдиле, мирзеу бюртюкле алып. Хар бири сары тюлкюге ауругъанларын айтдыла, ынычхадыла, болушлукъ тиледиле. Тюлкю уа:

Къоркъмагъыз, барыгъызны да сау этерикме! – деп ышандырды. – Менича экстрасенс алыкъа дунягъа чыкъмагъанды. Манга башха планеталадан окъуна келип башлагъандыла. Мындан алда Сатурн деген планетадан тау тенгли бир уллу пил да келген эди, эки балачыгъын да алып. Аланы аякълары къурушуп, чырт атлаялмай эдиле. Аналарындан жангыдан туугъанча сау этдим да, къууанып кетдиле. Айдан да келген эди бир къамиш бёрю, эки буйреги да чирип. Жангыз эки кере бакъгъанымлай, сау болду да кетди, саугъагъа да бир семиз кыгчырыгучу берип...

Аллай хапарла бла сары тюлкю аллына келгенлени сейир-тамашагъа къалдырды.

– Аланы сау этген, сизни уа кёкге учуп кетерча этерме! – деди. Сора, жаныуарлагъа артын буруп, къуйругъун ойнакълатды. – Мени экстрасенс кючюм къуйругъумдады, – дегенни айтды. – Битеу эсигизни аны къалай кымылдагъанына буругъуз! Башха затны юсюнден чыртда

сагъыш этмегиз. Ауругъаныгъызны уа унутургъа кюрешигиз. Эсигизде болсун, мени биотокларым иги нохтабау этгенлеге бегирек жалгъашадыла!..

– Алай эсе, манга нек жалгъашмайдыла? Нек тохтамайды тишлерими ауругъанлары?! – деп къызды къаплан.

– Тёзген эт, шуёх. Эки кёзюнго мени къуйругъумдан айырма. Тишлеринг ёмюрден ахыргъа дери ауруп турмазла... – деп жапсарды тюлкую аны.

Алай эте, сары тюлкую байыкъды. Тюгюн алышындыралмай, жабагъысы къарын тюбюне жабышып айланыгучу эди да, энди уа жым-жылтырауукъ болгъанды. Эсирикге кетгенди. Алгъын, кесинден къарыулу жаныуарлагъа тюбеп къалса, бир жанына бугъуп, алагъа жол бериучю эди. Энди уа, къабаннга окъуна тюбесе да, къарарыгъы да келмей, жолун кесип, ётюп кетеди.

Алай кюнлени бирлеринде, жаныуарла анга тырман этип башладыла, бакъгъанынг жарамайды деп.

– Бюгюн жарамаса, тамбла жарар. Аны ючюн неге къаугъа этип айланасыз?! – деп, сары тюлкую аланы тарыгъуларын къулагъына да алмады.

Алай эсе деп, тёртаякълы саусузла асланнга тарыгъып бардыла:

– О, бизни сыйлы патчахыбыз, биотокларым барды деп, сары тюлкую бизни алдады. Ауругъаныбыздан да бек ауруулу этди. Болгъан ырысхычыгъыбызны да ашады да кетди. Тилейбиз, мынга сюд этип, хыйлачылыгъын башына жетдир, – дедиле.

Аслан эки кёк бёрюню ийди сары тюлкуюю алып келирге. Ала терк окъуна хыйлачыны, тутуп, асланны аллына келтирдиле.

– Сен нек алдап айланаса саусузланы? Ол харамлыкъды! – деп, аслан сары тюлкуюге къутурду. Тюлкую уа, къуйругъун да къысып, жилиамсырагъан халда сынчыкълады.

– Прокурор, къайдаса? – деди аслан.

– Мен мындама, сыйлы патчахыбыз, – деп, кирпичи алгъа чыкъды.

– Бизни законда алдауукъчулагъа къаллай жаза барды?

– О сыйлы патчахыбыз, бизни законлада аллай статья арталда жокъду, – деди кирпичи.

– Да, законубузда аллай статья жокъ эсе, биз сары тюлкуюге жукъ эталлыкъ туююлбюз, – дегенни айтды аслан.

Жаныуарла бушуу-бушман болдула. Тюз оноу этмединг деп, патчахларына чамландыла.

– Бош гурушха боласыз манга, – деди аслан алагъа. – Терслик сизни кесигиздеди. Мындан ары сакъ бола туругъуз, алдатдырмагъыз!

Сюдге жыйылгъан жаныуарла чачылышдыла. Аслан сары тюлкюню артха тыйды.

– Айт, ийманынг хакъына, бу аман акъыл сени башынга къалай келгенди? – деп сорду аслан сары тюлкеге, сейирден ёле.

– Адамладан юйреннгенме! – деди сарыка, къуйругъун ойнакълата.

– Адамладанмы?! – деди аслан, бютюнда уллу тамашагъа къалып.

СЕНГИРЧКЕ БЛА МЕТЕКЕ

Эртте заманда сенгирчке бла метеке шуёхла болгъандыла, кеслери да къоншуда жашагъандыла. Бир бирге чам эте, жашауларын оюн-кюлке бла ашырып болгъандыла.

Кюнлени биринде гебенек туугъан кюнюне той этеди. Битеу тийрени къонакъгъа чакъырады деген хапар жайылды.

– Кел, метеке, биз да барайыкъ. Гебенек иги ашла этиучюдо, – дегенни айтды сенгирчке.

– Да ол узакъда жашайды – тау башында гюлле арасында. Мен ары жетгинчи, гебенекни тою бошалыр. Алай сен а бар. Манга къарама, – деди метеке да.

– Угъай, метеке, биз шуёхлабыз. Сенсиз барлыкъ туююлме. Алыкъа заман барды. Жетербиз. Сен, къуруда сюркелип бармай, чапхан да этерсе, – деп, сенгирчке шуёхуна кёл этдирди.

Ала жолгъа атландыла. Ыйыкъдан артыкъ бардыла, солугъан да этмей. Алай жолну ондан бирин да тауусалмадыла.

– Сени хатангдан, сыйлы ашладан къуру къалабыз!.. Хайда, атлай эсенг, теркирек атла! Алай туююл эсе, мен кетдим! – деп тохтады сенгирчке.

– Ашыкъма, тенгим, чакъырылгъан жерге къонакъла алай терк жыйылып къалмаучудула, – деди метеке.

– Угъай, шуёхум. Мен талай кюнден бери ашамай турама, къонакълыкъда ашарма деп. Кёрмеймисе быгъынларымы бир бирге жабышып тургъанларын?

– Да, алай эсе, бар. Сакъ бол жолда. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» дегенча болуп къалма.

– Бирда кьоркъьма! – деп, сенгирчке, узун-узун секире, тау башына ёрлеп кетди.

Метеке уа ашыкъьмады. Баргъаныча барып турду. Ол гебенекни журтуна жетгенде, келлик кьонакъла да келип, энди стол артына олтура башлагъан эдиле. Гебенек гюл къанатларын да кьагъа, метекеге жарыкъ тюбеди да, аны да столну артына олтуртду. Олтуртуп бошагъандан сора:

– Сенгирчке уа къайдады? Нек келмегенди? – деп сорду.

– Мында жокъмуду да ол? – деп, къайгъы этди метеке.

– Жокъду, – деди гебенек.

– Ма санга! Ол эртте жетерге керек эди...

Аланы селешгенлерине тынгылап тургъан сары гумулжук сёзге кьошулду:

– Сенгирчкени мен жолда кёрген эдим. Эки аягъын да сындырып, жеринден тебалмай тура эди.

– Ай-ай-ай... Не тапсыз болгъанды! Сен анга болушмадынгмы да? – деп сорду метеке.

– Болушмай а! Дарман чапыракъла бла байлагъан эдим аякъларын, – деди гумулжук.

– Сау бол, алай этген эсенг. Ызыбызгъа къайтханда, сен аны манга кёргюзтюрсе. Ол мени кьоншумду. Къыйналсам да, юйюне ала кетерме.

Гебенек къурашдыргъан столну юсю бай эди. Келген кьонакъла зауукъ этдиле, татыулу ашладан ашап. Жырлагъан да этдиле. Къара къамыжакъла уа тегерек тохтап, тепсеген окъуна этдиле. Той-оюн бошалды. Кьонакъла юйлерине жайылдыла. Метеке да тебиреди юйюне, гумулжукну нёгер этип. Айтханыча, гумулжук жолда сенгирчкени кёргюзтдю. Жата эди ол насыпсыз таш юсюнде, оу-шау эте.

– Айтхан эдим мен санга, ашыкъьма деп. Адамла: «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» деп, бошдан айтмагъандыла, – деди метеке шуёхуна.

– Ангыладым... алай кеч ангыладым ансы, – деди сенгирчке.

Метеке аманны кебинден сенгирчкени юйюне алып келди.

Айтыугъа кёре, ол ишге дери сенгирчкени аякълары, салам чёплеча, тюппе-тюзчюкле, сыйдамчыкъла болгъандыла. Алай, ол жол аякъларын сындыргъандан сора, ала, тюзелмей, къынгырлай кьалгъандыла.

АТ БЛА ЭШЕК

Ат бла эшек сен аман, мен иги дей кетип, эки ортада сёз болдула. Сёз болгъан бла да къалмай, бир бирлерин табанладыла. Тынмагъанларындан сора, аланы экисин да жаныуарланы патчахына – асланнга – элтдиле.

– Не от тюшгенди сизге? Не зат юлешесиз? – деп ачыуланды аслан.

– Мени терслигим жокъду. Бу эшекди къоймагъан. Къуруда манга кюйюксюннгенлей айланады, – деп тарыкъды ат.

– Алаймыды? – деп сорду аслан эшекге.

– Да къалай кюйюксюнмезме, терсликни кёре тургъанлай? – деди эшек, хахайлап. – Мындан эсе, мени къулакъларым уллудула. Муну къуйругъу да неге ушайды, жипи жерни хансы кибик?! Мени къуйругъум а, багъалы патчахыбыз, сени къуйругъунга ушайды. Аны юсюне уа мен окъуй да билеме: «Ийха-а-а... ийха-а-а...» – деп. Бу уа, тишлерин ачып кишнегенден сора, жукъ билмейди. Ма алай болуп тургъанлай да, адамла менден эсе, муну сыйлы кёредиле. Анга къалай чыдаргъа боллукъду, ы?

– Да атны да болур сенден озгъан жери...

– Угъай, аны менден озгъан жери жокъду. Оза эсе – ашап озады. Ол а алай махтаулу иш туююлдо, – дегенни айтды эшек.

Аслан сагъышланды.

– Алай эсе, экигиз да чабышыгъыз да, ким озса да, аперимлик аны боллукъду, – деди аслан.

Ат бла эшек чабышдыла. Ат эшекни жолда къоюп, озуп кетди. Аслан махтауну атха берди. Эшекни ичи бютюнда кюйдо. Хорланган этгенликге, атха зарланмакълыгъы къалмады. Атны намысын туююрюк ючюн, бюгюн да, бюгече да аны юсюнден жетген жерде аман хапарла жайып айланады дейдиле, атны сёгюп.

«Эшек эшеклигин этмей къоймаз» деп, таулула, баям, аны ючюн айтхан болурла.

БАШЛАРЫ

СОКЪУР ТЮЙМЮЧЕК

Хапарла

Следовательни хапарлары	7
Сокъур туюмчек	7
Солдатны ахыр письмосу	43
Къобузчу кызы Жамиля	45
Тойчу	47
Мен терс болгъанма	49
Фазика	52
Болгъан иш	54
Гюнях	55
Ёксюз	56
«Онбармакъ...»	59
Терслик	61
Ариу Салиймачыкъ	63

КЮЛКЮЧЮ ЧОНАЙ

Чамла

«Кет, Аллах къурамасын!..»	67
«Оллахий, билмегенме!..»	67
Къызымы берликме	67
Манга борчлуду	68
Алай а ким да окъуялыр...	68

«Сен жукъ ангыламайса...»	69
«Ёчешеме, биле эсегиз!»	69
Болургъа да болур	70
Суу боюнунда	71
Законну бузаргъа жарамайды	71
Келечилик	71
Жарсыма	72
Элбер	73
«Аны не сейирлиги барды?..»	74
«Къайдаса, жумушакъчыгъым?..»	74
«Таныш къоярла...»	74
Тилкъау	75
«Аны ючюн чыртда жарсыма...»	75
Не этерге билмейме	76
Тасха	76
Айхай...	76
«Болушлукъ»	77
«Сора, тюймай, не этерик эдим?!»	77
Жарау, неда репетиция	78
Жангы отчество керекди	81
Аман тюш	83
Къутургъан ауруу	92
Прокуроргъа келиу	95
Къонакыгъа барыу	98

КУРНАЯТЧЫ АЛДАРБЕК

Таурухла

Ма тепсеген десенг!	105
Ахшылыкъ унутулмайды	107
Алтын къама	109
Жер тюбюнде	111
Жугъутур базук	113
Жилянла дуниясы	116
Ахшылыкъ	119

Шайтанла арасында	121
Къабартыгъа жолоучулукъ	126
Къапланчыланы оюну	129
Нартла уялгъан эдиле	131
Хожа бла Мюнхгаузен	134
Къарачайгъа жолоучулукъ	136
Къатын алыу	139

БЁРЮНЮ «СЮЙМЕКЛИГИ»

Т а м с и л л е

Къуйрукъсуз тюкю	173
Махтанчакъ къоян	173
«Батыр» хораз	174
Чычхан бла къаплан	175
Бугъа бла чибин	175
Айыу дослукъ	175
Жилян бла макъа	176
Оноучу эшек	176
Бёрюню «суймеклиги»	176
Жырчы жаныуарланы эришиулери	177
Къоян бла бёрю	178
Тюкю бла къоян	178
Макъа бла пил	179
Сугъанакълыкъ	180
Алдауукъчу тюкю	181
Сенгирчке бла метеке	183
Ат бла эшек	185

Литературно-художественное издание

Токумаев Жагафар Зубеирович

НАСМЕШНИК ЧОНАЙ

*Рассказы, юморески,
небылицы, басни*

На балкарском языке

Заведующий редакцией *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. М. Кулиева*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Л. Б. Кучмезова*

Компьютерная вёрстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 15.01.09. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл.
печ. л. 10,08. Уч.-изд. л. 9,51. Тираж 500 экз. Заказ № 226

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Токумаев Ж. З.

Т 519 **Насмешник Чонай: Рассказы, юморески, небылицы, басни. – Нальчик: Эльбрус, 2009. – 192 с.**

ISBN 978-5-7680-2215-0

Новую книгу известного балкарского писателя Ж. Токумаева составили рассказы, юморески, небылицы и басни.

Занимательные сюжеты, галерея колоритных образов и искрометный юмор привлекут внимание читателей самого разного возраста.

**УДК 821.512.143-3
ББК 84(2Р-Балк)**

Багъалы окъуучула!

2009 жылда «Эльбрус» китап басмада дагъыда бу китапла чыгъарыкъдыла:

1. **Кязим. Сайлама чыгъармалары (150-жыллыгына).**
2. **Мокъаланы Магомет. Азат жұлдузну жарыгы. Назмула бла поэмала (70-жыллыгына).**
3. **Шауаланы Хасан. Анала ауазы. Романла.**
4. **Ёлмезланы Мурадин. Юзmez сагъат. Назмула бла поэма.**

ISBN 978-5-7680-2215-0

9 785768 022150